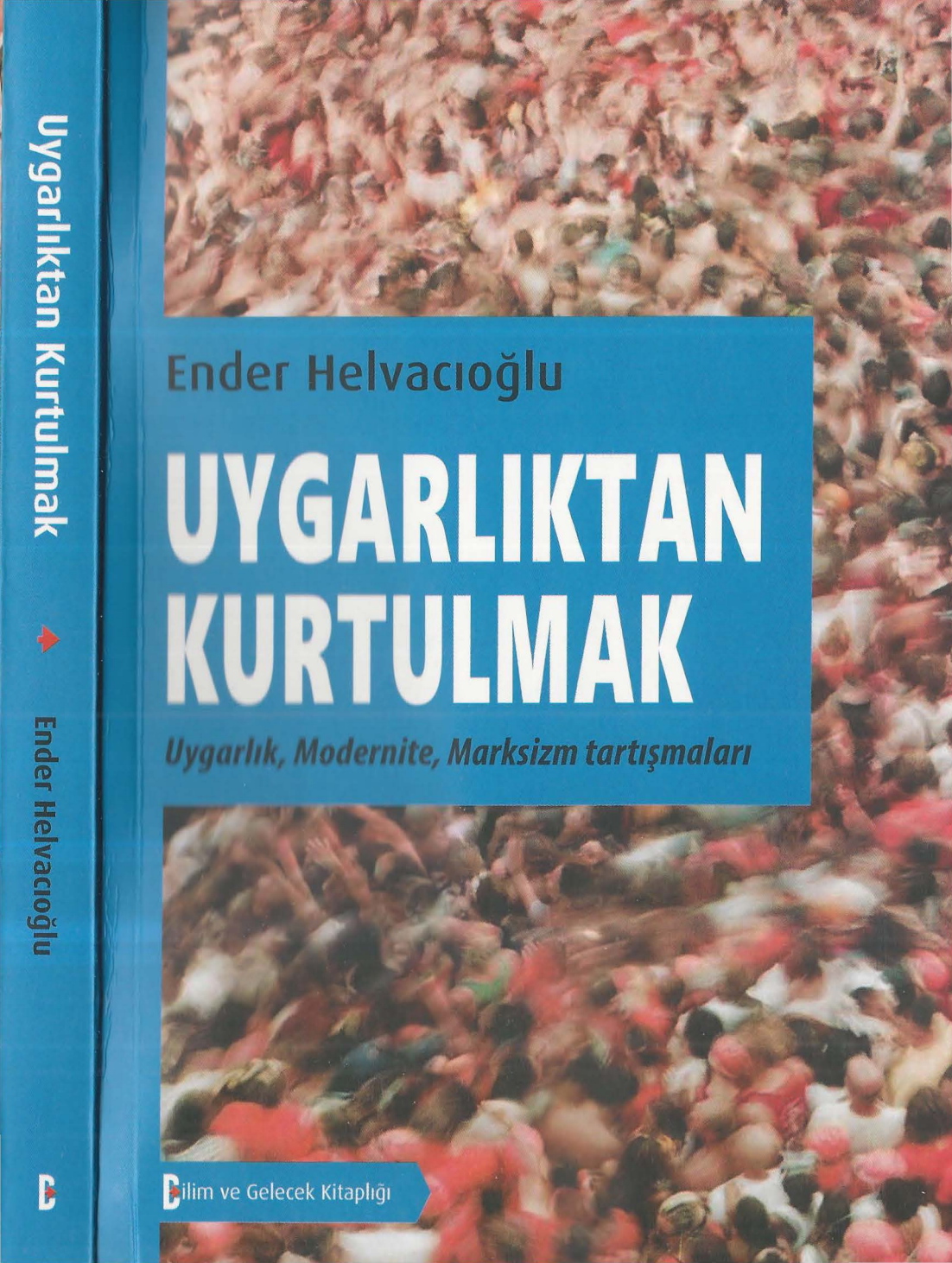

Ender Helvacıoğlu

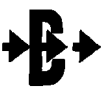
UYGARLIKTAN KURTULMAK

Uygarlık, Modernite, Marksizm tartışmaları

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Uygarlıktan Kurtulmak

Ender Helvacıoğlu

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Bilim ve Gelecek Kitaplığı - 66

Uygarlıktan Kurtulmak
Uygarlık, Modernite, Marksizm tartışmaları

Ender Helvacıoğlu

© Bu kitabın yayın hakları
7 Renk Basım Yayım ve Filmcilik Ltd. Şti.'ne aittir.

Birinci Baskı: Eylül 2020

ISBN: 978-605-5888-66-4

Yayıma hazırlayan: Nalân Mahsereci
Sayfa ve kapak tasarımı: Baha Okar

Baskı: Berdan Matbaası
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok No: 215-216
Topkapı / İstanbul Sertifika No: 12491
Tel: 0212.613 12 11

7 Renk Basım Yayın ve Filmcilik Ltd. Şti
Tel: 0216.349 71 72
Caferağa M. Moda C. Zuhal S. No: 9/1, Kadıköy-İstanbul
http://www.bilimvegelecek.com.tr • bilgi@bilimvegelecek.com.tr

ENDER HELVACIOĞLU

Uygarlıktan Kurtulmak

Uygarlık, Modernite, Marksizm tartışmaları

Ender Helvacıoğlu

1959 yılında İstanbul'da doğdu. Kadıköy Maarif Koleji'ni ve İTÜ Elektronik ve Haberleşme Bölümü'nü bitirdi. *Yeni Olgu*, *Gökyüzü*, *2000'e Doğru*, *Saçak*, *Teori*, günlük *Aydınlık* gazetesi, *Aydınlık*, Ulusal Kanal, *Müdahale* gibi yayın organlarında yönetici görevler üstlendi. 1994-2003 yılları arasında *Bilim ve Ütopya* dergisinin yayın yönetmenliğini yaptı. *Sol* gazetesi, Sol haber portalı, İleri Portal, ABC Haber portalı ve *Bilim ve Gelecek* internet sitesinde köşe yazıları yazdı. 2004 Mart ayından itibaren *Bilim ve Gelecek* dergisinin genel yayın yönetmenliği görevini sürdürüyor. Bu yayın organlarında çok sayıda makalesi yayımlandı. *Tarih Bilincinden Yaşam Sevincine: İnsanlığın Sözleri* başlıklı bir kitabı daha bulunuyor.

İÇİNDEKİLER

Sunuş 7
- İlerlemecilik mi, kurtuluşçuluk mu? 7
- Uygarlık akışının dinamikleri 21

1. Bölüm: Tarihe Bakış 41
- Tarihsel olgular nasıl ele alınmalı? 43
- 'Hilesiz toplum' özlemiyle 'hile tarihi' 55
- İbn Rüşd'ün günümüze de ışık tutan dramı 71
- İbn Haldun makûs talihini nasıl yendi? 77
- Aklın isyanı yeterli mi? 88
- İbn Haldun da, Rousseau da, Marx da bizim 91
- İki kırmızı çizgi: Bacon ve Atatürk 94

2. Bölüm: Modernite 99
- Modernite sahibini arıyor 101
- İkinci Modernite atılımı 111
- Modernite 'bize ters' mi? 117
- Modernite krizi 122
- Temel süreçler 126
- Çin Komünist Partisi Kongresi ve sosyalizm 130
- Gemileri yaktılar, geri dönüş yok 136
- Toplumlar ne kadar gerileyebilir? 140
- 21. yüzyılın devrimci kuramı 'kaldığımız yerde' mi? 145
- İnsanlar birleşin, 'insanlık' olun! 149
- Tam torun sevecekken... 154
- Kopuş üzerine... 157
- 'Faşist ütopya'ya karşı... 162

3. Bölüm: Marksizm 167
- Geleceğe uzanmak için: Marx 169
- Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm / F. Engels: 19. yüzyıl Marksizm'inin özeti 189
- Sosyalizm için 'sonuna kadar kapitalizm' şart mı?-1: 19. yüzyıl tartışmaları 202
- Sosyalizm için 'sonuna kadar kapitalizm' şart mı?-2: 20. yüzyıl: Daha farklı ve daha büyük bir dünya 214
- Samir Amin'den ne öğrendik? 223
- 'Dışarıdan bilinç' meselesi 235

Sunuş

İlerlemecilik mi, kurtuluşçuluk mu?

"Uygarlık" sözcüğünü, toplumbilimindeki klasik anlamıyla, insanların sınıflara bölündüğü, özel mülkiyetin ve sömürünün ortaya çıktığı, devletli, ordulu toplum biçimini tanımlamak için kullanıyorum. İnsanlık tarihinde uygarlık olgusunun, çeşitli neolitik toplulukların (iç ve dış etkiler sonucu) artı üretemeyen bir ekonomiden artı üretebilen bir ekonomiye geçişi sonucu ortaya çıktığı konusunda hemen hemen tüm tarihçiler görüş birliği içindedir (Elbette bu geçişin nedenleri ve biçimleri üzerine birçok tartışma yapılmış, farklı tezler ortaya atılmıştır[1]). Bu "toplumsal artı", farklılaşmış (ekonomik, toplumsal ve siyasal farklılaşmalar), sınıflı, devletli uygar toplumların gelişiminin temelini oluşturmuştur.

---

1) Bu konuda iki önemli kaynak önerebilirim: Birincisi, Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik'in çeşitli bölgelerde devletleşmeye ilişkin tartışmaları derledikleri *Erken Devlet* (İmge Kitabevi, Çev. A. Şenel, 1993) adlı kitabın sunuşu niteliğindeki "Erken Devlet: Kuramlar ve Varsayımlar" başlıklı makaledir. Yazarlar bu metinde devletleşmeye ilişkin üretilmiş kuramları sınıflandırır ve temel tezlerini özetlerler. İkincisi ise Alâeddin Şenel'in *İlkel Topluluktan Uygar Topluma* (Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995) adlı eseridir. Şenel çalışmasında, kendisinin de benimsediği, Oppenheimer tarafından ortaya atılmış "fetih kuramı"nı diğer kuramlarla karşılaştırmalı olarak inceler.

İlk uygar toplumun, MÖ 3500 dolaylarında Fırat ve Dicle ırmaklarının suladığı topraklarda, Mezopotamya'da ortaya çıktığı biliniyor. Sümerler diye adlandırılan bu uygarlığı, Nil deltasında odaklanan Mısır uygarlığı (MÖ 3000 civarı), Kuzey Hindistan'da İndus nehrinin civarında doğan İndus (Eski Hint) uygarlığı (MÖ 3000-2500) ve ardından Sarı Irmak vadisindeki Çin uygarlığı (MÖ 1500) izler.

***

İnsanlar neden uygarlık (sınıflılık) yoluna girdi? Girilmeyebilir miydi? Bunun saçma veya gereksiz bir soru olduğu düşünülebilir. Uygarlığın, insan topluluklarının gelişim sürecinin zorunlu bir durağı olduğu söylenebilir. Ama bırakalım *Homo* (insan) türünün 2-3 milyon yıllık geçmişini, şu anda hepimizin üyesi olduğu *Homo sapiens*'in 300 binyıllık geçmişi olduğu, uygarlık denen olgunun ise taş çatlasa 6000 yıl gibi bu sürecin çok küçük bir bölümünü kapsadığı göz önüne alındığında bu soru anlam kazanır. İnsan toplulukları on binlerce yıl sınıflara bölünmeden ve devletleşmeden yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Öte yandan, uygarlaşmaya geçişin nedenlerine ilişkin günümüzde en fazla kabul gören tez, bunun insan topluluklarının iç dinamiklerinin doğal bir sonucu olarak değil bir dış etkenin tetikleyiciliğiyle gerçekleştiğini vurgular. "Fetih kuramı" diye adlandırılan bu teze göre, uygarlığa geçiş, iki farklı neolitik topluluk biçimi olan göçebe çobanlarla yerleşik çiftçiler arasındaki -çoğunlukla savaşçı- ilişkiler sonucu gerçekleşmiştir. Bir "toplumsal artı" yaratma potansiyeli taşımalarına karşın yerleşik çiftçi toplulukların kendi iç dinamikleriyle bu "artı"yı yaratma "zahmetine" girmedikleri tespit edilmiş. Hatta bu toplulukların kendine yeterliliğinin uygarlığa geçişe engel teşkil ettiği de belirtiliyor. Kendine yeterli olmayan göçebe çoban toplulukların ise iç dinamikleriyle (kendi başlarına) bir toplumsal artı yaratarak uygarlığa geçişleri zaten olanaksız. Ancak bu iki farklı neolitik topluluğun ilişkiye geçmesi ve bu ilişkinin belli bir kıvama gelmesi sonucu uygarlığa geçiliyor. Yani göçebe çobanların yerleşik çiftçilere -onları sadece yağmalayıp, biriktirdiklerine el koyup yok etmeleri biçiminde değil- çökmeleri ve başlarına geçmeleri sonucu uygarlık filizleniyor. Üreticiler artık sadece kendi

geçimleri için değil, -topluluğun güvenliğini sağlamak ve üretimi yönetmek gerekçesiyle- başlarına geçenleri beslemek için de üretmek zorundadır. Yani bir "toplumsal artı" yaratmak zorundalar. İnsan topluluklarının yöneten-yönetilen, ezen-ezilen, sömüren-sömürülen biçiminde sınıflara ayrıldığı devletli toplumlara (yani uygar toplumlara) geçişi böyle gerçekleşiyor. Yukarıda sözünü ettiğimiz ilk uygarlıkların hepsinde bölgeye dışarıdan gelen savaşçı toplulukların "kuruculuğu" saptanmıştır. Hanedan ilkesi, yani yönetimin belli bir soy içinde kalması da bu tezi destekler.

Kısacası uygarlık bir "dayatma"dır. İnsanlar uygarlığa (sınıflılığa, sömürüye) önce zor yoluyla sonra da ideolojik hegemonya araçları (din, bilim vb.) kullanılarak "razı" edilmişler, "razı" olmuşlardır. Uygarlığa geçiş bir "evrim" değildir; ama bir "devrim" olarak nitelenebilir. Bu bir "devrim" mi yoksa "karşı devrim" mi, bu soruya geleceğin tarihçileri yanıt verecek. Biz sadece uygarlığa geçişin doğal bir zorunluluk değil bir dayatma sonucu gerçekleştiğinin tespiti ile yetinelim. Tarih böyle bir şeydir zaten; zorunluluklardan değil, çok farklı olasılıkların gerçekleşenlerinden oluşur. Süreç çok daha geniş ve kapsamlı ele alındığında, bir momentte gerçekleşmeyen olasılıkların da yok olmadıkları, farklı biçimlerde de olsa "sıra bekledikleri" anlaşılabilir.

***

Peki, insanlar uygarlığa (sınıflılığa, sömürüye) neden razı olmuşlardır? Bunun bir nedeni elbette çıplak zordur. Savaşçı göçebe çobanlar barışçı yerleşik çiftçileri silah zoruyla ve ölümle tehdit ederek boyun eğdirirler. Fakat çıplak zor hiçbir zaman tek başına yeterli olamaz, hâkimiyet uzun süre bu şekilde devam ettirilemez. Uygarlık kurucularını, yani egemen sınıfı başarılı kılan, topluluğun "güvenlik talebine" yanıt verme iddiasıdır.

Güvenlik talebinin birkaç boyutu vardır: Birincisi topluluğun dışardan gelecek yeni saldırılara karşı korunmasıdır. Bu, profesyonel bir savaşçı gücün oluşturulması demektir. İkincisi ise üretimin, giderek daha fazlasına ihtiyaç duyulan toplumsal artıyı sağlayacak biçimde devamlılığının sağlanmasıdır. Görüldüğü gibi güvenlik ihtiyacı devletin ve ordunun oluşmasının itici gücüdür. İnsanlar, topluluğu savunacak ve üretimi örgütleyecek, kısacası güvenliğin

sürmesini sağlayacak olan kesimi (yöneticileri ve askerleri) beslemek için, kendi ihtiyaçlarının çok üzerinde bir üretim yapmak durumundadır. Yapmak istemezlerse bu üretimi yapmaya zorlanırlar. Bu noktada güvenlik ihtiyacının bir diğer boyutu ortaya çıkıyor: Topluluk üyelerinin zorla çalıştırılması ve bunun devamlılığının (yani iç düzenin) sağlanması. Devlet ve ordu, sadece dışa karşı değil, hatta esas olarak içe karşı bir zor aygıtıdır. "Topluluğun bekası" için topluluğun zapturapt altına alınması gerekir.

Doğrudur, güvenlik, topluluğu oluşturan tüm insanların kadim bir talebidir. Fakat sınıflı uygar toplum ile sağlanan güvenlik esas olarak kimin güvenliğidir? Toplumun mu, egemen sınıfın mı? Erken devlet dönemlerinde oldukça bulanık olan bu sorunun yanıtı giderek berraklaşır. Bir ölçüt var: "Toplumsal artı"ya kim hükmediyorsa güvenlik de esas olarak onun ihtiyacıdır. Çünkü sınıflı toplumlarda güvenlik, esas olarak toplumsal artının güvenliğidir; insanların güvenliği ancak buna bağlı olarak anlam kazanır. Egemen sınıfın başarısı, kendi güvenliğini (el koydukları toplumsal artının devamlılığının sağlanmasını) tüm toplumun güvenliğiymiş gibi gösterebilmesidir.[2(2)] Bu noktada -zor araçları yanı sıra- ideoloji, yani egemen sınıfların rıza üretim aygıtları olarak din ve bilim devreye girer.

***

Uygarlık kurucularının temel iddiası, yani güvenlik (can güvenliği ve geçim güvenliği), sınıflılık, sömürü ve egemenlik ilişkileri olmadan sağlanamaz mı? Fetihçiler gelip çökmeden önce komünal çiftçi toplulukların yaşadıkları zaten buydu. Avrupalı fatihler gelmeden önce Kuzey Amerikalı, Avustralyalı ve Afrikalı bazı yerli topluluklar, yakın tarihlere kadar sınıflaşmadan ve devletleşmeden (yani uygarlaşmadan) yaşamlarını sürdürdüler. Günümüzde dahi, Amazon ormanlarının içlerinde bu tür bir yaşam süren kabileler

---

2) Başlangıçta gerçek bir başarıydı bu; tüm topluluğun güvenliği bir şekilde sağlanabildi, daha doğrusu başarabilenler kalıcı olabildi ve uygarlıklar birer cazibe merkezi haline geldi. Bu nedenle uygarlığa geçişlere "devrim" diyoruz; aslında "tarihin kılıcı" tanımı daha açıklayıcı olabilir. Fakat süreç ilerleyip sınıflaşma ve sömürü belirginleştikçe, güvenlik talebinin esas olarak sömürünün devamının güvenceye alınması anlamına geldiği ortaya çıktı.

var. Demek ki insan toplulukları kendi hallerine bırakılsa "uygarlaşmak" zorunda değil.[3]

Soru şöyle de sorulabilir: Oluşan uygar toplumlar, hem güvenliklerini sağlayıp hem de sınıflaşmadan yaşayamaz mı? Modern sosyalistlerin/komünistlerin iddiasıdır bu. Ama bu iddia yeni değildir. Uygarlığın ortaya çıkmasıyla birlikte ortaya atılmış, üzerinde düşünülmüş, mücadelesi verilmiş ve hâlâ yanıt bekleyen, tarihin en kadim sorusudur bu. Yönetilenler, ezilenler ve sömürülenler en başından itibaren bu soruyu sormuştur; sormakla kalmamış mücadelesini de vermişlerdir. Tarihin gelişiminin motoru da aslında bu (yani sınıf mücadelesi) değil midir?

***

Tarihin gelişimi hangi yöndedir? Uygarlaşma yönünde mi, uygarlıktan kurtuluş yönünde mi? Hatta şöyle türev sorular da sorabiliriz: Uygarlaşmaya çalışarak mı uygarlaşıyoruz, yoksa uygarlıktan kurtulmaya çalışarak mı? Uygarlık kurucularının temel iddiaları (can ve geçim güvenliği) uygarlaşarak mı sağlanabilir, yoksa uygarlıktan kurtularak mı? Daha soyutlayarak ve kavramsallaştırarak soralım: "İlerlemecilik" mi yoksa "kurtuluşçuluk" mudur tarihi sürükleyen asıl dinamik? İlerleyerek mi kurtuluyoruz, kurtularak mı ilerliyoruz?

Tarih her zaman egemen sınıfların kendi aralarındaki mücadelelerin tarihi olarak yazılmıştır. Taş çatlasa, ilerlemeci (uygarlığı geliştirici) egemen sınıflarla buna karşı direnen muhafazakâr egemen sınıf kesimleri arasındaki mücadele olarak yazılır. Devrimler ve büyük dönüşümler de ilerlemecilerin gericilere karşı zaferleri olarak anılır. Bu durumda tarihin öznesi olarak ilerlemeciler gösterilir. Oysa bu mücadelenin bir toplumsal zemini ve enerji kaynağı vardır. Bu kay-

---

3) Uygarlık bir kez ortaya çıktıktan sonra bulaşıcıdır. Yaygınlaşması iki yolla oldu: Birincisi, yukarı barbar toplulukların uygar toplumları fethetmesi (veya çürümüş uygarlıklara gençlik aşısı yapması), ama aslında uygarlık tarafından fethedilmeleri biçiminde. Barbar topluluklar bu yolla (Hikmet Kıvılcımlı'nın "tarihsel devrim" dediği olgu) uygarlaştı. Bu süreç aslında uygarlığın ilk ortaya çıkış biçiminin (göçebe çobanların yerleşik çiftçilere çökmesi) devamıdır. İkincisi ise, uygar devletlerin barbar toplulukların yaşadığı bölgeleri fethederek onları zorla uygarlaştırmaları yoluyla. Bu uygarlaştırma köleleştirerek (Afrika, Avustralya) ya da yok ederek (Amerika) oldu elbette.

nak ezilenlerin talepleri ve bu talepler uğruna geliştirdikleri isyanlardır. Ezilenlerin çok çeşitli talepleri sonuç itibarıyla yönetilme, ezilme, sömürülme durumunun (yani uygarlığın) hafifletilmesi ve giderek kurtulunması başlığı altında toplanabilir. Bu enerji kaynağı (ezilenlerin isyanı) olmasa ilerlemecilerin hiçbir şansı yoktur; söyledikleri ve yazdıkları, unutulmuş, gelecekte keşfedilmeyi bekleyen, hoş, ütopik itirazlar ve hayaller olarak kalabilir ancak. Uygarlık kurucusu ve geliştiricisi egemen sınıflar (yani ilerlemeciler) tarihin öznesi gibi görülebilir, oysa ilerlemeciliğin öznesi ezilenlerin uygarlıktan kurtuluş mücadelesidir. Ama tarih böyle yazılmaz; ezilenler her zaman şu veya bu egemen sınıf kesimi tarafından güdülen "tarih nesneleri" olarak gösterilir. Egemen tarih anlayışına göre halkın bir tarihi yoktur; olsa olsa güdülmenin tarihidir onlarınki.

Klasik üretim ilişkileri biçimleri zinciri (ilkel komünal-köleci-feodal-kapitalist-sosyalist) iki yanılsamayı içerir. İlki böyle zorunlu bir gelişim zinciri şablonunun -belki Akdeniz havzası dışında- dünyanın diğer toplumlarının tarihsel gelişimleriyle hiç uyuşmadığıdır; ama konumuz bu değil. Asıl yanılsama, tarihi böyle bir zincir ile açıklamanın ezilenleri göz ardı etmesi ve tarihi egemenler arası mücadelenin tarihi olarak görmesidir. Feodaller kölecileri, kapitalistler de feodalleri alt etmiştir bu yaklaşıma göre. Oysa kölecileri yıkan kölelerin mücadelesi, feodalleri yıkan da köylülerin (serflerin, marabaların) mücadelesidir. Ama bu yıkıcılar (köleler ve köylüler, ezilenler, kurtuluşçular) yapıcı olamadıkları için özneleşememişlerdir.

Kısacası, tarihi kurtuluşçular (tarihin motorları) yapar, ama ilerlemeciler (tarihin kılıçları) yazar. Bu anlamda uygarlık tarihi başlangıcından bugüne dek kurtuluşçuların yaptıklarına ilerlemecilerin el koyması tarihidir.

***

Uygarlık süreci çelişmeli bir bütündür. Bir yandan uygarlaşma süreci devam ederken diğer yandan uygarlaşmaya direniş ve giderek kurtuluş süreci devam eder. Birbirine zıt gibi görünen iki süreç iç içe geçmiştir. Sadece uygarlaşma süreci ele alınırsa egemen sınıfların, daha doğrusu ilerlemecilerin tarihi yazılmış olur. İnsanlığın çoğunluğu, halk, yönetilenler, ezilenler tarih dışına itilmiş,

figürana dönüştürülmüş olur. Böyle bir yaklaşım gerçek gelişim dinamiklerini ıskalar; böyle bir yaklaşımla devrimci de olunamaz. Ezilenlerin tarihi ile egemen sınıfların tarihi elbette birbirinden ayrılamaz; vurgulamak istediğimiz bu çelişmeli sürecin bütünsel bir yaklaşımla ele alınması gerektiğidir.

Tarih boyunca her zaman devrimci atılım süreçleri, ilerici egemen sınıflar (ilerlemeciler) ile ezilenlerin çıkarlarının çakıştığı dönemlerde gündemi girmiştir. Yani uygarlığı ilerletmek isteyenler ile uygarlıktan kurtulmak isteyenlerin, mevcudu sürdürmek isteyen gerici sınıflara karşı ittifakıyla devrimler oluşmuştur. Bir paradoks gibi görünebilir ama gerçek budur. Her devrimci süreçte merkez, sol ve sağ kanatların oluşmasının nedeni de budur. Devrim de iç çelişmeli bir süreç, hatta iç çelişmelerin en keskin ve çıplak biçimde ortaya çıktığı bir süreçtir. Bu nedenle her devrim "kendi evlatlarını da yer".

Şimdiye kadar bu ittifakta baskın çıkan ve belirleyici olan ilerlemeci egemen sınıflar oldu. Yıkıcılığı değil ama yapıcılığı onlar temsil etti. Ezilenler bugüne dek "kendileri için" olamadılar. İlk sosyalizm pratiklerinde dahi sonuç olarak yaşanan bu oldu. Dolayısıyla süreç, ezilenlerin belirli haklar kazanmalarına karşın esas olarak "uygarlığın ilerlemesi" yönünde gelişti.[4] Bu handikap nasıl aşılacaktır? İlerlemecilerle kurtuluşçuların ittifakı ile oluşan devrimci süreçlerde kurtuluşçuların galebe çalması ve bunun sürdürülebilmesi nasıl sağlanacaktır? Yanıtı henüz verilemeyen zor bir soru.

Fakat şu anlaşılmalı: Her devrimci atılım, sıradan halk ne kadar dönüştüyse o kadar derin ve devrimcidir. Her aydınlanma halk ne kadar aydınlandıysa o kadar aydınlanmadır. Devrim en diptekinin kendi siyasal pratiği içinde dönüşümü demektir; yoksa çok yetenekli terzilerin halka çok güzel elbiseler biçmesi değil. Bu kavranılamazsa

---

4) Bu konu sosyalizmin en temel sorunlarından ve tartışmalarından biridir. Aynı kulvarda yarışmacı bir sosyalizm anlayışı, mevcut pratiklerde de görüldüğü üzere kurtuluşçuların giderek ilerlemecilere dönüşmesi, egemenlik ilişkilerinin bu biçimde yeniden üretilmesi sonucunu verdi. Sovyet deneyini inceleyerek dersler çıkaran ÇHC lideri Mao Zedung'un kuramsal ve pratik düzlemde farklı yaklaşımları oldu. Mao'nun sosyalizm döneminin niteliği hakkında geliştirdiği tezler, ölümünden sonra kendi ülkesinde de terk edilmesine karşın, gelecekte yaşanabilecek pratikler için zengin bir kuramsal temel bıraktı.

çöküşler, geri dönüşler, geri düşüşler, faşizm vb. anlaşılamaz. Örneğin, bu kadar ilerlemiş olduğu düşünülen Alınan toplumundan nasıl olup da kitle tabanlı bir faşizmin (Nazizmin) doğduğu anlaşılamaz; fatura ilericiliğe çıkarılır veya karamsarlık baş gösterir.

Aslında insanlık gelişmektedir. Yavaş ama sindire sindire... Kavranması gereken, bu gelişimin asıl dinamiğinin "ilerlemecilik" değil "kurtuluşçuluk" olduğudur. Sonuç olarak ilerlediğimiz kadar gelişmiyoruz, kurtulduğumuz kadar gelişiyoruz.

Şimdiye kadar hep yıkıcılar/kurtuluşçular, kurucuların/ilerlemecilerin aracı oldu. İnsanlık tam tersini becerdiğinde yeni bir dönem, post-uygarlık (komünizm) dönemi başlayacak. Böylece yıkıcı-kurucu, ilerlemeci-kurtuluşçu çelişkisi de son bulacak. Buna "tarihin sonu" da diyebiliriz.

***

Bu bir hayal mi? Yoksa -bırakın hayal mi değil mi tartışmasını- türümüzün devamı için bir zorunluluk mu? İlerlemeciliğin (uygarlaşmanın) bir sınırı var mı?

Uygarlık kurucularının güvenlik başlığı altında toplanabilecek iki temel iddiaları vardı: Düşmanın (saldırganların) alt edilmesi ve doğanın alt edilmesi. Bu iki hedefe ulaşılabilmesi için de mevcut düzenin sürmesi. İlerlemeciliğin sınırlarını da bu iki hedef belirler. Bu hedefler önünde engel olmaya başlayan egemenler devrilir; hedefler doğrultusunda yürüme potansiyeline sahip olanların egemenliği sürer. Egemenler katında süreç böyle işler.

Günümüze dek dünya çapında sürdüğüne göre, egemenlik ilişkilerinin bir şekilde iş gördüğü anlaşılıyor. Fakat tamamına baktığımızda, sürecin, egemenlik ilişkilerinin giderek zayıflaması ve ezilenlerin kendi kaderlerini kendi ellerine alma düzeylerinin artması yönünde işlediğini görebiliriz; geri dönüş/düşüş dönemlerinin varlığına karşın... İnsanlık, egemenlik ilişkileri olmadan da hem güvenli hem de özgür olma yönünde adım atmıştır her zaman. Henüz başlangıcında bulunduğumuz Modernite sürecinin bu yönde atılmış en önemli adım (uygarlık sürecindeki en ciddi kırılma) olduğunu tespit edebiliriz.[5]

---

5) Bu konu kitabın "Modernite" başlıklı bölümünde geniş olarak tartışılıyor.

Uygarlık kurucularının ve ilerlemecilerin iddiaları ne kadar gerçekleşti? Toplumların güvenlikleri sağlanabildi mi? Düşmanlık ve savaş bitirildi mi, savaşlara son verilip sonsuz bir barış ve huzur ortamı oluşturulabildi mi? Doğa karşısında zafer elde edilebildi mi? Veya şöyle soralım: Doğa karşısında elde edilen kısmi zaferler yeterince toplumsallaşabildi mi? İnsanlığın refahı sağlanabildi mi?

Uygarlık öncesinde insanlar geçim ihtiyaçlarını karşılayabilmek, yaşamlarını sürdürebilmek için birbirleriyle savaşmaktaydılar. Uygarlık sonrasında ise savaşların (gerek dış gerekse iç savaşların) asıl nedeni "toplumsal artı"ya kimin el koyacağı meselesi oldu. Savaşlar artık "doğal" ihtiyaçlardan değil, egemen sınıfların ihtiyaçlarından kaynaklanıyordu. Bu durum uygarlık kurucularının ve ilerlemecilerin ilk iddialarını bir totolojiye dönüştürdü: Güvenlik için toplumsal artı gereklidir, ama toplumsal artı savaşların yani güvensizliğin kaynağıdır. Kısacası "toplumsal artı" güvenlik değil güvensizlik getirdi. Egemen sınıflar güvenlikten değil güvensizlikten beslenmekteydiler. Bu durum, çok farklı dönemlerden geçilmesine karşın, esas olarak günümüze kadar değişmeden kaldı. "Güvenlikçiler" ilk iddialarını yerine getiremediler; hatta güvensizliğin kaynağına dönüştüler. Uygarlık, yani sınıflılık ve devletlilik, insanlığa huzur getirmedi.

Peki, refah getirdi mi? Öncelikle, bütün bir uygarlık tarihine baktığımızda, şunu net olarak saptayabiliriz: Uygarlık kurucusu egemen sınıfların ve ilerlemecilerin genel eğilimi refahı toplumun bütünü için değil kendileri için istemeleridir. Giderek daha üst boyutlarda yaratılan toplumsal artının bölüşümünde ezilenler ve sömürülenler lehine görülen bazı iyileşmeler, kesinlikle egemenlerin bahşetmesi ile değil, ezilenlerin (kurtuluşçuların) verdiği mücadelelerin sonucu elde edilmiştir. Bunu şuradan da anlayabiliriz: Ezilenlerin mücadelesinin zayıfladığı dönemler servet dağılımındaki eşitsizliğin tavan yaptığı dönemlerdir. Örneğin günümüzde dünyadaki en zengin 42 kişinin mal varlığı, dünya nüfusunun % 50'sine tekabül eden 3,6 milyar insanla eşittir. Dünyanın en zengin yüzde 1'lik kesimi küresel servetin % 82'sine sahiptir. Bu veriler inanılmaz bir sömürüye işaret eder. Uzatmayalım, uygarlık tarihi boyunca toplumların refah düzeylerinde bir gelişme olduysa, bu, uygarlığın

bir getirisi değil, uygarlıktan kurtuluş mücadelesinin yarattığı bir kazanımdır. Bu mücadele olmasaydı, insanlığın çok büyük bir kısmı hâlâ kölelik ve marabalık koşullarında yaşıyor olacaktı. Kaldı ki, çoğunluk, günümüzde de pek farklı koşullarda yaşamamaktadır.

Demek ki uygarlık mekanizmaları refah potansiyelini (yaratılan toplumsal artıyı) görülmedik ölçüde artırmış ama bunu toplumsallaştıramamıştır, toplumsallaşmasını engellemiştir. Uygarlık kurucuları ikinci iddialarında başarılı olmuşlardır, ama sadece kendileri için, çok küçük bir azınlık için. Uygarlık (sınıflılık) insanlığa refah getirmemiştir.

Sınıflılık koşullarında çözümü olmayan bu iki temel çelişki uygarlığın sınırlarını belirler. Buna insanın (emeğin) ve doğanın metalaştırılmasının sınırlılığı da diyebiliriz. Çünkü insan bu eğilime direnir; doğa ise kapsar ya da kusar.

***

İlerlemeciliğin tipik niteliği teknolojiyi bilimin önüne koşmaktır. Hatta bunu ilerlemecilik ile kurtuluşçuluk arasındaki temel ayrım noktalarından biri olarak saptayabiliriz.

Bilimsel bilginin (doğa yasalarının) sınıfsallığı yoktur; nesneldir ve sınıf ayrımı yapmaz. Örneğin yerçekimi yasası karşısında veya her canlı bireyin ölümü tadacağı konusunda, hangi sınıfın üyesi olursak olalım eşitizdir. Teknoloji ise bilimsel bilginin üretime nasıl sokulacağı (egemen sınıflar açısından söylersek, nasıl metalaştırılacağı) ile ilgilidir ve dolayısıyla baştan aşağıya sınıfsaldır. $E=mc^2$ bilgisini insanlığın enerji ihtiyacını çözmek için de kullanabilirsiniz, korkunç bir yıkım aracı yaratmak için de... Bilimin teknolojiye indirgenmesi veya teknoloji için (daha doğrusu egemenlerin ihtiyaçları için) bilim yapılması, her zaman bir egemen sınıf eğilimi olmuştur. İlerlemecilerin kurmaya çalıştıkları ideolojik hegemonyanın da en önemli unsurlarından biridir. "Doğaya karşı savaş" ve "doğaya karşı zafer" anlayışı da buna eşlik eder. Böylece "insanlığın öncüsü" oldukları yanılsamasını beslemeye çalışırlar. Aslında "zafer"den anladıkları "metalaştırılabilme" olanağının elde edilmesidir.

Oysa bilimsel devrimleri "insanın doğa karşısında kazandığı büyük zaferler" olarak tanımlamak doğru değildir. Aslında tam tersine bilimsel devrimler, insanı kutsallaştırmalardan arındırmış,

onu sıradanlaştırmış, daha doğrusu doğallaştırmıştır. Her büyük bilimsel atılımla birlikte "doğaüstü" tahtlarımızın bir tanesini daha yitirir ve doğa yasalarına nasıl tabi olduğumuzu daha yetkin bir biçimde kavrarız.

Kopernik Devrimi, evrenin merkezi olduğunu ve tüm gökcisimlerinin çevresinde döndüğünü düşündüğümüz "kutsal evimiz" Dünya'nın, Güneş'in etrafında dönen sıradan bir gezegen olduğunu gösterdi. İlk başlarda büyük tepki çekmesinin nedeni buydu. Süreç içinde çok daha gelişmiş araçlarla evreni gözlediğimizde, sayısız gökada kümesi içinde yer alan sayısız gökadanın içindeki sayısız yıldızdan birinin çevresinde dönüp duran bir gezegende ikamet ediyor olduğumuzu anladık.

Daha da "incitici" bir kavrayış, "Tanrı'nın sevgili kulu" insanın, canlı türlerinin birbirinden evrimleşmesiyle oluşan yaşam ağacındaki türlerden biri olduğunu kanıtlayan Darwin-Wallace evrim kuramı ile geldi. Evimiz gibi türümüzün de "sıradan" ve "doğal" olduğunu anladık. Kimilerimiz hâlâ kavramakta zorlanıyor olsa da evrim artık günlük yaşamımıza girmiş bir olgudur.

Marx ve Engels ile birlikte toplumların da "insanüstü" ve "doğaüstü" bir varlığın ereği doğrultusunda ve onun elçileri ve temsilcileri aracılığıyla değil, yaşam ve geçim ekonomisinin nesnel yasaları doğrultusunda geliştiğini kavradık. Evimiz ve türümüz gibi toplumumuz da nesnelleşti, doğallaştı.

Nörolojik devrim, son "kutsal sığınağımız" olan akıl-bilinç becerimizin de bize "bahşedilmiş" bir nitelik olmadığını, evrimsel sürecin sonucu olduğunu gösteriyor.

Kısacası bilimsel devrimler, "doğa ile savaş", "doğaya karşı zafer" gibi tanımlamaların ne kadar metafizik (idealist) yaklaşımlar olduğunu gösterir. Her bilimsel atılımla birlikte doğanın bir parçası olduğumuzu biraz daha anlar ve "doğa ile uyum" yaklaşımını daha üst düzeyde kavrarız. Dolayısıyla bilim etkinliğine insanın doğa ile uyumunu daha kapsamlı bir biçimde sağlama çabası da diyebiliriz.

İnsanlar olarak doğa ile bir savaş vermiyoruz. Doğa bize depremler, yangınlar, kasırgalar, virüsler, çığlar vb. yoluyla saldırmıyor. Doğa-evren, bizim "doğa yasaları" dediğimiz hareket ilkeleri doğrultusunda değişiyor, dönüşüyor. Biz de bu değişim-dönüşüm

yasalarını keşfetmeye, anlamaya, kavramaya ve onlara uyumlu bir biçimde yaşamaya, türümüzün devamını sağlamaya çalışıyoruz.

Eğer bir üretim sistemi-yaşam tarzı, en temel yaşam ilkesi olan doğa ile uyum ilkesini ihlal etmeye başlarsa, ya o sistemin sonu gelmiş demektir ya da o sistem kendisiyle birlikte insan türünün de sonunu getirecektir. Gerek canlıların evrim sürecinde gerekse insanlığın tarihinde sayısız kez yaşanmış bir olgudur bu. Doğa ile uyum sağlayamayan yok olur!

Bu konu, ilerlemeciliğin gelip dayandığı sınırlardan biridir ve gerçek bir kurtuluş ideolojisi doğa ile uyumu temel perspektiflerinden biri yapmalıdır, teknolojiyi buna tabi kılmalıdır. Bu nokta o kadar önemlidir ki, böyle bir perspektife sahip olmayan bir kurtuluşçuluğun, önce yarışmacılığa sonra da ilerlemeciliğe dönüşmesi (egemenleşmesi) kaçınılmazdır.

***

Genellikle "kurtuluşçu" bir sınıfın kalıp kalmadığı veya -örneğin işçi sınıfının- ne durumda olduğu tartışılır. Bu tartışmayı bir kenara bırakıp "ilerlemecilik" üzerine yoğunlaşalım. Uygarlık tarihine genel olarak baktığımızda iki tür ilerlemeci sınıf bulunduğu görülür: Aristokrasi ve burjuvazi. İlki, çeşitli biçimleriyle haraçlı üretim ilişkilerinin; ikincisi ise, yine çeşitli biçimleriyle kapitalist üretim ilişkilerinin egemen sınıfıdır. Peki, günümüzde hâkim sınıf olan burjuvazinin (küresel burjuvazinin) ilerlemecilik potansiyeli kalmış mıdır? Eğer kalmadıysa başka bir ilerlemeci sınıf (bu, kapitalizmi aşan ama egemenlik/sömürü ilişkilerine dayanan yeni bir üretim tarzı anlamına gelir) ufukta gözükmekte midir? Eğer bu iki soruya da olumsuz yanıt veriyorsak bir uygarlık kriziyle mi karşı karşıyayız? Kurtuluşçular bu krizi çözebilecek potansiyele sahip midirler? Yoksa bir "çöküş" veya "büyük geri düşüş" mü yaşanacaktır?

Sanırım bunların hepsi olasılık dahilinde. Çünkü tarihte, benzer süreçlerde, daha yerel çapta da olsa, bu olasılıkların hepsi gerçekleşmiş. Günümüzün farkı, bu kez olasılıkların gezegen çapında gündeme gelecek olması.

***

Küresel burjuvazi, uygarlık tarihinin gördüğü, insanlığın yüzyıllar içinde geliştirdiği değerlerden, dünya toplumunun büyük

çoğunluğundan, üretimden, emekten, doğadan ve mekândan en kopuk sınıf. Emek-sermaye çelişmesini, insan emeğini gereksizleştirip yok ederek sermaye lehine çözme iddiası (ütopyası, daha doğrusu distopyası) var. Yönlendirdikleri teknolojik gelişmelerin buna elverebileceğini düşünüyorlar. Bu, büyük bir "devrim", büyük bir "ilerleme", tarihin ve uygarlığın sonu anlamına gelir. Elbette çok küçük bir azınlığın insanlığa karşı "devrimi" olacaktır bu. Sermayenin emeğe, "tanrıların" insanlığa, "doğaüstü"nün doğaya karşı devrimi...

Örneğin, hangi sınıf topyekûn bir nükleer savaşı veya dünya çapında bir biyolojik savaşı göze alabilir?

- Mutlak uygar, dolayısıyla uygarlıktan da kopmuş bir sınıf.
- Coğrafyadan, mekândan kopmuş bir sınıf.
- Tarihten kopmuş, tarihte bir kökü olmayan, köksüz bir sınıf.
- İnsandan ve toplumdan kopmuş, mutlak egemen ve mutlak ilerlemeci bir sınıf.
- Emekten (karşılıksız emekten) ve üretimden kopmuş bir sınıf.
- Mutlak birey haline gelmiş, tanrı rolüne soyunmuş bir sınıf.
- Kültürel evrimden kopmuş bir sınıf.
- Mutlak evrensel bir sınıf. Uzaylı gibi...
- Doğadan kopmuş, doğaya karşı "zaferini" ilan etmiş, dolayısıyla bilimsel düşünceden de kopmuş mutlak teknokrat bir sınıf.
- Olasılıklardan kopmuş, mutlak determinist bir sınıf (Tanrı).
- Ölümsüzlük isteyen bir sınıf (ölümden kopuş, yaşamdan kopuş anlamına gelir).
- Mutlak "yıkıcı" bir sınıf, yani sadece kendisi için "yapıcı" bir sınıf. Mutlak anlamda "kendisi için" bir sınıf, aşırı "bilinçli" bir sınıf.
- Doğurgan olmayan, dölsüz bir sınıf.

Böyle bir sınıf var: Küresel burjuvazi. Bir ölçüde kendisini tanrı veya yarı-tanrı ilan eden çürümüş aristokratlara benziyor. Elbette yukarıda sıraladığımız niteliklerden henüz uzak; ama hedeflerinin doğal uzantısı bu nitelikler. Ütopyalarını gerçekleştirebilirler mi, başarıya ulaşabilirler mi? Tarihteki benzerleri şimdiye kadar ulaşamadılar; ama olasılıklardan biri budur.

Diğer olasılık, çürümüş ve artık bir kabuk haline gelmiş ilerlemecilerin (son temsilcisi küresel burjuvazi) kurtuluşçular tara-

fından alt edilmesi ve insanlığın tüm sömürü ve ezme biçimlerini tarihin çöplüğüne göndermesidir. Emek-sermaye çelişkisinin, sermayenin ortadan kaldırılması ve emeğin özgürleşmesi biçiminde çözülmesidir. Bu olasılık da tarihin ve uygarlığın (yani sınıflılığın) sonu anlamına gelir. Ama komünal yaşamın çok daha üst bir düzlemde hayata geçirilmesi biçiminde...

Elbette ciddi bir olasılık da uygarlığın sınıra gelmiş çelişkileri gerek ilerlemeci gerekse kurtuluşçu bir yönde çözemeyerek çökmesi ve kaotik bir döneme girilmesidir. Tarihte yerel çapta da olsa örnekleri var: Batı Roma'nın çöküşü, Çin'de "Savaşan Devletler Dönemi", kısa süreli de olsa Anadolu'daki "Fetret Devri" gibi... Böyle bir süreç dünya çapında da yaşanabilir.

Gönlümüz ve aklımız insanlığın tüm ezme-ezilme biçimlerinden kurtuluşundan yana. Biz bu hedefin takipçileriyiz. Ama içinde yaşadığımız süreç bütün bu olasılıkları (veya bunların iç içe geçmiş versiyonlarını) da barındırıyor.

Okuyacağınız kitap, bazen somut tarihi örneklerden de yola çıkarak esasta bu konuları tartışıyor. Daha çok bazı tarihsel bakış açıları sunmaya ve temel soruları formüle etmeye çalışıyor. Öyle kapsamlı ve olasılıklı süreçlerdir ki bunlar, kesin çözümler getirmeye kalkmak insanı yanıltabilir, bir ütopyacı veya bir kâhin haline sokabilir. Bu nedenle sorular ortaya atmak ve tarihten bazı dersler çıkarmak daha gerçekçi olacaktır; kaldı ki elimden gelen de budur.

Kitap, çoğu son 10 yıl içinde yazılmış makalelerden oluşuyor. Bazıları daha kapsamlı bazıları da köşe yazısı boyutunda. Bu makaleler bir kitap oluştursun diye yazılmadılar. Bu çerçevede yazılmış yazıların sonradan belli bir sistematik içinde bir araya getirilmesiyle oluştu bu kitap.

Umarım benzer konuları kafaya takan bir okur bulur kendisine ve tartışılır, eleştirilir.

Dostlukla kalın...

Mayıs 2020

Uygarlık akışının dinamikleri

Sistemli düşünmenin ve yöntemli analizin dağıldığı bir dönemden geçtik. Aklımız dağıldı, kavramlarımızın içi boşaltıldı, tarihsel süreçler zamandan ve mekândan bağımsız kılınarak birbiri içine geçti.

Bu beyin hamurlaşmasının ve omurga kırılmasının sanırım iki nedeni var. Birincisi, 20. yüzyıl sosyalizm atılımlarının geri çekilmesinden sonra küresel kapitalizmin, bu "zafer"in de verdiği ivmeyle "büyük anlatılara" (aydınlanma ve sosyalizm) karşı saldırıya geçmesi ve bu alanda belli başarılar kazanması. Bu ipini koparmış ve emekten kopmuş sanal kapitalizm mevcut büyük anlatıları epey tahrip etti ama yerine yeni bir büyük anlatı koyamadı. Zaten amaç da buydu: İnsanlığı büyük anlatılardan mahrum bırakmak. Düşünsel dağınıklığın, akıl tutulmasının ve yöntem yoksunluğunun nedenlerinden biri budur. Tarihe ve dolayısıyla geleceğe sistemli/yöntemli yaklaşamayan, geleceği yakalayacağım derken geçmişe düşen birkaç kuşak yetişmiştir bu nedenle.

İkinci neden ise böyle olumsuz ve gerici (geriye düşüşçü) değil, hatta heyecan verici... Dünya değişti. Doğaya ilişkin bilgi birikimimiz arttı, teknolojik düzeyimiz yükseldi. Söz konusu büyük anlatıların yeşerdiği ve serpildiği koşullardan oldukça farklı koşulları yaşıyoruz bugün. Büyük anlatıların sınırları zorlanıyor ve tüm belirtiler yeni ve daha kapsamlı bir büyük anlatının gereğine işaret ediyor. Geriye düşüşe set çekmeliyiz ama bir ileri atılım ihtiyacını

da es geçmeden. Mevcut büyük anlatılarımızın günümüz dünyasını çözümlemekte yetersiz kaldığını ve -şimdilik değiştirmek demesek de- kapsamının genişletilmesi gerektiğini kavramamız gerekiyor.

Tarihe baktığımızda insanlık geriye düşüşlere her zaman bir ileri atılımla yanıt vermiştir. Hatta ileri atılımların kaynağında geriye düşüşlerin bulunduğu bile söylenebilir.

İçinde yaşadığımız dönemi ve koşulları geleceğe uzanarak kavrayabilmek için daha geniş süreçleri ve daha derin nedenleri anlamaya çalışmalıyız. Günümüzdeki küreselleşme ve uygarlık bütünleşmesi düzeyi böylesi geniş süreçleri sezebilmenin ve bilince çıkarabilmenin zeminini de yaratıyor. Artık neredeyse bir dünya uygarlığından söz edebiliyoruz, dolayısıyla analizlerimiz bütün bir uygarlık sürecini, hatta daha da öncesini kapsayarak yapılabilir.

Tarihsel olguları ve süreçleri geçmişe oranla daha sağlam bir biçimde yerli yerine koyabiliriz. Çünkü insan toplumlarının geçmişte ayrı ayrı gibi görünen tarihleri bugün görece bütünleşmiştir, dolayısıyla artık bir insanlık tarihinden ve bu tarihin gelişim mekanizmalarından daha net bir biçimde söz edebiliriz. Elimizde genel ilkeleri Marx ve Engels tarafından geliştirilmiş Tarihsel Materyalist yöntem var. Bu yöntemi kullanarak, 1) "Dış"ın neyin "iç"i olduğunu, 2) "Nitel"in neyin "nicel"i olduğunu, 3) "Kopuş"un neyin "sürekliliği" olduğunu, 4) "Olgu"nun neyin "olasılığı" olduğunu daha doğruya yakın bir biçimde kavrayabiliriz.

Yazımızın konusu giderek bütünleşen uygarlık akışının temel dinamiklerinin, motorlarının neler olduğunu tartışmak olacak.

UYGARLIĞIN MOTORLARI

1) Barbar akınları

Bin yıllar boyu birbirleriyle fazla ilişkiye geçmeden yaşayan insan toplulukları ilişkiye geçtiklerinde ve bu ilişki derinleştiğinde toplumsal değişimin hızının katlanarak arttığı bir gerçektir. Bu ilişki barışçı da olsa savaşçı da, birbirinden öğrenme sonucunu veriyor. Çok uzun süre (bütün bir Paleolitik dönem boyu, yani 3 milyon yıl öncesinden MÖ 10 bin civarı Neolitiğe geçişe kadarki dönem) fazla bir değişim göstermeden yaşamlarını sürdüren insan

toplulukları, son 10-12 binyıl içinde baş döndürücü bir değişim yaşadılar. Bu 10-12 binyıl Neolitik dönemi, uygarlığa geçiş sürecini ve uygarlık dönemini kapsıyor. Ve karşılıklı ilişkinin kapsamı arttıkça değişimin hızı da geometrik olarak artıyor. Demek ki dış etken, iç potansiyeli harekete geçiren esas tetikleyicidir.

Bu hızlanmayı ve dış etkenin rolünü uygarlaşma sürecinde (ve elbette uygarlık döneminde) çok daha net olarak görebiliyoruz. Uygarlığa geçişin, iki farklı neolitik topluluk biçimi olan göçebe çobanlarla yerleşik çiftçiler arasındaki -çoğunlukla savaşçı- ilişkiler sonucu gerçekleştiği, günümüzde en fazla kabul gören ve buluntularla desteklenen tez. Bir "toplumsal artı" yaratma potansiyeli taşıyan yerleşik çiftçi toplulukların kendi iç dinamikleriyle bu "artı"yı yaratma "zahmetine" girmedikleri tespit edilmiş. Hatta bu toplulukların kendine yeterliliğinin uygarlığa geçişe engel teşkil ettiği de belirtiliyor. Kendine yeterli olmayan göçebe çoban toplulukların ise iç dinamikleriyle (kendi başlarına) bir toplumsal artı yaratarak uygarlığa geçişleri zaten olanaksız. Ancak bu iki farklı neolitik topluluğun ilişkiye geçmesi ve bu ilişkinin belli bir kıvama gelmesi sonucu uygarlığa geçiliyor. Yani göçebe çobanların yerleşik çiftçilere -onları sadece yağmalayıp, biriktirdiklerine el koyup yok etmeleri biçiminde değil- çökmeleri ve başlarına geçmeleri sonucu uygarlık filizleniyor. Üreticiler artık sadece kendi geçimleri için değil, -topluluğun güvenliğini sağlamak ve üretimi yönetmek gerekçesiyle- başlarına geçenleri beslemek için de üretmek zorundadırlar. Yani bir "toplumsal artı" yaratmak zorundalar. İnsan topluluklarının yöneten-yönetilen, ezen-ezilen, sömüren-sömürülen biçiminde sınıflara ayrıldığı devletli toplumlara (yani uygar toplumlara) geçişi böyle gerçekleşiyor.

Kısacası uygarlığa (sınıflılığa, devletliliğe) geçiş, toplulukların iç dinamikleri sonucu değil bir dış etkenin tetikleyiciliğiyle gerçekleşmiştir. Yani uygarlık, insan topluluklarının doğasında veya doğal gelişmesinde olan bir şey değil, bir dayatmadır. Bir kere bu dayatma (ilk olarak Fırat-Dicle, Nil, İndus, Sarı Nehir deltalarında) gerçekleştikten sonra uygarlık bir girdap gibi insanları kendi içine çekmiştir. Barbar toplulukların -önce adacıklar biçiminde olan ama giderek genişleyen uygar toplumlara- çökerek, onları fethederek veya bir şekilde eklemlenerek uygarlaşmaları, MÖ 4000'lerden başlayıp MS

1300'lerde esas olarak tamamlanan 5000 küsur yıllık bir süreçtir. Barbarlar, uygarlıkları fethederek uygarlaşmış, yani aslında uygarlık tarafından fethedilmişlerdir. Fethederken fethedilme...

Uygar alanların genişlemesi, uygarların uygar olmayanları fethedip uygarlaştırmaları yoluyla olmaktan çok, uygar olmayanların uygarları fethederek uygarlaşmaları yoluyla olmuştur.

Uygarlığın motorlarının neler olduğunu tespit ederken en başa "barbar akınlarını" koymak gerekir. Hikmet Kıvılcımlı bu olguya "tarihsel devrimler" adını veriyor. Her büyük uygarlığın (Sümer, Mısır, Çin, Hint, Yunan, Roma, Avrupa feodalizmi, İslam, Selçuklu, Osmanlı vs.) doğuşunda benzer süreci görüyoruz: Barbar toplulukların uygar toplumları fethederek (veya eklemlenip gençlik aşısı yaparak) uygarlık tarafından fethedilmeleri (uygarlaşmaları) sürecini...

2) Melezlenme ile kapsamı genişleyen sentez

İnsanlık tarihinde uygarlık olgusunun, çeşitli neolitik toplulukların (dış ve iç etkiler sonucu) artı üret(e)meyen bir ekonomiden artı üretebilen bir ekonomiye geçişi sonucu ortaya çıktığı konusunda hemen hemen tüm tarihçiler görüş birliği içindedir. Bu "toplumsal artı", farklılaşmış (ekonomik, toplumsal ve siyasal farklılaşmalar), sınıflı, devletli uygar toplumların gelişiminin temelini oluşturmuştur.

İlk uygar toplumun, MÖ 3500 dolaylarında Fırat ve Dicle ırmaklarının suladığı topraklarda, Mezopotamya'da ortaya çıktığı biliniyor. Sümerler diye adlandırılan bu uygarlığı, Nil deltasında odaklanan Mısır uygarlığı, Kuzey Hindistan'da İndus nehrinin civarında doğan İndus (Eski Hint) uygarlığı ve ardından Sarı Irmak vadisindeki Çin uygarlığı izler.

İnsanlığın bu dönemlerine ilişkin elimizde ayrıntılı bilgiler bulunmuyor; dolayısıyla bu uygarlıkların nasıl ortaya çıktıkları ve -konumuz açısından daha da önemlisi- birbirleriyle ilişkileri konusunda kesinlik taşıyan saptamalar yapamıyoruz. Fakat uzmanlar, mevcut buluntulara dayanarak, bütün bu toplumların benzer süreçlerden geçerek Mısır'da MÖ 3000, İndus'ta MÖ 3000-2500, Çin'de MÖ 1500 dolaylarında uygarlık olarak adlandırılacak düzeye eriştiklerini belirtiyor.

Peki, hepsi Güney Asya'nın ılıman iklim kuşağında yer alan ve büyük nehirlerin suladığı bereketli ovalarda fışkıran bu uygar toplumlar, birbirlerinden bağımsız ve habersiz olarak mı gelişmelerini sürdürdüler; yoksa çeşitli düzeylerde ilişkileri var mıydı? Birbirlerinden etkilendiler mi? Alâeddin Şenel, Sümer ve Mısır uygarlıkları arasındaki etkileşim konusunda şunları yazıyor:

"Mezopotamya uygarlığının her iki bölgenin (Mısır ve İndus) uygarlığının oluşmasında kesin rolü olduğu konusunda bilim adamları hemen hemen görüş birliği içindedirler. Ancak bu rolün niteliği ve derecesi konusunda aralarında tartışmaktadırlar. Mısır'da Arkan Hanedan döneminden az önceki tarihlerde yüksek pruvalı gemilerin Nil'den içerilere kadar girip, alçak pruvalı gemilerle (Mısır gemileriyle) savaşlara giriştiklerini gösteren Mısır resimleri bulunmuştur. Yüksek pruvalı gemilerin Mezopotamya gemileri oldukları bilinmektedir. Ancak Mısır uygarlığının böyle bir akın sonucunda Mısır halkı üzerinde egemen bir sınıfın oluşmasıyla mı, yoksa bu gemilerle birlikte gelen kültürel etkilerle mi doğduğu tartışmaları kesin bir sonuca bağlanamamıştır. Ne var ki Mezopotamya'nın uygarlık birikiminden yararlanan Mısır toplumunun, Sümerlerin bin, iki binyılda ulaşabildikleri sonuca, yarım yüzyıl gibi kısa bir süre içinde ulaşarak, MÖ 3000 dolaylarında Sümer uygarlığına eşit düzeyde bir uygarlık geliştirdiğini görüyoruz."[1]

Mezopotamya'nın Mısır uygarlığı üzerinde de benzer etkilerinin olduğu, iki bölge arasında yoğun bir ticaretin yaşandığı, Mezopotamya'da bulunan İndus yapısı mühür ve mallardan biliniyor. Öte yandan bazı Sümer tabletlerinde Mezopotamya ile İndus vadisi arasındaki ticaret yollarına ilişkin bilgilere rastlanmıştır. Uzmanlar, başlangıcı MÖ 1500'lere tarihlenen Sarı Irmak vadisindeki Çin uygarlığının da Mezopotamya ile ilişkisi olduğunu, örneğin Çin'de tunç işletmeciliğinde görülen ani gelişmenin Mezopotamya etkisi ile oluştuğunu belirtiyorlar.[2]

---

1) A. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995, 4. Baskı, s.259.

2) McNeill'in *A World History* ve Hawkes'in *The Atlas of Early Man* adlı kitaplarından aktaran A. Şenel (aynı kaynak, s.261).

Sonuç olarak, farklı fakat yakın bölgelerde yeşeren ilk uygar toplumların belli düzeylerde etkileşim içinde oldukları, birbirlerinin gelişimlerini hızlandırdıkları, birbirlerinden öğrendikleri anlaşılıyor. Henüz bütünleşmiş bir uygarlıktan söz edemeyiz ama çeşitli kılcal damarlardan beslenen bir uygarlık damarının oluşmakta olduğunu söyleyebiliriz. Yeni yeşeren her uygarlık, bir öncekinin geçtiği aynı süreçlerden geçmek zorunda kalmıyor. Sümer'deki bir gelişme sadece orada kalmıyor, belli bir süre sonra Mısır'da veya İndus'ta da görülüyor. Mısır'ın erken Mezopotamya'da görülen kent devletleri dönemini atlayıp kısa zamanda merkezi devlet düzeyine ulaşması bir "Mısır mucizesi" değil, Mezopotamya etkisidir. Tıpkı Çin'de tunç işletmeciliğinde görülen ani gelişmenin bir "Çin mucizesi" olmadığı gibi (Bu "mucize" sözcüğü üzerinde durmamızın nedeni Avrupa-merkezcilerin kendi "üstünlüklerini" mucizelerle -Yunan mucizesi, Batı mucizesi- açıklama gayretleridir. O kadar üstündürler ki, bu ancak bir mucize olabilir").

Bu etkileşimler sonucu sıçramalı gelişim sadece çeşitli uygar toplumlar arasında değil, -bir önceki bölümde değindiğimiz gibi- barbar topluluklar ile uygar toplumlar arasındaki ilişkide de tarih boyu yaşanıyor. Uygarları fetheden veya uygarlar tarafından fethedilen yukarı barbar topluluklar büyük bir hızla arayı kapatıp, hatta aşıp uygarlaşıyor.

Uygarlık tarihi, giderek bütünleşmenin, daha üst düzeylerde sentezlere ulaşmanın tarihidir; taş üstüne taş koyarak gelişir. Uygarlık akışı bu şekilde kavrandığında hem mucizelere ihtiyaç kalmaz, hem de köşe taşı niteliğindeki sentezlenme dönemlerine gerçek değerleri verilebilir.

İlk büyük sentez, Antik Yunan uygarlığı ve özellikle Helenistik dönemdir. Ama onun ardındaki Mezopotamya-Mısır birikimi es geçilirse ortada sadece bir "mucize" kalır. İkinci büyük sentez, Ortaçağ Doğu uygarlığıdır (İslam uygarlığı da denebilir). Onun da ardında Antik Yunan, Roma, Bizans ve antik Çin ve Hint vardır. Zaten o nedenle büyük sentezdir. Bunun ardından gelen üçüncü büyük sentez Batı uygarlığıdır (Modernitenin başlangıcı, ilkel Modernite). Kapsayıcılığı önceki sentezlerin (özellikle Ortaçağ Doğu mirasının) üzerinde yükselmesinden gelir. Elbette bütün bu düşün-

sel atılımlar, büyük toplumsal mücadeleler, yüzyıllara yayılan sınıf mücadeleleri zemininde yeşerirler.

"Grek mucizesi" kavramı, çok sonraları, Batı sömürgeciliği döneminin ideologları tarafından icat edildi. 18.-19. yüzyıllarda dünyanın geri kalanını sömürgeleştiren Avrupa kapitalizmi, kendi ırkının üstünlüğünü ezilen halklara kabul ettirebilmek için uygarlık tarihinde kendi lehine bir ayıklamaya girişti ve "Antik Yunan-Batı" uygarlık çizgisi kuramını geliştirdi. Bu, son derece kaba bir tarih çarpıtmasıdır.

Bugün artık kanıtlanmıştır ki, Antik Yunan uygarlığı, esas olarak Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarının temelinde yükselmiştir. Kaldı ki, bu uygarlığın ilk büyük atılımının eserlerini veren İyonyalı büyük düşünürler, Mezopotamya'nın, Mısır'ın kadim merkezlerini gezdiklerini, oralardan öğrendiklerini Ege kıyılarına taşıdıklarını teslim ederler. Onların gerçekleri çarpıtmaya ihtiyaçları yoktur. Esin kaynaklarının Doğu'da olduğunu gururla belirtirler. Zaten başka bir yerde de olamazdı; o dönemlerde Avrupa birkaç Yunan kolonisi dışında barbar halkların kol gezdiği bir coğrafyaydı.

Ege'nin iki yakasında gelişen uygarlık, Mezopotamya ve Mısır'dan aldıklarına kendi rengini de katarak bir senteze ulaşmış, dönemin uygarlık merkezi olmuş ve kendisinden sonra gelenlere bu sentezi aktarmıştır. Önemi, bilebildiğimiz kadarıyla tarihteki ilk büyük uygarlık sentezini başarmasıdır. Daha önceki uygarlıklar arasında karşılıklı alışveriş ve etkilenmeden söz ederken, burada etkilenmeyi aşan bir sentez söz konusudur. Antik Yunan uygarlığı, kendisinden önceki birikimin damıtıldığı ve aşıldığı bir pota olabilmiştir. İnsan uygarlığı bütünleşmeye ve uygarlık damarı gerçek anlamda oluşmaya başlamıştır.

Elbette bu göreli bir bütünleşmedir; oluşan sentezde Hint ve Çin uygarlıklarının rengini fazla göremiyoruz. Bu renklerin de bütün ağırlıklarıyla tabloya katılması için yaklaşık 1000 yıl geçmesini, ikinci büyük sentez olarak değerlendirebileceğimiz Ortaçağ Doğu uygarlığının tarih sahnesine çıkmasını beklemek durumundayız. Gerçi Antikçağ'ın son büyük atağı diyebileceğimiz kısa süreli İskender İmparatorluğu dönemini Uzakdoğu'ya doğru uzatılan bir el olarak nitelendirebiliriz; ama çok önemli olmasına karşın bu atak

gelecekteki bütünleşmeler için bir zemin oluşturma rolünün ötesine geçememiştir.

Avrupa-merkezci ideolojinin ikinci "mucizesi" de Batı uygarlığıdır. Uygarlık meleği, Antik Yunan'ın sona ermesinden 1000 yıl sonra sihirli değneğini bu kez Avrupa'ya değdirmiş ve üstün Batı uygarlığı doğmuştur! Oysa bu binyıllık süre içinde uygarlık damarının, hem de o döneme kadar görülmedik gürlükte, Doğu'dan aktığı biliniyor.

Ortaçağ Doğu uygarlığının önemi, ilk kez bu dönemde gerçekten bütünleşmiş bir uygarlıktan söz edilebilmesidir. Oluşan tabloya, Mezopotamya-Mısır-Antik Yunan uygarlıklarının rengi kadar, Hint, Çin ve Orta Asya uygarlıklarının renkleri de karışmıştır. Hz. Muhammed (İslam) hareketiyle tarih sahnesine giren Arap toplumu, uzun süre Doğu uygarlığının öncülüğünü yapmıştır. Özellikle ilk Abbasi halifeleri döneminde Bağdat, Şam gibi kentler büyük birer uygarlık merkezidir ve çok geniş bir çevrenin bilim, sanat, düşün insanlarını kendisine çekmektedir. Ünlü Antik Yunan düşünürlerinin eserleri hızla Arapçaya çevrilmekte, yeniden yorumlanmakta, son derece özgür ortamlarda önemli tartışmalar yapılmaktadır.

Antik Yunan uygarlığının -onu aşan- bir devamı niteliğindeki bu uygarlık atılımı, giderek güneybatı yönünde Mısır'a, kuzeydoğu yönünde de İran'a doğru dalga dalga yayılmıştır. Bir dönem sonra ise (11-12. yüzyıllar) zaten kadim bir uygarlık merkezi olan Fars coğrafyasının ve Orta Asya içlerinden gelerek İslamiyet'i kabul eden Türklerin, yorulan Araplardan öncülüğü devraldığı görülür. Farslar ve Türkler taze kan getirmekle kalmamışlar, o döneme kadar nispeten kendi içine kapalı gelişen Hint ve Çin uygarlıklarının birikiminin de ana damara katılmasına aracılık etmişlerdir. Ortaçağ Doğu uygarlığının doruğu diyebileceğimiz bu dönemde Çin'den Endülüs'e kadar büyük bir uygarlık ateşinin yandığını görüyoruz. Avrupa toplumları ise bu uygarlığın nispeten geri kalmış çevresi durumundadır.

Avrupa-merkezci ideologlar, Ortaçağ Doğu uygarlığının rolünün, Antik Yunan'dan aldıklarını Batı'ya aktarmakla, yani sadece bir köprü olmakla sınırlı olduğunu iddia etmişlerdir. Bu da büyük bir çarpıtmadır. Batılılar da dahil olmak üzere olguları nesnel bir

biçimde ele alan tarihçiler, Ortaçağ Doğu uygarlığının hemen hemen her alanda geliştirdikleri özgün katkıları vurgular. Fakat bu katkılardan daha da önemlisi, özellikle doruk döneminde Ortaçağ Doğu uygarlığının, insanlığın geçmişte yarattığı dişe dokunur tüm uygarlıklardan dem alması, damıtması ve o güne kadarki en güçlü senteze ulaşmasıdır. Asıl büyük katkı budur.

Batı uygarlığı bu büyük sentez temelinde gelişir. Batı, önce 12.-15. yüzyıllar arasında bu büyük mirasa çeviri yoluyla sahip olmaya çalışmış ve 16. yüzyıldan itibaren kendi özgün katkılarını da koymaya başlayarak o büyük Batı uygarlığını yaratabilmiştir. Modernite bölümünde daha ayrıntılı değineceğimiz uygarlık akışının üçüncü büyük sentezi de Batı uygarlığıdır.

İşte uygarlık akışının ilk kez Fırat ve Dicle havzasında başlayan, karşılıklı etkilenmelerle Nil deltasında, İndus nehrinin ve Sarı Irmak'ın suladığı ovalarda devam eden; Ege'nin iki yakasında geçmişin göreli bir sentezine ulaşarak ciddi bir atılım yapan; sonraları Arap, Fars ve Türk illerinde çeşitli kolların (Hint ve Çin) bütünleşmesiyle gür bir nehre dönüşen ve 500 yıl kadar önce Batı'ya doğru kıvrılıp o güne kadar kenarda kalmış Avrupa toplumlarının da eşsiz demini alıp daha da gürleşerek günümüze ulaşan öyküsü kısaca böyledir.

Uygarlık bir bütündür. Hemen her toplumun kendi birikimini ve rengini kattığı insanlığın ortak hazinesidir. Batı-merkezciler (elbette Doğu merkezciler de), ırkçılar, emperyalistler bu bütünleşme sürecini reddeder, saflaşarak üstünleşeceklerini sanır. Oysa uygarlığın ve giderek daha üst boyutlarda sentezlere ulaşmanın sırrı (motoru) melezlenmedir. Ne kadar farklı köklerden besleniyorsan, ne kadar melezsen o kadar uygarsın; ne kadar "ari" isen, safsan, benmerkezciysen o kadar ilkelsin.

3) "Geri"nin sıçrama ihtiyacı

Görüldüğü gibi uygarlık ırmağının akışı düz bir hat izlemiyor; kıvrılarak, bütün dünyayı dolaşıp her coğrafyanın suyunu kendisine katarak, zaman zaman keskin virajlar alarak akıyor. Bazen gürül gürül, bazen durgun ve cılız bir dere gibi; hatta bazen toprak altına indiği bile oluyor. Kayboldu, kurudu sanılırken bambaşka bir yer-

den fışkırıveriyor. Buradan bir yasa çıkarabiliriz: Uygarlığın merkezi (öncüsü) değişkendir. Hiçbir topluma ve coğrafyaya sonsuza dek uygarlığın öncüsü olma niteliği bahşedilmemiştir. Bu yasa, hem genel uygarlık akışının öncülüğünün değişkenliği anlamında, hem de belli bir dönemde ön almış bir uygarlığın kendi içindeki öncülüğün değişkenliği anlamında geçerlidir. Eşitsiz gelişim yasasıdır bu.

Her uygarlık modeli (toplumsal sistem de diyebiliriz), tıpkı bir insan gibi doğar, büyür, serpilir, genç ve dinamik olduğu bir dönemi yaşar, büyük bir açlıkla biriktirir, giderek olgunlaşır, gerçek kimliğini bulur, doruğa varır ve katkısını koyar, daha sonra teklemeye, duraklamaya, kendisini tekrar etmeye başlar, inişe geçer, giderek yaşlanır ve ölür. Onu da kapsayan ve aşan yeni bir uygarlık modelinin günü gelinir demektir.

Uygarlık akışının dinamiklerini incelerken sadece süreklilik olgusuna vurgu yaparsak konuyu eksik bırakmış oluruz. "Kopuş" anlarına dikkat çekilmezse süreklilik de anlaşılamaz. Sürecin zıt gibi görünen bu iki yönü (süreklilik ve kopuş) diyalektik bir bütünlük içindedir. Kopuş, sürekliliğin (yani uygarlık akışının) lokomotifidir. Süreklilik durağan değil, kopuşlarla dolu dinamik bir süreçtir. Uygarlık ırmağının zikzaklar çizmesinin ve öncülüğün değişken olmasının nedeni de budur. Var olan, iç dinamiğini hiçbir zaman kaybetmese, ilerlemeyi sürdürebilse, o zaman bir kopuşa (devrime) ihtiyaç kalmayacaktı. Fakat yeni filiz, çürüyen ve artık büyümesini sürdüremeyen gövdeden kopmak zorunda kalır. Eğer kopuş olmasaydı yaşam da devam edemeyecekti. Bu nedenle devrim en büyük ihtiyaçtır ve en büyük haktır. Daha doğrusu insan iradesinden bağımsız nesnel bir olgu, bir toplum yasasıdır. İnsanlığın uygarlık (sınıflılık) döneminde yok oluşa, ölümlülüğe bulduğu çaredir devrim.

"Yeni", var olanın, "eski"nin bağrından (merkezinden) değil, her zaman çevresinden filizlenir. Başka deyişle, "daha ileri" bir uygarlık modeli, var olan "ileri" uygarlık modelinin merkezinden değil de, nispeten "geri" olan çevresinden doğar. Buna "geri"nin içindeki "ilerilik" potansiyeli de diyebiliriz. "İleri" zaten ileridir, dolayısıyla var olanı korumaktan yanadır, statükocudur. "Geri" ise ilerlemek ister; bu nedenle "ileri" değildir ama ilericidir. "Geri"nin ilerleme arzusunun önüne her zaman "mevcut ileri" dikilir. Bu noktada "ile-

ri" gerici bir rol oynamaya başlar. "Geri", "ileri"nin peşine takılarak ilerleyemez. Önünde tek bir yol kalır: "Var olan ileri"den kopmak ve onu aşarak "daha ileri"ye ulaşmak. Bu nedenle "daha ileri" (yani yeni sentez), ancak "geri"nin bağrından yeşerebilir. Uygarlığın motoru "geri"nin sıçrama ihtiyacıdır.

Bu "ileri-geri diyalektiği", Ortaçağ'da uygarlık merkezinin Doğu'dan Batı'ya kayış sürecinde çok net olarak görülür. Ortaçağ'da uygarlık merkezi Arap, Fars ve Türklerin yaşadıkları coğrafyadır; İslam coğrafyası da diyebiliriz. Avrupa ise bu büyük uygarlığın çevresi (periferisi) konumundadır. Avrupa (Batı) geridir, Doğu ise ileri. 12. yüzyıldan itibaren Doğu uygarlığının duraklamaya, kabuk bağlamaya başladığını görüyoruz. Eski parlak dönemin son uzantısı olarak niteleyebileceğimiz İbni Haldun, eserlerinde bu kabuk bağlamanın nedenleri üzerinde durmuştur. Doğu'nun durakladığı dönem, aynı zamanda Batı'nın hareketlenmeye başladığı dönemdir. Bu süreç, yani uygarlık merkezinin Doğu'dan Batı'ya kayış süreci yaklaşık 400 yıl sürmüştür. Sonuçta yeni ve daha ileri bir uygarlık modeli (yeni ve daha kapsayıcı bir sentez), Doğu'nun üstün merkezlerinde değil, Avrupa'da yeşermiştir: Batı uygarlığı.

Mısırlı Marksist kuramcı Samir Amin *Avrupamerkezcilik* adlı kitabında, bu gelişmenin (Doğu'nun geri kalması ve uygarlık merkezinin Batı'ya kayması) nedenleri üzerinde durduktan sonra şu sonuca varır:

"Sistemin merkezinde, yani üretim ilişkilerinin daha yerleşik olduğu yerde, bu ilişkilerce yönlendirilen üretici güçlerin yükselişi sistemin bütününde tutarlılığı artırırken, sistemin çevresinde, üretici güçlerin yeterince gelişmemiş olması ona daha büyük bir esneklik kazandırmakta, bu da erken bir devrimin gündeme gelmesini açıklamaktadır."[3]

Yani Avrupa'nın avantajı, geriliğindedir. Avrupa feodalizmi, Doğu feodalizmine (haraçlılığına)[4] göre daha ilkel, tamamlanma-

3) S. Amin, Avrupamerkezcilik, Ayrıntı Yayınları, çev. Mehmet Sert, İstanbul, Temmuz 1993, s.180.

4) Samir Amin kapitalizm öncesi sınıflı toplumların tümünü 'haraçlı toplum" olarak niteliyor. Feodalizm kavramını ise "tamamlanmamış bir haraçlı tarz" anlamında esas olarak Avrupa toplumları için kullanıyor.

mış ve çevreseldir. Fakat bu dezavantajlar, ileride avantaja dönüşmüştür. Doğu'nun ileriliği yani avantajı ise süreç içinde bir dezavantaja dönüşmüştür. Tarihe bu eşitsiz gelişim yasasının mantığı içinde baktığımızda, Avrupa-merkezcilerin "ebedi ilerilik" iddiası dayanaksız kalmaktadır. Batılı ideologların, kapitalist uygarlıkların kökünü Antik Yunan'a ve Roma İmparatorluğu'na dayandırma çabaları da tarihi dayanaklardan yoksundur. Çünkü Yunan ve Roma'nın mirasını esas olarak Doğu, yani Arap-İslam ve Osmanlı imparatorlukları devam ettirmiştir. Bu nedenle büyük feodal (haraçlı) imparatorluklar Batı'da değil Doğu'da kurulmuş; feodal devrim bütün Doğu'yu etkisi altına alırken Avrupa bu gelişmenin kenarında kalmıştır.

Sonuç olarak, Avrupa'nın dünyanın diğer bölgelerinden daha hızlı bir biçimde yeni bir uygarlık modeline (kapitalizme) geçebilmesinin nedeni, bu toplumlara Tanrı tarafından sunulmuş bir "üstünlük" değil, tam tersine geri kalmanın tarihsel süreç içinde bir avantaja dönüşmesidir.

Uygarlığın motorunun "geri"nin sıçrama ihtiyacı olduğunu söylemiştik. Geriliği kutsadığımız düşünülmesin; sıçrama yapabilmek için başka bazı nitelikler de gereklidir. Yeni bir uygarlık modelinin maddi temeli, devrimci ve dinamik bir sınıf ve bu sınıfın temsil ettiği yeni üretim ilişkileridir. Ortaçağ'da uygarlık merkezinin Doğu'dan Batı'ya kayışının nedeni, Batı'da uç veren kapitalist üretim ilişkileri ve son derece dinamik ve geleceği temsil eden bir sınıf olan burjuvazinin giderek yükselen varlığıdır. Bu olgu "geri"den "daha ileri"ye sıçrayabilmenin maddi temelini oluşturmuştur.

Örneğin Hindistan veya Çin de (Anadolu ve Mağrip bölgesini de sayabiliriz), Ortaçağ Doğu uygarlığının çevresi olarak nitelendirilebilir; fakat uygarlık merkezi bu yörelere değil, Avrupa'ya kaymıştır. Bunun nedeni o coğrafyalarda hem devrimci bir sınıf olarak burjuvazinin yeterli güçte bulunmaması hem de mevcut haraçlı iktidarların çok güçlü olmasıdır. Buradan da bir sonuç çıkarıyoruz: Yeni bir uygarlık modeli, "geri"lerin bu modeli kuracak potansiyellere sahip olan bölgelerinde, deyim yerindeyse "gerilerin en ilerisinde" yeşerebilmektedir.

Bu noktayı, kendi geriliğini yıkabilecek potansiyellere sahip

olan toplumların daha şanslı olacağı biçiminde de ifade edebiliriz. Ortaçağ boyunca gelişen Avrupa burjuvazisi, 17.-19. yüzyıllar arasında öncülük ettiği büyük siyasal devrimlerle (İngiliz, Amerikan, Fransız ve Alınan demokratik devrimleri) Avrupa feodalizmini yıkarak iktidarı ele geçirmiş ve büyük bir dinamizm ile (endüstri devrimleri) yeni üretim ilişkilerini yerleştirebilmiştir. Dönemin Batı Avrupa'sı, dünya feodalizminin "zayıf halkası"dır. Feodalizminin zayıf, burjuvazisinin ise güçlü olması anlamında zayıf halka...

Burada küçük bir parantez açalım: Benzer olguları 20. yüzyıldaki kapitalizmi aşma pratiklerinde de görüyoruz. İlk sosyalizm deneyleri, Marx'ın tahmininin aksine, Avrupa'nın gelişmiş kapitalist merkezlerinde değil, kapitalist uygarlığın çevresindeki "geri" bölgelerde, Rusya'da ve Çin'de yaşandı. Fakat Rusya ve Çin'in belirleyici özelliği "gerilerin en ilerileri" olmalarıydı. Gerek Rusya gerekse Çin, kapitalist Batı uygarlığının "zayıf halka"larıydı. Kapitalizmlerinin zayıf, bu sistemi yıkacak devrimci sınıflarının nispeten (diğer çevre ülkelere göre) güçlü olması anlamında. Elbette aynı zamanda Rusya ve Çin, kapitalist saldırılara direnebilmelerini ve yeni üretim ilişkilerini kurma girişimlerini gerçekleştirebilmelerini sağlayan potansiyellere, büyük ölçekte bir coğrafyaya, yoğun bir emekçi nüfusuna ve tarihsel birikimlere de sahiptir.

4) Sınıf mücadeleleri, devrimler ve yönleri

Tarih sınıf mücadeleleri tarihidir denir. Bu söylem, uygarlık akışının asıl motorunun karşıt sınıflar arası çatışmalar olduğunu belirtir. Aslında yukarıda geniş süreçleri ele alırken söz ettiğimiz "giderek daha kapsamlı sentezlere ulaşma" süreçlerinin ve "ileri-geri diyalektiği"nin altında yatan dinamik de sınıf mücadelesi ve sonucunda oluşan kopuş atılımları ve devrimlerdir. Fakat bu olgunun berrak biçimde ifade edilişi oldukça yenidir ve modern çağ düşünürlerine aittir. Elbette Modernite öncesinde de farklı toplumsal kesimlere dikkat çeken, aralarındaki çıkar çatışmalarını vurgulayan düşünürler ve siyasetçiler vardır; ama "sınıf", "sömürü", "devrim" gibi kavramlar ile yöneten-yönetilen, ezen-ezilen, sömüren-sömürülen zıtlığı netliğindeki "sınıf mücadelesi kuramı" 18.-19. yüzyıl toplumbilimcileri ve esas olarak Marksizm'in kurucuları

tarafından formüle edilmiş, daha sonra bu kuram ışığında tarihin derinliklerine bakılmıştır.

Bu da doğaldır, çünkü uygarlığın ilk yeşerdiği dönemlerden Modernite dönemine dek tarih -yüzeyde- aristokratlar, hanedanlar ve onların devletleri arasındaki mücadeleler olarak seyretmiştir. Tarihi aristokratlar yapmış ve onlar yazmıştır. Aristokratların tebaası, kulu, savaşçısı konumundaki halk tarihsizdir; yöneticilerinin verdiği mücadelenin figüranı durumundadır. Zaman zaman ortaya çıkan halk isyanları ya başarısızlığa uğramış ya da -başarılı olduğunda- yeni bir hanedanın ve aristokrat yönetimin oluşması sonucunu vermiştir. Ezilenlerin-sömürülenlerin tarihini öğrenebilmek için ya aristokrat yazarların ürettiği metinlerin satır aralarında deyim yerindeyse arkeolojik kazı yapmak ya da halkın dolaysız ürünlerini (masallar, türküler, ağıtlar, şiirler, atasözleri vb.) modern sınıf mücadelesi kuramı ışığında incelemek gerekir. Bu zorlu işi yapacak kişilerin ortaya çıkması için de, aristokratlar ve onların tebaaları dışında farklı bir toplumsal maddi kuvvetin (yeni sınıfların) yeşermesi, iktidar talep edip alacak güce erişmesi ve aydınlarının, kuramcılarının oluşması gereklidir. Bu da önce burjuvazinin daha sonra da proletaryanın ortaya çıktığı Modernite döneminin beklenmesi, yani yaklaşık 5000 senenin geçmesi demektir.

Fakat yaşanan sadece bir bastırılmışlık, kendisi için olamamışlık, kendi kaderini kendi ellerine alamamışlık olgusu değil; konu bu kadar basit değil. Aristokrat hâkimiyetinin 5000 yıl sürmesinin son derece güçlü bir toplumsal zemini var. Kabile şefliğinden başlayıp büyük haraçlı imparatorlukların yöneticiliğine kadar aristokratlar, tarihin bugüne dek gördüğü en devrimci (ilerici demiyorum; o ayrı bir tartışma konusu) sınıftırlar. Uygarlık dediğimiz olgu aristokratlar öncülüğünde kurulmuştur; daha ne olsun... Sezar'ın hakkını Sezar'a vermek gerek! İnsan topluluklarının esas meselesi uygarlığa geçiş olduğu sürece, bu talebe öncülük eden şu veya bu aristokrat küme devrimci niteliğe sahip olmuştur. Geniş kitlelerin devletlilikten, yönetilmekten, dinlilikten, gönüllü kulluktan, özgürlüksüzlüğe ve eşitsizliğe rağmen güvenlikten günümüzde dahi kolay kolay vazgeçememesinin altında bu sosyolojik olgu yatar.

Ne zaman ki uygarlığa geçiş süreci tamamlanmış, insanlığın he-

men hemen tamamı uygarlaşmıştır (ki bu 13.-15. yüzyıllara denk gelir), aristokrat sınıfların da sonu gelmiştir. O dönemden sonra devrimci niteliğe sahip bir aristokrat sınıf kalmamıştır. Bu dönem de Modernitenin şafağıdır. Artık "uygarlığa geçiş" süreci tamamlanmış, "uygarlıktan kurtuluş" süreci başlamıştır. Modernitenin nasıl büyük bir dönemeç olduğunu buradan da anlayabiliriz. İşte bu dönemeç ile birlikte, uygarlık tarihinin uygarlaşma tarihi olarak değil uygarlıktan kurtuluş tarihi olarak yazılmasının da kapısı aralanmıştır (henüz sadece aralanabildiğini de unutmayalım).

Bu yazdıklarımız ışığında asıl konumuza, yani uygarlık sürecinin motorları konusuna dönersek, bu motorların en belirleyicilerinden olan sınıf mücadelelerini ve onun sonucu olarak devrimleri -yönlerine göre- şöyle ayrıştırabiliriz:

a) **Uygarlığa geçiş devrimleri**: Göçebe çoban toplulukların yerleşik çiftçi topluluklara çökerek uygarlığı (sınıflılığı, devletliliği) başlatmaları. Yukarı barbar toplulukların yozlaşmış uygar devletleri yıkarak yerlerine geçip kendi hanedanlıklarını başlatmaları ve bu arada uygarlık akışına dahil olmaları (Hikmet Kıvılcımlı'nın "tarihsel devrimler" diye adlandırdığı ve "fethederken fethedilme" diye nitelendirdiği olgu). Yukarı barbar toplulukların uygar coğrafyalara akarak donmaya yüz tutmuş uygarlıklara gençlik aşısı yapmaları (Bunlar da tarihsel devrimlerin bir versiyonu olarak nitelendirilebilir). Uygar devletlerin yeni bölgeleri ve orada yaşayan toplulukları fethederek onları da uygarlık sürecine sokmaları. Farklı uygar toplumların savaşçı veya barışçı yollarla birbirlerini etkilemeleri.

b) **Uygarlıktan kurtuluş devrimleri**: Bu devrimlerin tipik örnekleri olarak "Modernite devrimleri" başlığı altında toplayabileceğimiz demokratik devrimleri ve sosyalist devrimleri sayabiliriz. Fakat sadece bu devrimleri vurgulamak, uygarlık tarihinin uzun dönemi boyunca yaşanmış sınıfsal/sosyal mücadeleleri ve halk isyanlarını yok saymak anlamına gelir. Öte yandan böyle kısıtlı bir yaklaşım, Modernite devrimlerinin köklerini, ardındaki birikimi göz ardı etmeyi getirir ve Moderniteyi burjuva sınırlılığı içine hapsetme (dolayısıyla çığır açıcı önemini değerlendirememe) yanlışına yol açar.

Uygarlığın başlangıcından, hatta şafağından itibaren uygarlığa karşı koyuş mücadeleleri de başlar. Yönetilen, ezilen, sömürülen halk kitleleri, bir yandan güvenlikleri ve üretimin sürekliliğinin garanti altına alınması uğruna özgürlüklerini, eşitliklerini feda etmişlerdir, ama diğer yandan da fırsatını bulduklarında sömürüye, eşitsizliğe, özgürlüksüzlüğe karşı başkaldırmışlardır. Sümerlerden günümüze bütün uygar toplumların tarihi halk isyanlarıyla doludur. Bu açıdan bakıldığında uygarlık tarihi, uygarlığa muhalefet tarihi olarak da okunabilir. Ezilenlerin binlerce yıllık bu isyan birikimine "Ön-Modernite devrimleri" de diyebiliriz.

Modernitenin farkı, ilk kez bu dönemde "uygarlıktan kurtuluş" mücadelesinin "uygarlığı aşma" perspektifine kavuşmasıdır. Bu perspektifin toplumsal temelini yukarda belirtmiştik: Uygarlığa geçiş sürecinin iki temel sınıfının (aristokrasi ve emekçi kitleler) dışında yeni sınıfların (burjuvazi ve proletarya) belirgin olarak ortaya çıkması. Ama bu sürecin yeşermesinin altındaki dinamik, ezilen kitlelerin aristokrat hâkim sınıflara karşı isyan (köle ve köylü isyanları) birikimidir. Bu birikimle birleşmeyen bir Modernite sınırlı kalır ve uygarlığı (sınıflılığı, sömürüyü) aşma perspektifini yitirir.

Öte yandan, çürümüş uygarlıklara isyan olgusu, bir yandan uygarlığı aşma birikimi sağlarken, diğer yandan uygarlığın en vurucu ve sonuç alıcı dinamiklerinden de biri olmuştur. Tarih boyunca yeni ortaya çıkan uygar toplumların çoğunun temelinde ezilenlerin başarılı isyanları vardır. Yozlaşmış ve çürümüş uygarlığı yıkan kitlelerin iktidarı -toplumsal sınırlılıkları gereği uygarlığı aşma perspektifine sahip olamadıklarından- genç ve diri yeni uygarlıklara dönüşmüşlerdir. Bunun en güzel örnekleri tek-tanrılı dinlerin doğuşudur. Hz. Musa Mısır firavunlarına, Hz. İsa köleci Roma İmparatorluğu'na, Hz. Muhammed çürümüş Mekke aristokrasisine karşı isyan eden kitlelerin önderleridir. Bu üç büyük dinin de doğuşunda böyle devrimci (isyancı) bir nitelik bulunur. Çoğu Çin hanedanı, yozlaşmış eski hanedana karşı başlatılan halk isyanlarının önderlerinin yeni bir hanedana dönüşmesiyle oluşmuştur. Osmanlı devletinin kurucuları da yozlaşmış Bizans yönetimine karşı isyan eden Anadolu köylüsünün öncü savaşçılarıdır. Bu savaşçılar Babailerin mirasçılarıdır, Selçukluların değil (Selçukluların mirasçıları,

Osman Bey'in gazileri sınır boylarında kılıç sallarken Konya'da lök gibi oturan Karamanoğullarıydı). Ne zaman ki Osmanlı geçmişindeki isyancılığı unutmuş ve imparatorlaşmaya (deyim yerindeyse uygarlaşmaya) başlamıştır, önce okkalı barbar tokadının (Timur), sonra da yeni halk isyanlarının (Bedreddin hareketi, Celali isyanları vb.) muhatabı olmuştur. Avrupa'daki Modernite atılımının ve demokratik devrimlerin temelinde de feodalizmi sürekli yıpratan yüzyıllara yayılmış büyük köylü isyanları bulunur.

Kısacası, binlerce yıllık halk isyanları ve son dönemlerdeki Modernite devrimleri, hem uygarlık akışının hem de uygarlıktan kurtuluş sürecinin motorları olmuştur. Birbirine zıt gibi görünen ama başarılı devrimlerin diyalektiğini yansıtan bir olgudur bu. Doğru bir çözümlemeye ulaşabilmek için öncelikle genel bir yön tespitinde karar kılmak ve onun ışığında sadece "an"a değil "sürece", sadece dar sürece değil geniş sürece (mümkün olduğunca geniş sürece), sadece politik devrime değil toplumsal devrime bakmak gerekir. Bu kritik konuya yazımızın ikinci bölümünde geleceğiz.

5) Çöküşler

Uygarlık akışının ilginç (ama son derece belirleyici) bir dinamiği daha var: Çöküşler. Yıkıcı-kurucu bütünlüğünün sağlanamadığı, yıkıcıların (veya yıkıcı etkilerin) bulunduğu ama kurucuların bulunmadığı durumlar. Büyük toplumsal kriz dönemleri...

Çöküşler, uygarlık tarihi boyunca oldukça sık rastlanan olgular. Aslında her başarılı devrimin öncesinde yaşanan bir olgu; bir nevi devrimin gerek koşulu. Çöküş-devrim aralığı kısa olduğunda ona devrim diyoruz; uzun olduğunda ise çöküş. Burada da diyalektik bir süreç var: Çöküş-devrim aralığı ne kadar uzun olursa, yani çöküş ne kadar derinse, ardından gelecek olası devrim de o kadar köklü, kapsamlı ve geleceğe uzanımlı oluyor. Çünkü çöküş boşluk demektir ve boşluk normalde fırsat bulamayacak olanlara da fırsat sağlar.

Çöküş olgusunun tipik bir örneğini Batı Roma İmparatorluğu'nun sonlanışında görüyoruz. Roma, bir başka uygar devlet tarafından yıkılmadı. İmparatorluğu yıkan aşağıdan yukarı bir devrim de yaşanmadı. Aşırı şişen ve içten içe çürüyen Roma rejimi giderek

dört koldan gelen barbar akınlarına karşı kendini savunamaz bir duruma düştü ve sonunda çöktü. Yıkıcılar vardı elbette (barbar topluluklar), ama uzun bir süre kurucu bir güç ortaya çıkamadı; o coğrafyada birkaç yüzyıl süren bir "karanlık çağ" yaşandı. Bu olgu büyük bir "geri düşüş", bir uygarlık yıkımı olarak değerlendirilebilir belki, ama başka bir açıdan bakıldığında etkileri günümüze kadar sürecek büyük bir toplumsal dönüşümün de döl yatağı olmuştur bu çöküş. Avrupa feodalizmine ve sonraları bu benzersiz haraçlı toplumun bağrından çıkacak olan Avrupa kapitalizmine gidecek sürecin başlangıç noktasıdır Roma'nın çöküşü. Bugünden bakıldığında Roma'nın çöküşü, etkisi günümüzde de süren bir büyük dinamiğin fışkırmasına yol açmıştır.

Benzer bir olgu Çin'de "Savaşan Krallıklar Dönemi" diye adlandırılan dönemde yaşanmıştır. Çin coğrafyasını 600 yıl yöneten (MÖ 11. yüzyıl ile MÖ 5. yüzyıl arası) Zhou Hanedanı çöktükten sonra 300 yıl kadar süren, merkezi otoritenin bulunmadığı, iç çatışmalarla dolu bir süreçtir bu. Tıpkı Roma'nın çöküşünden sonra yaşanan "karanlık çağlar" gibi. Tarihçiler, Zhou Hanedanının çöküş nedenini de iç çürümeye bağlarlar. Çöküş döneminin iki büyük düşünürü Lao Tse ve Konfüçyüs bu çürümenin nedenlerini tartışırlar ve önerdikleri çözüm yolları iki büyük felsefi akımın doğuşuna yol açmıştır. Fakat sonuç itibarıyla bu çöküş de Çin İmparatorluğuna giden (ve yine etkileri günümüze kadar sürecek olan) yolun başlangıcını oluşturmuştur.

Kısa sürmesine karşın (1402-1413), Timur'un Osmanlı padişahı Yıldırım Beyazıt'ı Ankara Savaşı'nda yenilgiye uğratmasından sonra yaşanan Fetret Devri de bir çöküş örneği olarak değerlendirilebilir. Türlü olasılıkların gündeme girdiği bir dönemdir bu. Bedreddin isyanı bu koşullarda yaşanır. Doğu Alman tarihçi Ernst Werner, bu isyanın başarısız olmasının tarihi kökten değiştirdiğini söyler.[5] Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek doğuşunun bu anarşi dönemine verilen yanıtla oluştuğu da söylenebilir.

Kısacası, çöküşler görünüşte devrimsizliğin sonucudurlar, ama

5) Ernst Werner, *Şeyh Bedreddin ve Börklüce Mustafa*, Çev. Hakan Sevin, Kaynak Yayınları, 2006.

geniş sürece baktığımızda çok daha köklü bir devrimci sürecin başlangıcını oluşturur. Dolayısıyla uygarlık akışının "bilinçsiz" denebilecek ama sonuçları itibarıyla son derece köklü bir dinamiğidir çöküşler.

Peki, bu örneklerde uygarlıklar, yıkıcı-kurucu bir güç olmamasına karşın neden çöküyor? Çünkü yazımızın başında da vurguladığımız gibi uygarlık, insan topluluklarının doğasında veya doğal gelişmesinde olan bir şey değil, bir dayatmadır. İnsanlar sınıflılığa, devletliliğe, sömürüye, güvenlik ve üretimin sürekliliği uğruna "katlanırlar". Arzu etmez, katlanırlar. Güvenliği ve üretimin örgütlenmesini sağlayan uygar hâkim sınıf, bu anlamda temelsizdir; daha doğrusu oluşturduğu sistemin temeli kendisine ait değildir. Hâkim sınıfın kendine özgü bir temeli yoktur. O, kendisine ait olmayan bir temele el koyarak varlığını sürdürür (sermayenin aslında el konulmuş emek olması gibi). Dolayısıyla halklar çökmez ama hâkim sınıflar çökebilir ve yok olabilir. Hâkim sınıfların -hâkimiyetleri kendinden menkul olduğu için- çökme potansiyelleri bulunur. Ve çöküş -sonuç itibarıyla, geniş süreçte- devrimcidir; hatta olanaksız gibi görünen sıçramaları gündeme sokabilecek kadar devrimci.

Aslına bakılırsa bütün devrimler, kısa veya uzun, çöküşler sonucunda oluşur. Çin Devrimi lideri Mao Zedung'un şöyle bir tespiti vardır: "Ya devrim savaşı önler ya da savaş devrime yol açar." Bugüne dek devrimin savaşı önlediği pek görülmemiş, ama devrimlerin hepsi savaşların (daha doğrusu çöküşlerin) sonucunda-ortamında oluşmuş.

Benzer durumlar günümüzde de yaşanabilir. Kapitalist uygarlık bir devrimle yıkılamayabilir, ama çökebilir. Bu yazı için ayrıntı bir tartışma konusu olduğu için, sadece Samir Amin'in ölmeden önceki son yazısına dikkat çekmekle ve önermekle yetiniyorum: Samir Amin, "Devrim mi Çöküş mü?", Çev.: Umut Polat, Monthly Review-Türkiye, Aralık 2018/7, s.15-23.

6) Halkların sentezleri

Son olarak, tarih boyunca çeşitli düzeylerde her zaman var olan, ama Modernite ile toplumsal zemini genişleyen ve günümüzde iyice belirginleşen bir uygarlık dinamiğine daha değinmek gerekir:

Halkların -devletlerden ve hâkim sınıflardan bağımsız gelişen- sentezleri. Uygarlık akışı içinde yaşanan büyük sentezlerden farklı olarak yönü aşağıdan yukarıya doğru olan bir sentezdir bu. Emekçilerin ve üreticilerin, köle, serf, mürit, kul vb. olarak aristokrat ve haraçlı sınıflara olan bağımlılıklarından Modernite devrimleriyle kurtulup özgürleşmesi bu gelişmeye zemin hazırlar.

19. yüzyıl Avrupa'sında sosyalistler öncülüğünde oluşan Komünist Birliği ve daha sonra Enternasyonal örgütlenmesi buna güzel bir örnektir. İlk metni Marx ve Engels tarafından kaleme alınıp Birliğe sunulan ve kabul edilen "Komünist Partisi Manifestosu"dur ve sloganı da "Bütün ülkelerin işçileri birleşin!"dir. Bu metin toplumsal bir gerçekliğe dayanır: 1848'de Avrupa'nın bütün ileri kapitalist ülkelerini sarsan işçi hareketleri ve devrimler. Emperyalizm çağında (20. yüzyılda) ise kapitalizmin ve anti-kapitalizmin dünyalılaşmasıyla birlikte sloganın kapsamı da genişler: "Bütün ülkelerin işçileri ve ezilen halklar birleşin!" Çeşitli uluslardan ve coğrafyalardan emekçilerin devletlerden ve sömürücü sınıflardan bağımsız "kendileri için" ve elbirliğiyle geliştirdikleri hareketler ve bu hareketlerin yarattığı öncü örgütlenmeler yeni ve ufku geleceğe dönük bir uygarlık dinamiğini belirginleştirir.

Günümüzde küreselleşmenin (uygarlık bütünleşmesinin) ulaştığı düzey ve yeni gelişen iletişim araçlarının yarattığı olanaklar sonucu -politik koşullar şimdilik emek açısından olumsuz da olsa- halk sentezleri dinamiğinin zemini olağanüstü genişlemiştir. Artık sınıf mücadelesi dünya çapındadır ve çeşitli ülkelerde oluşan emekçi hareketleri rahatlıkla birbirlerinden öğrenme, birbirlerini etkileme ve giderek bütünleşme olanağına (en azından bu olanağın zeminine) kavuşmuştur.

Belki de geleceği belirleyecek ve bu kez dünya çapında oluşacak yepyeni bir sentezin oluşmasına yol açacak esas dinamik (motor) bu olacaktır.

(Bilim ve Gelecek, Sayı 181, Mart 2019)

1. Bölüm:

Tarihe Bakış

Tarihsel olgular nasıl ele alınmalı?

Geçmişi olmayanın geleceği olamaz denir. Sürekliliğe vurgu yapan bir önermedir bu. Büyük atılım dönemlerinde ise devrimciler geçmişe değil geleceğe, sürekliliğe değil kopuşa vurgu yapar. En genelde bakıldığında iki yaklaşım da doğrudur. Hiçbir şey mutlak olarak yeni değildir, hiçbir şey de mutlak olarak eski... Geçmiş ve gelecek iç içedir.

Geleceği elde etmeye yönelik sınıf mücadelesinin en önemli cephelerinden biri geçmişe ilişkindir. Geleceğin kendilerine ait olduğunu iddia eden güçler bunun kanıtlarını geçmişte arar, geçmişten güç devşirirler. Bu nedenle tarihsel olgulara yaklaşım, bir tarih tartışmasından çok keskin bir politik tartışmaya dönüşür. Her sınıf kendi geleceğini yapmaya çalışırken kendi geçmişini de yazar. Dolayısıyla tarih sürekli ve sürekli yeniden yazılır. Yeniden yazılmak tarihin fıtratında vardır; çünkü tarih sınıf mücadeleleri tarihidir.

Bu metinde tarih yazımına ilişkin bazı yaklaşımları ele alacağız. Bir bölümü epey tartışmalı olacaktır. Doğaldır, çünkü tarihi insanlar yapıyor ve yazıyor. Tarih-üstü ve zaman-üstü (yani insanüstü, hatta doğaüstü) bir güç olsaydı ne iyi olurdu! Ama yoktur. O halde tartışma (ve çatışma) devam edecek...

Tarihsel mirasımız nasıl tespit edilebilir?

Tarihin akışı uygarlaşma yönünde midir, uygarlıktan kurtuluş yönünde mi? İlericiliğin ölçütü uygarlaşma düzeyi midir, yoksa uy-

garlıktan ne kadar kurtulunduğu mu? Bu soruya vereceğimiz yanıt, hem nasıl bir gelecek arzuladığımızı, hem güncel sınıf ilişkilerindeki safımızı, hem de geçmişteki mirasımızı ve esin kaynaklarımızı belirler.

Tarihten neyi ilerici mirasımız olarak sahipleneceğimiz konusunu açıklığa kavuşturabilmek için nesnel ölçütlere ihtiyacımız var. Ezilen sınıfların gerçekleştirdiği her hareket ilericidir diyemeyiz; tarihte tersi örnekler de var. Üretim araçlarını ve üretimin örgütleniş düzeyini (örneğin teknolojiyi, bilimi) geliştiren her adım ilericidir de diyemeyiz; onun da tersi örnekleri var.

Öte yandan uygarlaşma ve uygarlıktan kurtulma süreçleri, kolayca birbirinden ayrılamayan iç içe geçmiş iki süreç. Çünkü hem uygarlaşma hareketlerinin uygarlıktan kurtuluş yönleri var, hem de uygarlıktan kurtuluş hareketlerinin uygarlık tesis etme yönleri. Yani çoğu zaman aynı harekette iki sürecin dinamiklerinin de bir arada ve iç içe işlediğini görürüz.

Örneğin, İslam biliminin ve felsefesinin doruğu diyebileceğimiz 9.-10. yüzyıllarda hüküm süren Abbasi yönetimi mi ilericidir, yoksa aynı dönemde onlara karşı büyük bir halk ayaklanması örgütleyen Karmatiler mi? 11. yüzyılda duralamaya başlayan İslam uygarlığına yeni bir ivme kazandıran ve bir gençlik aşısı anlamına gelen Selçukluların ünlü veziri Nizamülmülk mü (adı üzerinde: devlete düzen getiren) ilericiliği temsil etmektedir, yoksa Selçuklulara karşı ayaklanan Hasan Sabbah liderliğindeki hareket mi? (Nizamülmülk'ün Hasan Sabbah'ın bir fedaisinin suikastı sonucu hayata veda ettiği de rivayet edilir) Uygarlığı ve düzeni temsil eden Roma yönetimi mi yoksa onlara karşı Spartaküs önderliğinde ayaklanan barbar kökenli köleler mi ilericiydiler? (Roma'nın çürüme dönemi değil, yükseliş dönemlerinden biriydi bu) 19. yüzyılda Hindistan'ı ve Çin'i sömürgeleştirmeye çalışan İngilizleri -yöntemleri ne kadar acımasız da olsa- nesnel olarak "tarihin kılıcı" (yani ileriye doğru devindirici) olarak mı değerlendirmek doğrudur, yoksa gerici sömürgeciler olarak mı? Hintli veya Çinli bir ilerici tarihçi, kendi ülkesinin o dönemini nasıl analiz eder? Kapitalist sistemin yerleşmesi anlamına gelen 19. yüzyıl Avrupa'sında ve Amerika'sında gerçekleşen Endüstri Devrimini ilericilik-gericilik bağ-

lamında nesnel olarak nasıl değerlendireceğiz? İlerici ise 8 Mart'ı ve 1 Mayıs'ı nereye koyacağız? Makine kırıcılar hareketi (ludizm) yobazlık ve gericilik miydi, yoksa işçi sınıfının sisteme karşı ilkel de olsa bir tepkisi anlamında ilerici bir rol mü oynadı? Daha pek çok örnek verilebilir...

Çıkardığımız dergilerde hem Ortaçağ Doğu uygarlığının bilime ve felsefeye katkılarını (Abbasi dönemi) hem de Karmatileri, hem Nizamülmülk'ün ünlü *Siyasetname*'sini hem de Hasan Sabbah'ı, hem Endüstri Devriminin kazanımlarını hem de işçi hareketlerini işledik; her ikisini de olumlayarak! Hem Beyt-ül Hikme'yi kuran Abbasi halifeleri hem Karmatiler, hem Nizamülmülk hem Hasan Sabbah, hem Sezar hem Spartaküs ilerici mirasımızın içinde mi yer alacak? Bunlar birbirlerine karşı savaşan güçlerin temsilcileri! Yoksa bilim ve teknoloji tarihini ele alırken başka, sınıf mücadeleleri tarihini ele alırken başka kıstaslarımız mı olacak? Sıkıntılı konulardır bunlar, dolayısıyla daha geniş süreçleri perspektife alarak geliştireceğimiz daha inceltilmiş (farklı boyutları ayrıştırılmış) ölçütlere ihtiyaç var.

Uygarlık aşamasında ilericiliğin ölçütü

İnsanın birkaç milyon yıllık kültürel evriminde ilerlemenin temel dinamiği insan-doğa çelişkisidir. Bu çelişki, doğayı alt etmek, doğadan kopmak değil, doğal koşullara giderek daha üst düzeylerde uyum sağlamak anlamındadır. İnsanoğlu doğada türünü devam ettirebilmek için verdiği yaşam mücadelesinde giderek daha üst düzeyde araçlar ve teknikler geliştirerek ve daha üst düzeyde örgütlenerek yol alabilmiştir. Üretici güçlerin (başta bir üretici ve emekçi olarak insanın kendisi, insanlar-arası işbölümü ve örgütlenme, üretim araçları, üretim deneyimleri ve teknikleri) gelişimi, insanoğlunun mevcut doğa koşullarının dayattığı sınırlılıkları giderek daha üst düzeylerde aşmasını, bu koşullardan özgürleşmesini sağlamıştır. Kısacası, tartışma alanımızın -hâlâ devam eden ve insanlık var olduğu sürece devam edecek olan- en geniş süreci diyebileceğimiz kültürel (toplumsal) evrimin motoru insan emeğidir.

Bu perspektifin ışığında baktığımızda ilericiliğin (ilerlemenin) ölçütü "üretici güçlerin gelişimi" olarak saptanabilir. Başta insanın

kendisi olmak üzere üretici güçleri geliştiren her adım "ilerici", üretici güçleri duraklatan ve tahrip eden her adım da "tutucu, gerici" olarak nitelenebilir.

Durum bu kadar yalınsa karmaşıklık ve bulanıklık nereden kaynaklanıyor? Karmaşıklığın nedeni "uygarlık"tır. Toplumsal evrimin belli bir aşamasında insan topluluklarının üretici güçlerin gelişimini hızlandırmak ve daha garantili bir biçimde güvence altına almak amacıyla icat ettiği sınıflı (ve devletli-ordulu-dinli) toplum biçimidir. Uygarlık ile birlikte insan toplulukları farklı çıkarlara sahip sınıflara bölünür ve sömüren-sömürülen, yöneten-yönetilen, ezen-ezilen ilişkileri yaşanmaya başlar. Uygarlık, toplumun çoğunluğunu (insan emeğini, emekçiyi) köle-serf-işçi vb. olarak egemen sınıfın bir üretim aracına dönüştürür, metalaştırır. İnsan-doğa ilişkisinde toplu olarak özne olan insanların büyük çoğunluğu öznelikten çıkar, nesneye dönüşür. Artık özne, emekçiler de dahil olmak üzere bütün üretici güçleri ve doğal kaynakları özel mülkiyetine alan egemen sınıftır.

İnsan-doğa çelişkisi en genel sürecin temel çelişkisi olarak devam eder, fakat bu çelişkinin özel bir çözümü olan uygarlık aşamasında insan-insan çelişkisi (sömüren-sömürülen) öne çıkar, başat çelişki olur. Bu noktada ilericiliğin ölçütü de karmaşıklaşır ve önceden bulunmayan şu soru gündeme girer: Kime göre, hangi sınıfa göre ilerici/gerici? Üretici güçlerin gelişmesi son tahlilde yine ilerleme anlamına gelir belki ama bu "ilerleme" sınıfsal bir nitelik kazanır; ilericiliği/gericiliği, kimin amaçlarına uygun olarak geliştirildiği, kimin mülkiyetinde olduğu, kim tarafından kullanıldığı, kimin çıkarlarına hizmet ettiğine göre sorgulanır. Üretici güçlerin bir bölümü (üretim araçları, teknoloji vb.) belki çok daha hızlı ve kapsamlı biçimde gelişmektedir ama bu gelişmenin bedeli en büyük üretici güç olan emekçinin sömürüsü, yıkımı, bağımlılığıdır.

Bu aşamada ilericiliğin ölçütü salt "üretici güçlerin gelişmesi" olmaktan çıkar; bu gelişmenin en büyük üretici güç olan emekçi üzerindeki sömürüyü ve bağımlılığı zayıflatıp zayıflatmaması esas ölçüt olur. Herhangi bir üretim ilişkisinin (veya uygarlık modelinin) ve o üretim ilişkisinin hâkim sınıfının ilerici ve gerici dönemlerinin (insanlığı ilerletip ilerletmediğinin) ölçütü de budur.

Ezilenlerin, emekçilerin tarih boyunca verdikleri, sınıflılıktan, sömürüden ve insanın insana bağımlılığından kurtuluş mücadeleleri insanlığın ilerici mirasının parçasıdırlar. Bu mücadeleler, sınıflı-devletli uygar toplumların gelişiminin (üretim ilişkilerinin dönüşümünün) ve üretici güçlerin gelişiminin esas motorudurlar. Henüz sömürünün ve bağımlılığın tümden yok olmasını getirmemişlerdir, çoğu zaman sömürüye dayalı yeni bir üretim ilişkisinin doğması sonucunu vermişlerdir ama onu zayıflatmışlar ve emek lehine kazanımlar elde etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında uygarlık tarihi, uygarlıktan (sınıflılıktan, devletlilikten, sömürüden) kurtuluş tarihidir. Sonuç olarak uygarlık sürecinde ilericiliğin ölçütünü "emeğin özgürleşmesi" olarak formüle etmek daha doğru olacaktır.

Mirasımız (yani müzemiz) böyle. Peki, esin kaynaklarımız? Yani hâlâ arazide olan, hâlâ savaşmakta olan ilerici mirasımız? Bunlar nasıl tespit edilebilir?

Tarihsel esin kaynaklarımız nasıl tespit edilebilir?

Bu sorunun yanıtını aramaya başlamadan önce kısaca bir ayrımı vurgulamakta fayda var. "Tarihsel mirasımız" ile "tarihsel esin kaynaklarımız", kapsamları farklı kavramlar. Mirasımız, tarih boyunca -bize göre- ilerici olan hareketlerden ve fikir akımlarından oluşur. Esin kaynaklarımız ise bu büyük mirasın hâlâ arazide olan, hâlâ savaşmakta olan, güncel mücadelemizde hâlâ silahımız olan kesimidir. Bunları saptamak belki de mirasımızı saptamaktan daha önemli bir uğraştır. Çünkü miras saptaması daha çok bir tarih tartışmasıyken, esin kaynakları saptamasının güncel politik önemi de vardır.

Şimdi soruya dönelim: Tarihsel esin kaynaklarımızı nasıl tespit edebiliriz? En kestirme ve pratik yol, geniş ayrımda kendi safımızı oluşturan kitlelerin tutumlarına bakmaktır. İlerici kitle hareketleri (son dönem örnekler: Cumhuriyet mitingleri ve Haziran Ayaklanması) ve emekçi direnişleri hangi posterleri, bayrakları taşımakta, hangi sloganları atmaktadır (kitlesel olanlarını kastediyorum)?

Örneğin Hz. Muhammed de Fatih Sultan Mehmet de tarihsel mirasımız içinde yer alabilir (bana göre öyledir). Fakat sözünü ettiğim ilerici kitle hareketleri artık Muhammed'in, Fatih'in posterle-

rini veya bayraklarını taşımıyor; "Muhammed'in askerleriyiz" veya "Fatih'in askerleriyiz" diye slogan atmıyor. Neyi taşıyorlar? Atatürk posterlerini ve al yıldızlı bayrağı. Nasıl haykırıyorlar: "Mustafa Kemal'in askerleriyiz" diye. Bu örnekten bile, Hz. Muhammed ve Fatih'in mirasımız içinde yer almakla birlikte artık deyim yerindeyse "müzede" olduklarını, Mustafa Kemal'in ise hâlâ arenada savaştığını ve esin kaynağı olduğunu çıkarabiliriz.

Salt olgucu değiliz, sadece kitlelerin kendiliğinden tutumlarına bakarak karar veremeyiz. Bu durumun kuramsal bir nedeni var: toplumsal olarak hangi geniş süreçte yaşadığımızın tespitiyle ilgili.

Uygarlığın (sınıflılığın) başlangıcından günümüze dek iki büyük toplumsal dönüşüm yaşandığı görülür. Bunlardan ilki uygarlığa geçiş ve haraçlı toplumların oluşumu sürecidir ve birçok ara aşamayı içererek kabaca 5000 yıl sürmüştür. Bu süreçte iki yeni sınıf doğar: Egemen, yönetici ve sömürücü sınıf olarak aristokrasi (soylular) ile ezilen, yönetilen ve sömürülen sınıf olarak emekçiler (köle, serf, köylüler). İkinci büyük toplumsal dönüşüm ise Modernitedir; aristokrat sınıfların yıkılışı ve haraçlı sistemin tasfiyesi. Uygarlıktan (sınıflılıktan) kurtuluş sürecinin başlangıcı olarak niteleyebileceğimiz bu dönüşümün taş çatlasa 500 yıllık (ülkemizde ise ancak 150 yıllık) bir geçmişi vardır. Bu süreçte de iki yeni sınıf doğar: Burjuvazi ve sonrasında proletarya. Kısacası, uygarlık tarihi açısından ilk büyük kopuşu uygarlığa geçiş olarak alırsak ikinci büyük kopuş da Modernitedir.

İnsanlık günümüzde hâlâ Modernite sürecini yaşıyor; içinde yaşadığımız geniş süreç budur. Hatta bu sürecin henüz çok başlarında olduğumuz söylenebilir. İşte bu nedenle geniş kitleler dara düştüklerinde ve harekete geçtiklerinde, Türkiye Modernitesinin en köktenci atılımının simgelerine sarılmaktadırlar.

Modernite bir dönüm noktasıdır. Farklı toplumlar için daha ayrıntılı analizler yapılabilir elbette; ama kabaca, miras ve esin ayrımını yaparken turnusol kâğıdımız Modernitedir. Genel anlamda Modernite öncesi miras, Modernite sonrası esin kaynağı olarak tespit edilebilir. Bu ayrımın en net (ve en sıcak) olduğu coğrafyalardan biri de Türkiye'dir.

Miras ve esin ayrımı yapmamanın veya ikisini birbirine karıştır-

manın ne zararı vardır? Sadece bir tarih (veya tarih felsefesi) tartışması yapıyor olsaydık fazla zararı olmazdı; tarihsel materyalist yöntemin ne olduğunu vurgular geçerdik. Fakat öyle değil; esin kaynakları dediğimiz an siyaset de işin içine girer.

Miras ile esin arasındaki ayrım bulanıklaştırılırsa, yani Modernite dönemeci vurgulanmazsa, örneğin İslamcılık ve kaba milliyetçilik ile ilericilik arasındaki ayrım da bulanıklaştırılmış olur. Bu da günümüzde kim iktidardaysa ve ideolojik hegemonyada kim öndeyse onun işine yarar. Yani felsefi bir yanlışın ötesinde politik bir yanlış da yapılmış olur. Karşı safın ekmeğine yağ sürme tehlikesini içinde barındırır. Bilindiği gibi bugün İslam ve Osmanlı bayraklarını taşımak isteyenler de var ve bunlarla sadece bir tarih tartışması yapmıyoruz.

Her düşünce, kaynaklandığı toplumsal koşullarla sınırlı

Süreklilikleri vurgularken ve tarihsel paralellikler yaparken sık düşülen bir hata, her düşüncenin içinde oluştuğu sürecin toplumsal koşullarıyla sınırlı olduğunu kavrayamamaktır. Genellikle düşüncelerin benzerlikleri vurgulanır, ama o düşüncelerin hangi koşulların ürünü oldukları unutulur; dolayısıyla abartılı ve gerçeklerle uyuşmayan sonuçlara varılır.

Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya yazdığı Önsöz'de şöyle söyler: "İnsanların hayatlarını belirleyen şey bilinçleri değildir; tersine, bilinçlerini belirleyen şey onların toplumsal hayatlarıdır."

Sadece sıradan insanlar değil, büyük düşünürlerin, bilimcilerin, siyasetçilerin ve Marx'ın kendisi de -ne kadar yanlış biçimde "çağının ilerisinde" diye nitelenseler de- bu temel materyalist yasanın dışında değiller. "Çağın ilericisi" olunabilir, ama kimse "çağının ilerisinde" olamaz.

Düşünceler gökten vahiy olarak inmezler. "İlham perisi" hoş ve edebi bir benzetmedir ama bilimsel bir anlamı yoktur. Her şeyi yazan veya önceden haber veren "kutsal kitaplar" da sadece birer inanç ürünüdür (Bunu sadece dinsel inanç sahipleri için değil, savundukları felsefenin yıllar öncesinde çok farklı koşullarda yaşa-

mış kurucularının yazdıklarında günümüz sorunlarının çözümünü bulmaya çalışan her türden "dogmatik" için de söylüyorum). Söyledikleri her şeye inanılan ve sorgulanmadan tekrar edilen lider kültleri de dinsel düşünce biçiminin modern kılıf giydirilmiş yansımalarıdır; böyle "mucizevi" insanlar yoktur. Büyük bilimsel kuramlar, felsefi veya politik akımlar da dahil her türlü düşüncenin kaynağı bilimsel deney ve toplumsal pratiktir. İlham perilerimiz -daha önce yapılıp bize aktarılanlar da dahil- yaptığımız gözlemler, toplumsal ilişkilerimiz içinde edindiğimiz algılar, sınıf mücadelesi pratiği içinde ulaştığımız sonuçlardır.

Elbette insanlar salt algısal düzeyde kalmaz. Öyle olsaydı ne felsefe olurdu ne bilim ne sanat ne edebiyat ne de siyaset... Zihinsel faaliyet de toplumsal pratiğin çok önemli bir parçasıdır. Burada vurgulamak istediğimiz kaynaktır, bilincin toplumsal hayat ile olan ilişkisidir. İnsanlar o kaynaktan beslenip sözünü ettiğimiz o muhteşem ürünlerini verirler; ama o kaynaktan yola çıkıp...

Dolayısıyla tarihsel paralellikler yaparken, ele aldığımız düşüncelerin hangi kaynaktan beslendiklerini irdelemek ve yaptığımız paralelliği bunu dikkate alarak sınırlamak, düşünce tarihine doğru yaklaşabilmek için şarttır. Örneğin, bizim de zaman zaman yaptığımız "İslam'ın Marx'ı: İbni Haldun" türü benzetmelerin yayımcılık açısından bir anlamı vardır belki ama bilimsel açıdan aşırı abartı taşır ve doğru değildir. İbni Haldun ve Marx, belki yaşadıkları dönemin en ileri düşünsel yapılarını kurmuşlardır ama çok farklı toplumsal koşulların ve süreçlerin insanlarıdırlar.

Paralelliği dengeli yapabilmek (ayrıca tarihsel miras-esin farkını doğru tespit edebilmek) için, ele aldığımız sürecin kapsamını net olarak belirlemek anahtar önemdedir. Tüm bir uygarlık sürecini ele alıyorsak, bu tarihsel süreç boyunca -örneğin- ezilenlerin ezenlere karşı tüm başkaldırıları ve bu başkaldırıların temsilcilerinin ürettiği fikirler aynı başlık altında toplanabilir; köle isyanlarından proletarya devrimlerine dek hepsi bu başlık altına girebilir. Ama bu kadar. Spartaküs'ten bir Lenin, İbni Rüşd'den bir Voltaire veya Marx çıkarmaya çalışmak zorlama ve çarpıtma olacaktır.

Büyük toplumsal veya kuramsal atılımları, onları yaratan toplumsal koşulların sınırlarını ne kadar zorladıkları ile değerlendi-

rebiliriz ve gerçekten haklarını verebiliriz; yoksa onları bir farazi zaman makinesine koyup dönem atlatarak değil. Zorlama paralellikler, gerçek değerlerini anlamamızı da engeller.

Biz öyle olmasını isteriz belki ama mucize diye bir şey yoktur. Her tarihsel olgu, ortaya çıktığı dönemin koşullarıyla açıklanabilir.

Olgu-süreç diyalektiği

Tarihsel değerlendirmelerde olgulardan ve kaynaklandıkları toplumsal koşullardan hareket etmek temel yöntemdir, ama yeterli midir? Eğer tarihi sadece bir kronoloji yazmak için değil geleceğe uzanmak için ele alıyorsak, olgu kavramını da biraz daha derinleştirmek gerekiyor.

Her tarihsel olgu bir sürecin, hatta çok sayıda farklı sürecin bir parçasıdır. Dolayısıyla tek başına soyutlanmış bir olay olarak değil, bir parçası olduğu süreçte oynadığı rol ve yaptığı etki ile ele alınmalıdır. Yani esas olarak süreç kavranmalıdır ki, o sürecin kapsamındaki olguların etkileri daha isabetle değerlendirilebilsin, yerli yerine konulabilsin.

Öte yandan aynı olgu farklı süreçlerde farklı etkiler yapmış olabilir. Örneğin İstanbul'un fethinin Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişim sürecinde oynadığı rol ile genel anlamda kapitalizmin gelişim sürecinde oynadığı rol farklı olabilir. Aynı olgu farklı süreçlerin parçası olarak farklı hatta zıt etkilerde bulunmuş olabilir. Daha sınırlı bir süreçte "merkezi feodal atılım" olarak değerlendirilen olgu, daha geniş süreçte "kapitalizmin gelişiminin tetikleyicilerinden biri" olarak nitelenebilir. Dolayısıyla bir tarihsel olguyu değerlendirebilmek için ya hangi sürecin parçası olarak ele alındığının sınırları net olarak belirlenmeli ya da derinlemesine bir analiz isteniyorsa çeşitli süreçlerde oynadığı roller mümkün olduğunca toplam olarak ele alınmalı, deyim yerindeyse damıtılmalı ve hesap böyle kesilmelidir.

Fakat hesap kesmek de her zaman kolay değildir. Çünkü bir tarihsel olgunun parçası olduğu süreçlerden bazıları henüz sonuçlanmamış olabilir. Aynı olgu, sonuçlanmış bir sürecin parçası olarak hesabı kesilip yerli yerine oturtulmuşken, henüz sonuçlanmamış bir sürecin parçası olarak sonul değerlendirmeden epey uzak ola-

bilir. Bu noktada tipik örnek Kolomb (Amerika'nın Avrupalılarca keşfi) değerlendirmesidir. 20 Mayıs 1506'da hayata veda eden Kolomb, 500. ölüm yıldönümünde, bir yanda "büyük bir uygarlık öncüsü" olarak anılırken diğer yanda geniş kitleler "Kolomb'a ölüm!" diye haykırıyordu. Aynı tarihsel olgu/kişilik hakkında 500 yıl sonra bile birbirine bu kadar zıt değerlendirmeler yapılabiliyorsa, demek ki Kolomb için hesap vakti henüz gelmemiştir. Kolomb henüz araftadır!

Kısacası tarih, olup bitmiş olaylar dizisi değil, canlı bir organizmadır. Süreçler ilerledikçe, süreçler sonuçlandıkça yeniden ve yeniden yazılır. Gelecekte yaşanacaklar, geçmişi değiştirebilir. Geçmişi değiştirmek için zaman makinesine değil, geleceğe müdahil olmanın araçlarına ihtiyacımız var. Uygarlığın ilk öncüleri Sümerler, on bin yıl sonranın tarihçileri tarafından insanların bir dönem için saptıkları olumsuz bir yolun temsilcisi olarak değerlendirileceklerdir belki, kim bilir?

Tarihin ilerleyişi kaotiktir. Bu kaotiklik içindeki düzenliliğe (nedenselliğe) mümkün olduğunca yaklaşabilmeye çalışmak gerek. Tarihin sonu gelmeden gerçeğe yakın bir tarih yazımı yapılamayacak gibi duruyor. Bu, en genel anlamda insanlığın evrimini yazmak için de geçerli. Belki de gerçeğe en yakın insanlık tarihi, insanlık süreci son bulduğunda yazılabilecek. Biz bugün dinozorların tarihini nasıl yazıyorsak... O dönemde yazacak birileri veya "yazmak" diye bir fiil kalacaksa eğer...

Olgu-olasılık diyalektiği

Düşünülmesi gereken bir nokta daha var: Geçmiş (tarih, yaşanmış tarihsel olgular) zorunlu muydu? Olanlar olmak zorunda mıydı? Sadece olanlardan (olgulardan) yola çıkarak mı geliştirmeye çalışmalıyız toplumsal gelişim yasalarını?

"Uygarlık aşaması zorunlu muydu?" veya "kapitalizm zorunlu muydu?" gibi soruları sormak anlamlı mıdır? "Olan olmuş; tarihçiler olanın nedenlerini ve gelişim yönünü tahlil etmeye çalışmalıdır, ötesi boş spekülasyondur" diye bir itiraz gelebilir böyle sorulara. Bu itiraz ne kadar haklıdır?

Geleceğe ister istemez olasılıkçı bakıyoruz. Çeşitli olasılıkları

öngörmeye ve mümkün olduğunca hepsini hesap ederek yön çizmeye çalışıyoruz. Hangi olasılık bize göre daha olumluysa, onu güçlendirmeye (olasılığını artırmaya) çabalıyoruz. Geleceğin nasıl şekilleneceğine ilişkin kesin sonuçlar veren denklemler (yasalar) yok elimizde. Bunun nedeni toplumbilimin henüz -örneğin bir astronomi kadar- gelişmemiş olması mı? Toplumbilim de yeteri kadar geliştiğinde, astronomlar gelecekteki Güneş tutulmasını nasıl kesin olarak öngörebiliyorlarsa, toplumbilimciler de örneğin ne zaman devrim olacağını aynı kesinlikte öngörebilecekler mi? Böyle olmadığını ve hiçbir zaman da olmayacağını, toplumbilimin maddesinin farklı olduğunu biliyoruz (doğa bilimleri de ne kadar deterministik, o da ayrı bir tartışma konusu).

Geleceğe ilişkin nedenselliği (neden-sonuç ilişkilerini) bu denli olasılıkçı kurarken, geçmişe (tarihe) deterministik yaklaşabilir miyiz? Gelecek olasılıklarla dolu, geçmiş ise bir kader mi? Geçmişe ve geleceğe yaklaşım bu denli farklı olabilir mi? Geçmiş ile gelecek birbirlerinden bu denli ayrı mı?

Her olgu, olmadan önce olasılıklardan biridir. Olan, ille de olmak zorunda değildi. Olmama ihtimali de vardı? Eğer böyle bir ihtimal olmasaydı ve olan her şey zorunlu olarak olsaydı, geleceği de hiç sektirmeden bilebileceğimiz bir aşamaya ulaşabileceğimizi düşünmek gerekirdi. Geçmiş deterministse gelecek de böyle olurdu. O zaman tarih ve toplumbilim birer "kader bilimi" haline gelirdi. Bu yaklaşım sonuç olarak bizi, doğaüstü ve toplumüstü bir gücün varlığının kabulüne götürürdü.

Eğer "olan" olmak zorunda değil idiyse (ki öyledir), olabilecek olan sayısız olasılıktan biri oldu idiyse, toplumbilim "bilimsel" olacaksa ve bir bilim niteliği kazanacaksa sadece "olan" ile değil "olabilecek olanlar"la da ilgilenmek zorundadır. Sadece olanları değil olabilecek olanları da dikkate alan (kapsayan) bir mekanizmalar ve kavramlar bütünü (çerçevesi) geliştirmek zorundadır. Geçmiş (tarih) dediğimiz şey, olasılıklardan sadece biri değil midir? Diğer olasılık gerçekleşseydi tarih tamamen değişmeyecek miydi? O takdirde sadece "olana" bakarak geliştirdiğimiz tarih analizleri çöpe atılmayacak mıydı? Kaldı ki, gerçekleşmesi olası olan ama gerçekleşmeyen olasılıklar yok olup gitmişler midir, geleceğe hiç etkileri olamaz mı?

Tarihi çözümlemeye çalışırken sadece olgulardan değil, mümkün olduğunca (olguyu da kapsayan) olasılıklardan hareket edilmeli. Geleceğe nasıl olasılıkçı yaklaşılıyorsa tarihe de olasılıkçı yaklaşılmalı. Tarihsel olguyu daha kapsamlı biçimde anlamak, o olgunun neyin olasılığı olduğunu -elbet mümkün olduğunca- anlamaktan geçiyor. Bu, gereksiz bir tarih spekülasyonu değildir. Çünkü her olgu çeşitli süreçler içinde anlam kazanır ve o süreçlerin bir bölümü hâlâ devam etmektedir. Süreçler, gerçekleşmiş ve gerçekleşmemiş olasılıklarıyla birlikte devam etmektedir.

Geçmiş, olmuş bitmiş değildir. Gelecek, geçmişi değiştirebilir. Geçmiş geleceği nasıl belirliyorsa, gelecek de geçmişi belirler. Zorunluluk dediğimiz şey aslında bir olasılıktır. Geleceğin olasılıklı olmasının nedeni geçmişin de olasılıklı olmasıdır. Zaten bu nedenle devrimler olasıdır. Geçmiş olasılıklı olmasaydı ve geleceği belirleseydi, devrimler de imkânsızlaşırdı.

Tarihin yeniden ve yeniden yazılmasının nedeni de budur.

(Bilim ve Gelecek,
Sayı: 187, Eylül 2019)

'Hilesiz toplum' özlemiyle 'hile tarihi'

"Hile" konusu, çok farklı boyutlarıyla, farklı bilim dallarının nesnesi olarak ele alınabilir ve bambaşka yerlere gidilebilir. Bu yazıda "hile" meselesini bütün boyutlarıyla ele almak gibi bir iddiamız yok. Hatta çerçeveyi mümkün olduğunca daraltmaya çalışacağız.

"Hile" konusunu, yönetmenin bilimi, daha geniş anlamıyla siyaset bilimi gibi son derece geniş bir alanın bir alt başlığı olarak ele alacağız. Yani konuya siyaset bilimi açısından yaklaşacağız. Fakat yine de bir yazıyla altından kalkılamayacak kadar geniş bir çerçeve olur bu. Bu geniş çerçevenin (siyaset bilimi alanının) "savaş" alt başlığının bir alt başlığı olarak ele alacağız "hile"yi, bu noktaya yoğunlaşacağız. Bunun bile oldukça geniş bir alan olduğunu, bu konuda da son derece yüklü bir külliyat bulunduğunu, bu dosyamızın ancak bir "giriş", bir "dokundurma" niteliği taşıyabileceğini belirtmek gerekir.

"Hile"yi anlamak neredeyse uygarlığı anlamak, hilenin tarihini yazmak neredeyse uygarlık tarihini yazmak demektir çünkü...

"Hile"nin kökeni nedir? Antropolojik, hatta biyolojik bir kökenden söz edilebilir. İlkel insanların, insansıların, hatta diğer canlıların da yaşam savaşında "hile" olarak nitelendirilebilecek davranışlar gösterdiği/geliştirdiği söylenebilir. Bu, ne kadar doğrudur, evrim süreci içindeki rolü ne kadar belirleyicidir, konunun uzmanlarına bırakmak gerekir. Biz bu dosyada "toplumsal" bir kavram olarak ele alacağız "hile"yi.

'Hile'nin patenti hâkim sınıflara ait

Toplumsal anlamda "hile", bir uygarlık çocuğudur. Toplulukların sınıflara bölünüşünün, sömürünün, yöneten-yönetilen çelişkisinin, devletin, ordunun (yani kısaca uygarlığın) doğuşuyla ortaya çıkmış bir kavramdır.

"Hile" genellikle, devletlerin ve onların ordularının birbirleriyle yaptıkları (uygarlarla barbarlar arasındaki çatışmalar da dahil) savaşlarda veya aynı devlet içindeki çeşitli hâkim sınıf klikleri arasındaki çatışmalarda kullanılan yöntemler olarak ifade edilir, tartışılır. Bu anlamda devletler ve hâkim sınıflar arası çelişkilerin bir ürünü olarak görülür. Tıpkı satranç, go gibi oyunların, hükümdarların, kralların, sultanların, komutanların oyunu olarak görülmesi gibi...

Bu konudaki binlerce yıllık yazılı külliyata bakıldığında da aynı yaklaşım fark edilebilir. Örneğin en büyük "hile ustaları"nı yetiştirmiş, hile işini bir sanata dönüştürmüş, hile katalogları hazırlamış eski Çin uygarlıklarından kalma metinlerde (örneğin Çin'in 36 strategemi/savaş hileleri ve Sun Tzu'nun ünlü *Savaş Sanatı* kitabı vb.) hep devletler ve ordular arasındaki çelişkilerden ve çatışmalardan süzülen dersler aktarılır. Bu metinlerde düz askerler ve halk yoktur. Onlar satranç tahtası üzerindeki piyonlardır sadece.

Tabii, bu durum bir gerçeği yansıtıyor. Ama gerçeğin sadece bir bölümünü. Doğrudur, antik çağlarda ezilenler ve yönetilenler -bazı istisnalar dışında- henüz kendileri için tarihe girecek ve bu girişin kuramını oluşturacak düzeyde harekete geçmiş değildir. Henüz satranç oyuncusu değildirler. Ama bu durum, "hile" kavramının ortaya çıkışındaki asıl güdünün (gerçeğin diğer yanının) üstünü örtmeyi gerektirmez.

Evet, hilenin patenti hâkim sınıflara, yönetenlere aittir. Ama bu kadim kavram, sadece hâkim sınıflar arası çelişkilerin değil, ezen-ezilen, yöneten-yönetilen, sömüren-sömürülen çelişkilerinin, yani sınıf savaşımının da ürünüdür. En azından biz, işin bu yönünü de ele almak, kavramı -özellikle eski çağlarda çok örtük kalmış- bu boyutunu da ortaya çıkarıp genişletmek durumundayız. Yoksa "hile" kavramının hakkını vermemiş ve hâkim sınıfların asıl hilesini göz ardı etmiş (dolayısıyla onlara da haksızlık etmiş!) oluruz.

Bir uygarlık çocuğu olarak "hile", 1) Uygarların barbarlara, 2) Hâkim sınıfların birbirlerine, 3) Yönetenlerin yönetilenlere karşı savaşımlarında kullandıkları bir "silah" olarak ortaya çıkmıştır.

Buna sonraları bir dördüncü boyut da eklenecek tabii: Ezilenlerin ezenlere karşı savaşımlarında kullandıkları bir silah olarak hile. Düşmanı kendi silahı ile vurmak, en önemli strategemlerden (savaş hilesi) biri değil midir?!

'Savaş Sanatı'nı neden Mete Han değil de Sun Tzu yazdı?

"Savaş hileleri" olarak Türkçeleştirilen strategemler neden Çin hanedanlarıyla yüzyıllar boyu savaşan Orta Asyalı kavimler tarafından değil de Çinliler tarafından geliştirildi? *Savaş Sanatı*'nı neden Mete Han değil de Sun Tzu yazdı? Bu soruların yanıtı eski çağlardaki uygar-barbar ilişkilerinde gizli.

Gerek strategemler gerekse *Savaş Sanatı*, doğal olarak düşmanın nasıl alt edileceği ve savaşın nasıl kazanılacağı ile ilgili. Bu hedef, uygar olsun barbar olsun çatışan tüm taraflar için ortak. Fakat yöntemler farklı.

Sun Tzu'nun *Savaş Sanatı* ve 36 strategem incelendiğinde, temel yaklaşımın "mümkün olan en az kayıpla kazanmak" olduğu görülür; zaten "hile" de bu yaklaşımın ürünüdür. Sun Tzu "savaşarak kazanmayı" küçümser, ustalıklı bulmaz ve aşağılar. Onu kazanmanın en alt sırasına koyar. Sun Usta'ya göre savaşarak dedem de kazanır, maharet savaşmadan kazanmaktadır. "Diplomasi yoluyla kazanmak" (bu da bir savaşmadan kazanma yöntemidir), bir üst sıradadır. En üstte ise "strategem (hile) yoluyla kazanmak" bulunur. Asıl ustalık buradadır.

Savaşmadan kazanmanın yollarını arayan, hatta savaşı aşağılayan bir savaş kitabı... Bu, bir uygar tutumudur. Çünkü uygarlık sadece yıkmayı değil, kurmayı ve kurulmuş olanı korumayı da gerektirir. Uygar komutanın böyle bir derdi de vardır, hatta asıl derdi budur. Düzen korunup kollanmalı, savunulmalı ve gelişerek (fetihler dahil) sürmelidir.

İnsan, yani asker kıymetlidir. Uygar yöneticiler ve komutanlar çok "insancıl" olduklarından böyle davranmaz; uygarın askeri aynı

zamanda üreticidir, emekçidir, köledir. Uygarlık ve düzen onların sırtından gelişecektir. Hatta düşman askeri bile önemlidir, onlar da potansiyel üreticiler ve kölelerdir. Bu nedenle de "en az kayıp" ilkesi gözetilir.

Barbarın ise doğal olarak böyle bir yaklaşımı yoktur; buna ihtiyacı da yoktur. O, "savaşarak kazanma" ustasıdır. Ne pahasına olursa olsun, kahramanca kazanmalıdır. Tarih kitaplarımızda hep "entrikacı Çinlilerden" ve "kahpe Bizanslılardan" söz edilir. Kahraman Türkler, savaş meydanında kazandıklarını türlü entrikalar ve kahpelikler sonucu yitirmiştir. "Entrika" ve "kahpelik" denilenler, aslında Sun Tzu'ların "strategem"leridir.

Uygarlarla savaşan barbar kavimlerin pratiklerine dair fazla bir yazılı kaynağımız yok. Ama kulaktan kulağa gelen kahramanlık öykülerinden, ünlü barbar komutanların üstün birer savaşçı oldukları, çeşitli savaş taktiklerini ustalıkla uyguladıkları anlaşılıyor. Yazılı gelenekleri olsaydı, "savaş kitabı" yazabilirlerdi belki. Ama "savaş sanatı" kitabı yazmak, savaşı bir sanata dönüştürmek ancak Sun Tzu'ların becerebileceği bir iştir.

Peki, uygar yöneticiler ve komutanlar güçsüz oldukları, pek pısırık oldukları için mi işi sanata vurmuştur? Tam tersine, çok daha güçlü ve -uygarlık birikimleri dolayısıyla- bilge savaşçılar oldukları için. Savaşarak kazanmanın en az barbarlar kadar ustasıdırlar. Kaldı ki, barbarlara oranla çok daha düzenli, eğitimli, deneyimli ordulara sahiptirler. Onların, güçlü oldukları ve bu gücü bildikleri için, "savaşmadan kazanma lüksleri" bulunur. Ustalıklı diplomasi ve hile güç meselesidir, yoksa soytarılığa dönüşür ve çok çabuk anlaşılır. Onlar "savaşılamayacak" ve "savaşmaya tenezzül etmeyecek" denli güçlüdür. Lao Tse, *Tao Te Ching* adlı kitabında şöyle yazar: "Kapatmakta usta kişi kilit asmaz, ama kimse açamaz / Bağlamakta usta kişi sicim kullanmaz ama kimse çözemez" İşte bu, "güç"tür ve "lüks"tür.

Barbarın ise böyle bir "lüksü" yoktur; o savaşmak zorundadır, başka çaresi yoktur. Kazanırsa ne âlâ, kazanmazsa sorun yok, önündeki maçlara bakacaktır. Evet, barbarın da "önündeki maçlara bakma" ve kaybetme lüksü vardır. Uygarın "kaybetme lüksü" yoktur. Bu da uygarın zayıflığı ve barbarın üstünlüğüdür.

Ama barbar bu üstünlüğü kullanamaz. O kalıcı bir biçimde kazandığı an, uygarlaşır. Fethettiği an fethedilir. Fethedenlerin fethedilmesi... Çin tarihinde örnekleri vardır: Çin'i fetheden barbar şefi yeni Çin imparatoru olur. Çinliler yenilir, Çin uygarlığı devam eder; sorun yok! Bir başka örnek olarak, Fatih'in İstanbul'u fethettiği an, aslında Bizans tarafından fethedilmiş olduğuna dair yorumlar da bulunur.

Uygarlar yenilebilir, ama uygarlık başka bir mecradan devam etmiş olur. Yani "uygarın" değil ama "uygarlığın" kaybetme lüksü de vardır. Bu lüks ancak uygarlığı (sınıflılığı, sömürüyü) aşan bir perspektifle tarihe gömülebilir. İnsanlığın sözünü ettiğimiz çağlarda böyle bir düzeye ulaşabilmesi düşünülemez tabii; o günümüzde ulaşılabilmiş bir potansiyeldir (kaldı ki hâlâ bir potansiyel).

Kısacası antik çağlarda uygar-barbar ilişkisine baktığımızda, "hile"nin bir uygar keşfi olduğunu ve sınıf ilişkileriyle bu düzlemde dahi bağlantılı olduğunu anlıyoruz.

Yönetim sanatının baş hilesi: Din

"Hile"nin, sadece savaş durumunda değil, yöneten-yönetilen ilişkisinde de kullanılan bir hâkim sınıf silahı olduğundan söz etmiştik. Köken aynı olmasına karşın, bu, "savaş hileleri"nden farklı bir kategori. Çünkü bu düzlemde hâkim sınıfların karşısında düşman orduları yok, "halkları" var.

Sömürü (üretilen artı ürüne el konulması) ilişkilerinin aksamadan yürüyebilmesi için kaba güç ve zor araçları yeterli değildir. Üretici kitleler, uzun süre zor yoluyla çalıştırılamaz. Sömürünün "toplumun çıkarı" için zorunlu olduğuna ve gönüllü kulluğa "ikna/razı edilmeleri" gerekir. Bu noktada "savaş sanatı" değil, "yönetim sanatı" devreye girecektir. Tıpkı savaş sanatının olduğu gibi yönetim sanatının da kendine özgü ve çok daha incelikli ve çok daha kuramsal (ideolojik demek daha doğru) "hileleri" bulunur.

Sun Tzu gibi savaş kuramcılarının ve strategem ustalarının yazdıkları metinlerde, özellikle ordunun ve askerlerin yönetiminin ele alındığı bölümlerde bu alana girilir, çünkü ordu içindeki komutan-asker ilişkisi de bir tür yöneten-yönetilen ilişkisidir. Ama bu işin

asıl görevlileri komutanlar değil, entelektüellerdir. Yani düşünürler, din adamları, bilimadamları... Onlar yöneticiler ve temsil ettikleri düzen için ideoloji üretir. İdeoloji, ikna etmenin ve rıza üretmenin bilimi olarak doğmuştur.

Yine uygarlığın çocuğu ve bir hâkim sınıf icadı olan "ideoloji", bu açıdan bakıldığında "hile" demektir: Hâkim bir azınlığın çıkarının, toplumun bütününün çıkarı olduğu yanılsamasının yaratılması. Bu da, çıplak gerçeğin perdelenmesi, çarpıtılması ve farklı gösterilmesi çabasıdır: Strategemlerin temel mantığı.

Uygarlığın temsilcileri hâkim sınıflar ve onların ideologları, bu hedef doğrultusunda, muhteşem bir "hile" bulmuştur: Din. Muhteşemdir, çünkü insanların zihinlerinde binlerce yıldır yer edinmiş inançların ve kutsallaştırmaların tekelleştirilmesi ve sistematikleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Yönetim sanatının baş strategemi din ve baş aracı Tanrı'dır. Tarih içinde giderek inceltilmiş, soyutlandırılmış, çok daha rafine hale getirilmiştir. Üreten kitleler, ezilenler, yönetilenler, din aracılığıyla, sömürülmeye, yönetilmeye razı edilmiştir. Küçük bir azınlığın çıkarı demek olan sömürü ilişkileri, din adına ve din aracılığıyla toplumsallaştırılmıştır. Tanrı'nın kulları olan emekçiler, din aracılığıyla, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri olan egemen sınıfların da gönüllü kullarına ve onların düzenlerinin gönüllü savunucularına dönüştürülmüştür. Allah adına sömürülmüştür kitleler, "Allah Allah" diye savaştırılmıştır...

Binlerce yıl geriye uzanan kökleri olduğu için binlerce yıldır da devam edebilen müthiş bir hiledir bu! İkna gücü en yüksek hiledir Tanrı! Din, üreticinin ve emekçinin yönetimden ve siyasetten uzak tutulmasının günümüze kadar ulaşan temel aracıdır.

Sadece uygarlığa geçiş dönemi olan eski çağlarda değil, günümüze daha yakın dönemlerde ve günümüzde de geçerlidir bu. Egemen sınıfların başat ideolojilerine görece uzak duran, felsefe ve bilim adına muhalefet eden pek çok ortaçağ düşünürü, hatta çoğu aydınlanma filozofu dahi -dine ve yobazlığa karşı savaş açmalarına karşın- bu yöneten-yönetilen paradigmasının sınırlarını aşamamıştır.

Baş temsilcisi Gazali olan hâkim İslam anlayışına muhalefet eden, "özgür düşünceye", felsefe ve bilime alan açmaya çalışan or-

taçağ İslam düşünürlerinin bu konuya yaklaşımı sözünü ettiğimiz sınırlılığa güzel bir örnek teşkil eder. Onlar felsefe yoluyla gerçeğe ulaşmanın kendileri gibi seçkinlere özgü bir nitelik olduğunu söyler. Böyle bir düşünce düzeyine çok uzak olan sıradan halka ise "gerçekler" din yoluyla anlatılmalıdır. "Din sembollere, simgelere indirgenmiş, avama/halka özgü kılınmış; felsefe ise ussal ve yalın anlatımla havasa/seçkinlere özgü bir etkinlik sayılmıştır." (H. Aydın, *İslam Kültüründe Felsefenin Krizi ve Aydınlanma Sorunu* adlı kitaptan, Bilim ve Gelecek Kitaplığı) Burada din küçümsenmekte, felsefe çok daha üstün bir konuma yükseltilmektedir ama, halkı "idare etmek" için dinin işlevselliği ve gerekliliği de teslim edilmektedir. Aslına bakılırsa dinin "hile" niteliği itiraf edilmektedir. Bu "hileleri" yutmayacak kendileri gibi seçkinler için felsefe (ki muhafazakârlara karşı mücadeleleri bu noktadadır), halka ise din! İslam hâkim sınıflarının en muhalif aydınlarının bile tutumu budur.

Burjuva aydınlanmasının büyük filozofları da çok farklı değildir, özellikle aristokrasinin tasfiyesi ve burjuva iktidarının tesis edilmesinden sonra. Laikliğin "din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması" biçiminde formüle edilmesi bir "burjuva strategemi"dir aslında. Devlet yönetimi dünyevi/seküler olmalıdır, ama emekçilere, sıradan halka din gereklidir; bu iki iş birbirinden ayrılmalıdır! Burada da, aslında, dinin, düzenin sürmesi ve emekçilerin yönetilmesi için "işlevi kanıtlanmış bir hile" olarak kullanılması gerektiği itiraf edilmektedir. Görünüşte din ile devlet işleri birbirinden ayrılmaktadır, ama aslında yöneten-yönetilen ilişkisi vurgulanmakta ve yönetim emekçilere yasaklanmaktadır.

(Bu noktada bir parantez: Bu hilenin gerçek sahipleri, fırsatı bulduklarında, hileyi yutmuş olan halkı örgütleyip yönetim katlarına huruç harekâtları da düzenleyebilir tabii, ülkemizde olduğu gibi. Madem halka tavsiye edilen iyi bir şeydir din, o zaman devlet de din kurallarına göre yönetilsin, değil mi? Hilenin geri tepmesi de bu olsa gerek!)

Kısacası eski çağların aristokratlarından günümüzün burjuvalarına kadar bütün hâkim sınıflar, dinin aslında emekçileri yönetmek için kullanılan bir "hile" olduğunu bilir. "Din halkların afyonudur"

demiş Büyük Sakallı; ne güzel demiş! Hem uyuşturur hem de acıları dindirir...

"Yönetim sanatı"nın daha modern hileleri de var tabii, "ulusal çıkarlar/milliyetçilik" gibi, "özgürlükçülük/liberalizm" gibi, "mülkiyet hakkı" gibi, "demokrasi" gibi, "küreselcilik" gibi, "bilimsel-teknolojik devrim" gibi... Bütün bunlar da, azınlığın çıkarının, toplumun bütününün çıkarı olduğu yanılsamasının yaratılması için kullanılır. Biraz kafa yorsak, eski Çinliler gibi biz de günümüzün "36 strategem"inin listesini yapabiliriz. Ama uzatmamak için "en kadim hileyi" vurgulamakla yetiniyoruz.

Bilgeliğin bittiği nokta mı, başladığı nokta mı?

İsviçreli sinolog Harro von Senger, *Savaş Hileleri* adlı üç ciltlik kitabına yazdığı önsözlerde, "hile" kavramının eski Çin'de ve Batı'da farklı kavranışlarını anlatıyor. Tartışmanın esası kısaca şu: Hile, bilgeliğin bittiği nokta mı, başladığı nokta mı?

Batılı kuramcılar, bilgeliği tükenenin hile yoluna saptığını söylüyor; hileyi aşağılıyorlar. Hem de işinin ehli, yabana atılamayacak düşünürler yapmış bu saptamayı. Örneğin ünlü Alman askerlik kuramcısı Carl von Clausewitz, "kendileri için hiçbir bilgeliğin yeterli olmadığı, tam anlamıyla zayıf ve küçük insanların medet umdukları son şey" olarak tanımlamış hileyi. Aydınlanmanın öncülerinden İngiliz filozof John Locke ise, "Hile bilgeliğin maymunudur ve bilgelikten olabildiğince uzaktır; akıl yönünden bir eksikliktir" demiş.

Çinli kuramcılar ise tam tersini düşünüyor. Onlara göre hile, bilgeliğin ve üstün zekânın başladığı noktadır; ne kadar ustalaşırsan o kadar bilge sayılırsın. Tabii, bir ahlak tartışması yapılmadığını, "savaş hilelerinden" söz edildiğini unutmayalım.

Gerek Sun Tzu'nun gerekse onu yorumlayan diğer Çinli komutanların esas derdinin "en az kayıpla, mümkünse hiç savaşmadan kazanmak" olduğunu anımsayalım. Bunu da çok barışçıl, insancıl ve ahlaklı oldukları için hedeflemediklerinden yukarıda söz etmiştik.

Aslında Çinli kuramcılar, Batı'nın ancak 2000 yıl sonra Machiavelli ile ulaşabildikleri noktaya daha o zamanlarda vurgu yapmışlar: Kimse ahlakı reddetmiyor, ama siyaset ile ahlakı birbirine

karıştırmayın. Hele savaş ile ahlakı hiç! "Ahlaklı" bir biçimde (ve kahramanca) öldürüp öleceğine "ahlaksız" bir biçimde öldürme/ölme demek istemiştir Çinli komutanlar. Hangisi bilgelik, okur karar versin...

Yoksa bilgeliği bu işe hiç bulaştırmasak mı? Harro von Senger, Çinli strategem kuramcılarının derinliği yanında Machiavelli'nin çok zayıf kaldığını, tarihsel bir öyküye atıf yaparak anlatıyor. Ama sanırım Machiavelli'ye haksızlık yapıyor. Machiavelli, Sun Tzu ile karşılaşsaydı herhalde şöyle derdi: "Saygım büyük, ustamsın, ama gel bilgeliği bu işe karıştırma!" Machiavelli'nin büyük katkısına birazdan geleceğiz.

Tavuk mu yumurtadan çıkar yumurta mı tavuktan gibi bir tartışma bu. Çözmek için problematiği değiştirmek gerek. Hile karşıtlarından Clausewitz'in "savaş, politikanın başka araçlarla devamıdır" formülasyonunun yaratıcısı olduğunu (Foucault formülü daha da geliştirmiş: "politika, savaşın başka araçlarla devamıdır"), Locke'un ise "mülkiyet hakkı"nı en temel üç insan hakkından biri olarak (diğer ikisi yaşam ve hürriyet hakları) gördüğünü anımsayınca sanırım mesele çözülecektir.

Savaş sanatını -Clausewitz'in formülünü uygulayarak- yönetim (politika) sanatı çerçevesi içine aldığımızda tartışma bitiyor. Konfüçyüs'ten Kautilya'ya, Platon'dan Jül Sezar'a (Brütüs de olabilir, fark etmez), Pavlus'tan Hz. Muhammed'e, Nizamülmülk'ten Machiavelli'ye... herkes ortak bir noktada buluşacaktır. Öyle ya, Paris proletaryası ayaklandığında ne Fransız milliyetçiliği kalır ne de Alman milliyetçiliği. Yaşasın sınıf kardeşliği! (Haziran'da da yaşamadık mı bunu? Ne Türk milliyetçiliği kalmıştı ne Kürt milliyetçiliği, çatışmanın her iki kutbu açısından da. Birleşmesi gerekenler birleşivermişti.)

Harro von Senger de -bir sınıf analizi yapmasa da- aynı noktayı vurguluyor, "Hıristiyanlığın tanrısının her türlü hileden arındırılmış görüntüsü, acaba bir -hile kokan- fiksiyon olmasın?" diye sorarak; "uygularken utanmıyoruz, fakat hakkında konuşmaktan utanıyoruz" diyerek... Senger, yüzlerce kişiye şu sözün sahibini sorduğunu aktarıyor: "Yılan gibi akıllı ve güvercin gibi saf ve temiz ol!". Kimse bilememiş. Cümle Hz. İsa'ya ait! Hz. Muhammed de

"savaş, hiledir" demiş. Bunlar açık yürekli adamlar, ikiyüzlülüğün âlemi yok!

Konu özellikle savaş ve politika olduğunda "hile ahlaksızlıktır" demek dört başı mamur bir hiledir (strategemdir).

Burada geliyoruz Machiavelli'nin büyüklüğüne...

Machiavelli: Bütün Sezar'ların Brütüs'ü

Machiavelli *Hükümdar* adlı eserinde, hükümdarın (daha doğrusu hükümdarın temsil ettiği sınıfların) bilmediği bir şeyi anlatmıyor. Egemen sınıf temsilcileri binlerce yıldır tam da Machiavelli'nin öğütlediği yöntemlerle, ama o "makyavelist" yöntemleri din, ahlak, erdem vb. gibi "ulvî" kılıflarla (yönetim sanatı hileleri) örterek yönetmişlerdir toplumu.

İşte Machiavelli bu örtüyü kaldırıp atıyor. Yönetim sanatının "sanat" kısmının üzerini çiziyor, çırılçıplak ve kaba bir "yönetim" kalıyor ortada. Niyeti ne olursa olsun, Machiavelli *Hükümdar*'da "Hükümdar çıplak!" demektedir sonuç itibarıyla. Machiavelli, hâkim sınıfların binlerce yıllık "makyavelizmlerini" ifşa etmektedir, hilelerini açığa vurmaktadır.

Siyaset ile ahlak iki ayrı dünyadır diyor Machiavelli, bu iki ayrı dünyanın uzlaşması ham hayaldir. Böylece siyaseti ahlaktan "kurtarıyor". Hükümdara dini "kullanmasını" öğütlüyor; dinin iyi olup olmamasını, hükümdarın iktidarını sağlamlaştırıp sağlamlaştırmadığı ölçütüne bağlıyor. Dini bir araç yaparak, siyaseti dinin vesayetinden "kurtarıyor". Tanrı siyasete uymalıdır, siyaset Tanrı'ya değil! Machiavelli'ye göre siyasetin bir tek tanrısı vardır: kuvvetler oranı. Siyaset-güç ilişkisini, siyasetin güç ile yapılabileceğini vurguluyor. Hak, ancak bir kuvvet tarafından empoze edilebildiği ölçüde vardır, diyor. "Kuvvet işini gördükten sonra, hak onu meşrulaştırır" (Patrick Dupouey'nun *Hükümdar*'a yazdığı sunuştan, Sosyal Yayınlar, Türkçesi: H. Kemal Karabulut, Eylül 1998). Amaç, araçları meşru kılar diye ekliyor. Machiavelli böylece, siyaseti erdemden "kurtarıyor".

Kısacası Machiavelli siyaseti "özgürleştiriyor", onu "pranga"larından kurtarıyor. Ve bunu o kadar radikal bir biçimde yapıyor ki, sonuçta ortada siyaset diye bir şey kalmayacaktır. Hü-

kümdarı dımdızlak bırakmaktadır Machiavelli. Çünkü egemen sınıflar o "prangalar" olmadan siyaset yapamaz. O prangalar (tek tek hükümdarların olabilir belki ama) egemen sınıfların değil, aslında yönetilen, ezilen, sömürülen sınıfların prangalarıdır. Siyasetin o prangalardan kurtarılması, döner dolaşır ezilenlerin işine yarar, ezenlerin değil; tabii ezilenlerin bir politik öncü örgütü olması koşuluyla. Yani Machiavelli, eğer becerebilirsek, bizim adamımızdır.

Machiavelli'yi ahlaksızlıkla, erdemsizlikle suçlayanlar hep egemen sınıf temsilcileri olmuş. Kilise aforoz etmiş, kitaplarını yasaklamış. Ünlü Prusya kralı Büyük Frederick *Anti-Machiavelli* diye bir kitap yazmış. İlginçtir, bu kitabın önsözünü yazan ve yayımlayan da büyük aydınlanmacı Voltaire! Ama sanırım Voltaire, Frederick'in "ekmeğini yediği" için yapmış bunu. Çünkü Rousseau ve Diderot, Machiavelli'ye sahip çıkmış ve *Hükümdar*'ı "cumhuriyetçilerin kitabı" olarak selamlamıştır. Tıpkı Spinoza ve Hegel gibi.

Machiavelli, ilk bakışta bir "hilebaz", hatta bir "şeytan" gibi gözükebilir. Ama o tam tersine bir "hile-kıran" ve "şeytan-çıkaran"dır. Niyetinin bu olup olmamasından bağımsız olarak, nesnel olarak konumu budur. Bu niteliğiyle de Sun Tzu'lardan, strategem kuramcılarından, Nizamülmülk'lerden ayrılır. Büyüklüğü buradadır.

Nesnel olarak bir "sınıf haini"dir Machiavelli. Hükümdara değil belki ama hükümdarlığa ihanet etmiştir. Binyıllık hilelerini ortalığa sererek...

Machiavelli, bütün Sezar'ların Brütüs'üdür.

İslam ve hile: Kitaba uydurmak!

"İslam'da hile başlı başına ele alınması gereken geniş ve tartışmalı bir konu; güncel ve sıcak yönleri de var. Ama birkaç örnek vermeden geçmeyelim.

İslam hukukçularına göre, hile ikiye ayrılıyor: "Hîle-i şer'iyye", İslam hukukunun hükümlerine uymakta bir engel ile karşılaşıldığında, ihtiyatlı davranmak için, yine hukukun gösterdiği başka bir yoldan gitmek anlamına geliyor. Bir de "hîle-i bâtıla" var: Hukuki hükümleri kurnazca kullanarak başkasının hakkını iptal etmek, geçersiz kılmak; öte yandan hukukun emrini yapmamak veya yasak-

ladığını irtikab etmeye deniyor. (Ekrem Buğra Ekinci, *AÜ Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2006, C. X, S. 1-2, s.3-16). Birincisi caizdir, ikincisi değil.

Elbette konu bu kadar basit değil. "Hîle-i şer'iyye"nin kapsamı ve neyin "şer'iyye" neyin "bâtıla" olduğuna ilişkin çok geniş bir tartışma külliyatı var. Ayrıca farklı mezhep ve tarikatların farklı yorumları da... Bu nedenle örnekleri, İslamcıların üzerinde anlaştıkları *Kuran* ayetleri ve peygamber hadislerinden köken alanlardan verelim.

Üç konuda yalan söylenmesine ruhsat verildiğine ilişkin bir hadis (Hz. Muhammed'in sözü) şöyle: "Yalan ancak üç yerde caizdir: Bunlar, kişinin karısının gönlünü almak için söylediği yalan, savaş esnasında söylenen yalan ve insanların aralarını düzeltmek için başvurulan yalandır."

Aslında bu hadis İslam'da "hîle-i şer'iyye"nin (harama düşmemek için kurtuluş çaresi bulmak) kapsamının ne kadar geniş ve sınırlarının ne kadar bulanık olduğunun bir kanıtı. Hadi "düşmana karşı hile"yi anladık da, her türlü insan ilişkisinde arayı bulmak için ve hatta kocanın karısına -gönlünü almak için dahi olsa- yalan söylemesinin caiz olması sınırları iyice bulanıklaştırıyor. İlginç bir nokta da hadiste sadece "kocanın karısına yalan söylemesinden" söz edilmesi. Kadının kocasına -tabii ki yine gönlünü almak için- yalan söylemesi sanırım tartışma dışı.

Hz. Muhammed'in "savaş, hiledir" deyişi biliniyor. Hendek Savaşı sırasında Beni Kureyza Yahudilerinin Ebû Süfyan safına geçtikleri Hz. Muhammed'e haber verildiğinde, Peygamber'in "Belki de biz onlara bunu emretmişizdir" dediği, sonra Hz. Ömer'in bunu sorması üzerine "Savaş hiledir, ya Ömer" diye yanıt verdiği ve hadisin bu konuşmadan kaynaklandığı söylenir.

Bu hadis, tüm İslam hukukçularının üzerinde anlaştıklarına göre, İslam dinini yüceltecek, İslam düşmanlarının haksızlıklarına mani olacak hilelerin caiz olduğuna işaret eder; bu tür hileler dinen yasaldır ve savaşta hileye sınır yoktur. "Savaş" kavramının ne kadar geniş olduğu konusundaki yorumu okurlara bırakıyoruz.

Kâfirlerden gelebilecek zararı bertaraf etmek için onlara dostmuş gibi görünmeye izin verilmesi, bizzat *Kuran* kaynaklı bir

hiledir ve şu ayete dayanır: "Mü'minler, mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesinler. Eğer kim böyle yaparsa, Allah katında onun hiçbir değeri yoktur. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden sakınmanız hali müstesnadır..." (Al-i İmran, 28) Bu da İslam hukukçularınca "Herhangi bir kötülükten kurtulmak için kişinin inandığının aksini göstermesidir ki dış görünüşü itibariyle günah, isyan, maksadı ise Allah'a itaattir. Buna iten sebep de canı veya malı korumaktır" (Buhayrî, *el-Hiyel*, Kahire, 1974, s.318-320).

Yemin konusuna ilginç bir yaklaşım da şöyledir: "Bir şeyi yapmayacağına yemin eden kişi, onun bir kısmını yaparsa yeminini bozmuş olmaz. Mesela, bir malı almayacağına yemin eden kişi, malın bir kısmını alıp bir kısmını bırakmasıyla yeminini bozmuş olmaz. Bu, yeminlerden kurtuluş için bir esastır." (İbn Kayyim, *el-Cevziyye*, III, 193) Görüldüğü gibi İslamcı her konuda yemin edebilir; yeminin çok küçük bir kısmını tutması yeterlidir! Metinde ilginç bir nokta da "yeminden kurtulmaya" çalışılması.

Son olarak "rüşvet" konusunu örnekleyelim. İnsanların mal verilerek İslam'a çekilmesi, bizzat Hz. Muhammed'e atfedilerek caiz kılınır: "Bir kimse, Hz. Peygamber'den iki dağın arasını dolduracak kadar çok koyun istemişti. Hz. Peygamber (sav), onun bu isteğini yerine getirdi. Bunun üzerine o şahıs kavminin yanına gidip: 'Ey kavmim! Müslüman olunuz! Allah'a yemin ederim ki Muhammed hiç fakirlikten korkmayarak ihsanda bulunuyor' demişti." Bu hadis, "Resulullah insanların İslam'a girebilmesi için böyle bir vasıtaya başvurmuştur" diye yorumlanarak rüşvete izin çıkarılır.

Kısaca toparlamak gerekirse, İslam hukukuna göre hemen her alanda hileye başvurma yolları açıktır; sadece kitaba uydurmanız gerekir! "Kitaba uydurma" zorunluluğu, yukarıdaki örneklerden de anlaşılabileceği gibi bir kısıtlama getirmiyor. Sadece (bir İslam Machiavelli'i bulunmadığı için) müminin sadece insanlara değil, Allah'a, Peygamber'e ve kitaba karşı da hile yapmasına yol açıyor.

Kendisini -bırakın daha ilerisini- modern hukuka ve değerlerine karşı dahi bağlı hissetmeyenlerin, gücü ve iktidarı ele geçirdiklerinde neler yapabileceklerinin, nasıl bir toplum tasarladıklarının örneklerini ise yıllardır ülkemizde yaşıyoruz.

Hilesiz toplum

"Hile tarihi"ne ilişkin bu örnekler, günümüzün egemen sınıflarının ulaştığı "hilecilik" düzeyi ve potansiyeli göz önüne alındığında devede kulak kalır. Küresel burjuvazi toplumdan, üretimden, insandan ve doğadan o kadar kopuk bir sınıf ki ve bu sınıfın elinde öyle araçlar var ki, gerek politik gerekse günlük yaşamımızın her alanında ve anında bir "hile denizi"nde yüzdüğümüz söylenebilir.

Emperyalist-kapitalist devletlerin büyük çaplı politik hamlelerini, çıkardıkları ve yürüttükleri savaşları zaten biliyoruz. Büyük güçlerin oynadıkları kocaman bir satranç tahtasına dönüşmüş dünyamızda, savaşan tarafların, bu savaşları taşeron terör örgütleri aracılığıyla verdiklerini, dolayısıyla kendilerini her türlü hukuktan azade kıldıklarını görüyoruz. Bizzat kendi kurdukları hukuksuz örgütler, her türlü müdahalenin bahanesi de olabiliyor. İnsanlığın binlerce yıllık birikiminden tamamen kopmuş, ipini koparmış bir sınıftır küresel burjuvazi ve onun devletleri. Hâkim sistemin bütün sektörleri birer yalan sektörüne dönüşmüştür. Gelişmiş iletişim araçlarıyla yaşamımızın her anına müdahale eden reklâm ve pazarlama perdesi altından görüyoruz her şeyi. Para, üretimden kopmuştur.

Dahası içinde yaşadığımız "imaj çağı"nda hile ve yalan hiç olmadığı kadar toplumsallaşmıştır. Sadece sistem değil, insanlar da görülmedik ölçüde kirlenmiştir. Hepimiz birer küçük "hilebaz"a dönüşmüşüz. Tek yönlü iletişim araçları (radyo, TV gibi) bizi her an yalan bombardımanına tutarken, kullanıcıyı aktif kılan iletişim araçları bizim de bu bombardımana bilinçsizce katılmamızı sağlıyor. Cep telefonlarımızı açtığımızda, internete girdiğimizde biz de o "yalan dünya"nın bir parçası, sadece mazlumu değil zalimi de olabiliyoruz. Kimse "olduğu gibi" değildir bugün; hatta olduğu gibi olmamaya, olduğundan farklı olmaya çabalamaktadır hırsla. Gerçek, tutukludur bugün. Bu, bir çürümüşlük. Sistemin çürümüşlüğünün insanlara da tarihte görülmedik boyutlarda sirayet etmesi.

Tarihe baktığımızda bu tür çürüme dönemlerinin ya bir "çöküş" ya da büyük bir "ileri atılım" ile (veya art arda ikisi birden)

sonuçlandığı görülüyor. Çürümenin boyutu (küreselliği) düşünüldüğünde çöküşün boyutuna ilişkin fikir yürütmenin bir gereği yok; "kıyamet" deyip geçelim. "İleri atılım" hakkında fikir geliştirmek ve bunun pratiklerine girişmek durumundayız.

"Hilesiz bir toplum" olabilir mi? Sümerlerden bu yana hüküm süren binlerce yıllık bir alışkanlıktan kurtulabilir mi insanlık? Olabilir ve kurtulabilir. Çünkü bu binlerce yıllık süreç, aynı zamanda bir "kurtuluş süreci"dir. Tarih, sınıf mücadeleleri tarihidir. Yani madalyonun bir yüzüyle, sınıflılıktan, sömürüden, ezilmişlikten kurtulma mücadeleleri tarihidir. İnsanlık toplu bir çöküş yaşamadıysa şimdiye kadar, işte bu mücadelelerin başarısı sayesindedir.

İnsanlık binlerce yıldır "hilesiz", yani "sınıfsız", "sömürüsüz", yöneten-yönetilen çelişkisinin bulunmadığı bir toplum kurmaya uğraşıyor. Yani deneyimimiz ve birikimimiz büyük. En az yönetenler kadar büyük. Bu birikimi süzmek, damıtmak ve bilince çıkartmak her kritik dönemeçte önem kazanmıştır.

"Hilesiz toplum" özlemcileri, bir "ileri atılımın" neferleri şu iki noktada da çalışma yapmak durumundadır:

1) Egemen sınıfların savaş ve yönetim sanatı alanında (tarihte ve günümüzde) geliştirdiklerini çok iyi özümsemek. Türkiye'den örnek verelim. Biz nasıl bir ülkenin ve bölgenin devrimcileriyiz? Hayatımız emperyalistlerin ve devletin (ve derin devletin) operasyonlarıyla, komplolarıyla, provokasyon ve kışkırtmalarıyla geçti. Büyük bir birikime ve deneyime sahibiz ama bu acı pratikleri -tedbirler almak anlamında- kuramlaştırdığımız söylenemez. "Doğru eylem"in ilkelerinin neler olduğu konusunda bile, bırakalım bir kuramı, bir reflekse dahi sahip olabildiğimiz henüz söylenemez.

2) Egemen sınıflar kendi geliştikleri silahla vurulamaz mı? "Savaş sanatı" ve "yönetim sanatı" yanı sıra bir "devrim sanatı" da geliştirilemez mi? Geçmişte geliştirilmemiş mi? Aslında bu alanda da müthiş bir birikimimiz var. Gerek tarihte, gerekse yakın geçmişte, ezilenler ve onların öncü örgütleri, konumuz bağlamında hangi stratejileri ve taktikleri geliştirmişler ve egemenleri kendi silahlarıyla nasıl vurmuşlar? Deyim yerindeyse "devrimci strategemler"

nelerdir, "strategemlerin devrimci kullanımı" nasıldır? Bu birikim nasıl güncellenebilir?

Bunlar incelenmeden ve tartışılmadan konu eksik kalacaktır. Başka bir yazının çerçevesi olsun.

"En sonuncu hile" ve "hilesiz bir toplum" özlemiyle...

(Bilim ve Gelecek,
Sayı: 152, Ekim 2016)

İbn Rüşd'ün günümüze de ışık tutan dramı

Hasan Aydın'ın *İslam Kültüründe Felsefenin Krizi ve Aydınlanma Sorunu* başlıklı kitabı *Bilim ve Gelecek Kitaplığı*'ndan çıkmıştı. Hem dergimiz *Bilim ve Gelecek*'in yazarı hem de kişisel dostum olan Aydın'ın yazılarına, konferanslarına, dolayısıyla dünya görüşüne ve konuları ele alış tarzına aşina olmama karşın, bu kitabının beni yine de sarsabildiğini ve derin düşüncelere sevk ettiğini itiraf etmem gerek.

Öncelikle kısaca içeriği hakkında bilgi verelim:

Hasan Aydın, İslam kültür ve düşün tarihinin iki kritik dönemine yoğunlaşıyor. İlki, İslam'ın yükseliş ve doruk dönemi diyebileceğimiz 9.-13. yüzyıllar arası. İkincisi ise, ilkinin bitişiyle başlamasına karşın esas 19. yüzyıldan itibaren belirginleşen/keskinleşen ve hâlâ devam eden süreç.

Bu iki süreç de, farklı kültürlerle temasa geçen İslam'ın bir tür aydınlanma atağı gerçekleştirmesiyle başlayan dönemler. Hasan Aydın, ilki başlayıp bitmiş, ikincisinin ise ana safları ve temaları belli olmuş bu iki süreci şu soru bağlamında ayrıntısıyla inceliyor ve yanıt arıyor: İslam kültüründe gerçekleşen aydınlanma atılımları neden bir süre sonra duraklıyor ve donuyor? İlkinde neden böyle oldu; ikincisinde ne gibi tehlikeler yaşanıyor/yaşanabilir?

İşte Hasan Aydın'ın çalışmasını değerli kılan, hem kadim hem de son derece güncel olan bu sorulara ilişkin yaptığı tartışmalar ve ürettiği yanıtlar. Dolayısıyla bu hem karşılaştırmalı bir felsefe tarihi kitabı hem de güncel ideolojik/politik bir yapıt.

İçinde yaşadığımız dönem ve mekân, bizi ister istemez yakıcı güncel meseleler girdabına çekiyor. Anlık olarak öyle sorunlarla uğraşmak zorunda kalıyoruz ki, sürece odaklanmaya halimiz kalmıyor. O kadar "politik"iz ki, teoriyi unutuyoruz (aslında teorisiz bir politika dönüp dolaşıp apolitikliğe varır). Bu, hızla akan olaylar silsilesinin peşinden koşuşturmaya ve sonuçta etkisizleşmeye, giderek sıradanlaşmaya yol açıyor. Bu yıkıcı eğilime göğüs germek zorundayız. Hasan Aydın'ın kitabını bunun bir aracı olarak kullanabiliriz. Çünkü hem bizi içine çeken girdaba ilişkin bir yapıt, hem de bizi o girdabı yaratan süreç üzerinde düşünmeye davet ediyor.

Aydın'ın verdiği yanıtları ve ulaştığı sonuçları burada özetlemeyeceğim. Kitaba ulaşan okur kendi okuma-düşünme-süzme serüvenini yaşayacaktır; kaldı ki bunlar hâlâ ucu açık sorular. Ben bu kısa yazıda, ilk bakışta "klasik Hasan Aydın konularını" içerdiği düşünülebilecek bu yapıtın neden zihnimi bu denli çalışmaya zorladığı üzerinde duracağım. Yani kitaptan bana bulaşan birkaç soruya değinmeye çalışacağım.

***

Hasan Aydın, Gazzâlî - İbn Rüşd tartışmasını, İbn Rüşd'ün hâkim İslam anlayışına getirdiği eleştirileri, ortaya attığı kapsamlı felsefi-siyasi projeyi ayrıntılı olarak inceledikten sonra, şu saptamayı yapıyor: "İbn Rüşd'ün İslam dünyasında okunduğuna, anlaşıldığına ve etki bıraktığına dair herhangi bir iz ve emare yoktur." İbn Rüşd'ün fikriyatı İslam dünyasında hiçbir toplumsal karşılık bulmamış. Buna Osmanlı dönemi de dahil.

Buna karşılık, İbn Rüşd Batı'da, Rönesans döneminde Averros diye şöhret olmuş ve Averroism diye bir akım yayılmış. Modern dönemde de (19. yüzyılda) onu düşünce tarihinin derinliklerinden keşfedenler yine Batılı araştırmacılar.

Bu, son derece ilginç bir durum ve bence kitabın kilit saptamalarından biri. Hasan Aydın özel olarak bu konuya yoğunlaşmıyor,

ama kitabın tamamında aslında bu soruya yanıt arıyor. İbn Rüşd'ün neden etkisiz kaldığı sorusu, İslam'da aydınlanma atılımlarının neden süreklilik kazanamadığı ve başarılı olamadığı sorusunun bir alt başlığıdır.

Biz bu noktadan yürüyelim, çünkü günümüzdeki tartışmalara ve mücadelelere yansıması da var. Böylece talihsiz filozof İbn Rüşd, fikirleriyle değil belki ama, fikirlerinin neden bir toplumsal karşılık bulamadığının araştırılmasıyla, dolaylı da olsa bir esin kaynağı oluşturabilir.

***

13-15. yüzyıllar arası, sadece merkez İslam dünyasında değil, onun bir parçası olmakla birlikte henüz çevresi olarak tanımlanabilecek Anadolu'da, hatta ortaçağ Doğu uygarlığının başka bir odağı olan Çin'de de önemli bir zaman kesiti.

Burada ayrıntısına giremeyiz ama, o dönemlerde uygarlığın ağırlık merkezi olan -Çin'den Osmanlı'ya kadar- Doğu'da genel bir toplumsal iç hesaplaşma yaşanıyor. *Bilim ve Gelecek*'in eski sayılarında bu konulara değinmiştik. Örneğin: 15. yüzyıl başlarında Çin'de Ming Hanedanı döneminin neredeyse tüm dünyayı muazzam filosuyla gezmiş ünlü amirali (aynı zamanda kâşifi ve taciri) Zheng He'yi tanıtırken; Anadolu'da ikili (hatta daha da fazla!) iktidarlar dönemi diyebileceğimiz, bir yandan Ankara Ahi devletinin kurulduğu, diğer yandan Babai isyanlarının yaşandığı 13. yüzyılı özellikle Ömer Tuncer'in yazılarıyla incelerken; sonraları yine Anadolu'da Bizans'ın yıkılış ve Osmanlı'nın imparatorlaşma sürecini, gerek Şeyh Bedreddin isyanı gerekse İstanbul'un fethi dosyalarıyla ele alırken; yine o dönemde İslam dünyasında gerçekleşen büyük halk hareketlerini (Karmatiler, Hasan Sabbah vb.) incelerken... Haçlı Seferlerini ve Moğol istilalarını da birer yan unsur olarak bunlara katabiliriz.

Birbirinden oldukça farklı tarihsel olaylar ve süreçler, ama hepsinde ortak bir nokta var. Doğu'nun büyük merkezi-feodal imparatorlukları, o zaman kesitinde, şu soruyla karşı karşıya gelmişler: Feodalizmde devam mı, tamam mı? Ve hepsi aynı yanıtı vermişler: Devam! İşte bu "devam kararı", Zheng He'nin de İbn Rüşd'ün de idam fermanı olmuştur.

Elbette bir referandum yapılmıyor; toplumlar alttan alta süren sınıf mücadelesinin sonucunda yollarını çiziyor. O dönemlerde Doğu imparatorlukları feodalizmin "zayıf halkası" değillerdi. Belli bir birikim oluşmuş, toplum kaynamaya başlamış ve bir yol ayrımına gelmişlerdi ama, feodal üretim ilişkileri henüz geliştirici barutunu tüketmemişti. "Ön-burjuva" diyebileceğimiz unsurlar ve ilişkiler uç vermişti ama, henüz iktidar talep edecek güçten yoksundular. Dolayısıyla bu krizler, yeni "feodal devrimlerle" ve "gençlik aşılarıyla" aşıldı.

Kısacası İbn Rüşd'ler bir toplumsal maniveladan, fikirlerini alıp bayrak edinecek bir maddi güçten yoksundu, dayanacakları bir "sınıf"ları yoktu. Bu nedenle İbn Rüşd'ün felsefi-siyasal projesi boşlukta kaldı ve İslam dünyasında hiçbir iz bırakamadı. Gazzâlî'nin bir sınıfı vardı, ama İbn Rüşd'ün yoktu.

Peki, o dönemde feodalizmin zayıf halkası neresiydi? Uygarlığın öncü odakları durumundaki büyük merkezi-feodal imparatorlukların çevresindeki coğrafya, yani Avrupa. Feodalizmi nispeten güçsüz ve çok-parçalı olan, kabuklarını kırıp gelişebilmek için başka bir yol bulmak zorunda olan, o ihtiyacı, yani "başka yolu" temsil eden bir sınıfın (burjuvazinin) serpilme olanağı bulduğu Avrupa... Kristof Kolomb'un dünyanın zenginliklerine ulaşmak için hırsla "başka bir yol" arayışı, Avrupa'da yeşeren bu yeni sürecin tipik sembolüdür.

Çok kabaca geçiyoruz ama, İbn Rüşd İslam coğrafyasında düşünce tarihinin karanlıklarına terk edilirken, Averros'un Avrupa'da hayat bulabilmesinin ve Rönesans'ın temelini oluşturan fikir akımlarından birinin temsilcisi olabilmesinin nedeni budur.

Gelelim günümüze ve kıssadan hisse: Düşünceler kendi başlarına dünyayı değiştiremez. Ancak bir toplumsal güçle birleşebildikleri oranda dünyayı değiştirmenin bayrağı olabilirler. Tarih fikir münazaraları tarihi değildir, sınıf mücadeleleri tarihidir. Entelektüeller bir toplumsal güçle birleşemedikleri sürece yok hükmündedirler! İbn Rüşd'ün dramından çıkaracağımız birinci ders budur.

***

İbn Rüşd'ün dramının ilkine bağlı ikinci bir boyutu daha var. Bu da kitapta çarpıcı bir biçimde anlatılıyor.

Hasan Aydın'ın çözümlemelerinden çıkarılabileceği gibi, İbn Rüşd -Gazzâlî fikriyatına karşı ne kadar keskin eleştiriler getirse de- sistem içi bir düşünürdür, hâkim paradigmanın dışında değildir. Hâkim sistemin koyu karanlığı içinde "aydınlık bir alan", bir "özgürlük alanı" açmaya çalışmaktadır; yani reformcudur. Bu özgürlüğü de ezilen halk için değil, kendisi için (felsefe ve felsefeciler için) talep etmektedir.

İbn Rüşd halkçı değildir; tam tersine seçkincidir. Hatta denilebilir ki, hâkim İslam'ın has temsilcisi Gazzâlî, İbn Rüşd'e göre daha "halkçı"dır, halkla daha haşır neşirdir, çünkü onun halkı yönetilebilir kılmak diye bir derdi vardır. İbn Rüşd'ün, halkın idare edilmesi için dinin işlevselliği ve gerekliliği konusunda hiçbir itirazı yoktur. O seçkinler için "felsefe/düşünce özgürlüğü" istemektedir. Felsefe yapma ve düşünme etkinliği zaten "cahil halka" göre değildir, bu etkinlik seçkinlere özgüdür; sıradan halka din yeter.

İbn Rüşd ve benzeri felsefeciler (Hasan Aydın, örneğin İbn Tufeyl'in de benzer yaklaşımını bu filozofun *Hay bin Yakzan* adlı eserini çözümlerken çok güzel anlatıyor) bu yaklaşımlarıyla halkı Gazzâlî'lere teslim etmiştir. Daha da kötüsü kendi iplerini çekmişlerdir.

Denilebilir ki, İbn Rüşd daha ötesini isteyemezdi, dönemin nesnel koşulları buna izin vermezdi. Öyle değil, meydan o kadar da boş değil. Bu tartışmaların yaşandığı çağlarda İslam dünyası kaynamakta ve büyük halk isyanları görülmektedir. Babek isyanından Karmatilere, Hasan Sabbah ve Alamut devletinden Babai isyanlarına, Bedreddin'den Celalilere kadar daha köktenci yollar arayanlar vardır.

Belki bunların hepsi "erken öten horoz"dur, henüz zamanları gelmemiştir, yenilmişlerdir. Ama İslam dünyasında bir gıdımlık reform dahi yapılmışsa bu hareketler sayesindedir ve geleceğe iz bırakmışlardır. İbn Rüşd ise unutulup gitmiştir ne yazık ki...

İbn Rüşd'ün dramının ikinci boyutu da budur. Rüşd'ün bir sınıfı olmadığı gibi halkı da yoktur.

Bu da günümüz aydınlanmacıları ve entelektüelleri için bir ders olmalı. Günümüz Gazzâlî'lerine karşı İbn Rüşd'ün yöntemiyle mücadele edemeyiz. Aydınlanma ve laiklik bir "halk/toplum sorunu"

olarak kavranmadıkça, aydınlar felsefi ve bilimsel düşüncenin toplumsallaştırılmasının neferleri olmadıkça Gazzâlî'lerle başa çıkmaya olanak yoktur.

(Bilim ve Gelecek,
Sayı: 153, Kasım 2016)

İbn Haldun makûs talihini nasıl yendi?

Bir tarihsel kişiliğin ve temsil ettiği fikir akımının veya siyasal hareketin tarihteki yeri ve önemini hakkıyla tespit edebilmek ve gerçek değerini verebilmek için elimizde oldukça gelişmiş bir yöntem var: Tarihsel Materyalizm. Bu yöntem, fikir akımlarının, ortaya çıktıkları dönemin sosyoekonomik koşulları ile bağı dikkate alınarak değerlendirilmesini öngörür.

Kabaca açıklayacak olursak, birincisi, o kişi/akım/hareketin ortaya çıktığı dönem ve mekânın toplumsal koşullarının ve bu koşulların ne tür olanaklar ve sınırlılıklar getirdiğinin incelenmesi gerekir. Bu aynı zamanda, o kişi/akım/hareketin o dönemdeki sınıflar mücadelesinde hangi safta yer aldığının tespitini de içerir.

İkincisi, söz konusu kişi/akım/hareketin kendisinden önceki ve daha önemlisi kendisinden sonraki akım ve hareketlerle ilişkisi incelenmelidir. "An"ı hakkıyla değerlendirmek, ancak o "an"ın geçmişten geleceğe hangi sürecin (süreçlerin) "an"ı olduğunun ve o sürecin hangi aşamasında bulunduğunun tespitiyle mümkündür. Nereden gelmektedir ve nerelere gitmiştir... Tabii bu tespiti yaparken, esas olarak yine (bu kez süreçler çapında) sosyoekonomik koşullar ve sınıf ilişkileri dikkate alınmalıdır.

***

Bu peşrev kısmından sonra asıl konumuza, İbn Haldun meselesine gelelim.

Bilindiği gibi AKP Genel Başkanı Erdoğan İbn Haldun Üniversitesi'nin açılışında yaptığı konuşmada şunları söyledi: "Kimi şarkiyatçıların şimdiye kadar hiçbir ülkede, hiçbir insanın *Mukaddime* gibi bir eser çıkarmamıştır diye tabir ettikleri İbn Haldun'un eserleri hak ettiği değeri görememiştir. En basitinden Auguste Comte gibi sorunlu şahısların fikirleri kabul görürken, İbn Haldun adeta mahkûm edilmiştir."

Tabii ki oturup bu sözleri tartışacak değiliz. Bunlar olsa olsa Siyasal İslamcıların entelektüel düzeyini göstermesi bakımından anlamlı. Ama laf "büyük" yerden geldiği için, sonrasında İbn Haldun'un tarihsel yeri konusunda bir tartışma döndü. Biz de bu vesileyle *Bilim ve Gelecek*'te İbn Haldun hakkında bir dosya hazırladık. Asıl amacımız İbn Haldun'un tarihteki yeri ve önemine değinmek.

Aslında bugün *Bilim ve Gelecek*'i yayımlayan ekip, daha önce *Bilim ve Ütopya*'yı çıkarırken 1999 Mart'ında geniş bir İbn Haldun dosyası hazırlamıştı. Demek ki 18 yıl, yani neredeyse bir kuşak geçtikten sonra İbn Haldun'u yeniden ele alıyoruz. Önceki dosyaya da atıfta bulunacağız, çünkü son derece olgun İbn Haldun değerlendirmelerini içeriyor. Yeni okurlar 18 yıl önce yayımladığımız bu dergiyi bulabilse, çok daha bütünsel bir İbn Haldun değerlendirmesine kavuşabilir Bulmalarının zor olduğunu biliyorum; fakat bu dosyayı oluşturan makalelerin bir kısmı çeşitli kitaplardan alınmıştı, bu kitaplar edinilebilir. Dosyanın önemli makaleleri ve kaynakları şunlar:

- S. M. Batseva, "İbni Haldun düşüncesinin toplumsal temelleri" (Turan Dursun çevirisiyle Onur Yayınları'ndan çıkan İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinin içinde).
- Turan Dursun, "İbn Haldun'un temel düşünceleri" (Aynı kitabın önsözü).

Yves Lacoste, "İbni Haldun ve azgelişmişliğin kökenleri" (Lacoste'un *İbni Haldun: Üçüncü Dünyanın Geçmişi, Tarih Biliminin Doğuşu* başlıklı kitabının -Sosyalist Yayınları, Çev. M. Sert, İstanbul 1993- "Sonuç" bölümünden).

Ümit Hassan, "İbn Haldun düşüncesine yaklaşımda bütünsellik sorunu" (Hassan'ın *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*

adlı kitabından - son olarak Doğu Batı Yayınları'ndan çıktı, Ankara 2015)

- Alaattin Bilgi, "İbni Haldun: Marx'tan beş yüzyıl önce..." (*Bilim ve Sanat* dergisinin Şubat 1982 tarihli 14. sayısından)

Ahmet Öncü, "Batı merkezli sosyoloji ve İbni Haldun" (Öncü'nün *Sosyoloji ya da Tarih: İbni Haldun ve Mukaddime Üzerine Bir Deneme* adlı kitabının -Öteki Yayınları, 1993- "Giriş" bölümünden).

- Hikmet Kıvılcımlı, "İbni Haldun'un gerçek diyalektiği" (Dr. Kıvılcımlı'nın *Tarih, Devrim, Sosyalizm* adlı kitabının "Göçebelikten Medeniyete Geçiş" başlıklı VII. bölümünden)

Artık esas konumuza geçebiliriz.

***

İbn Haldun (1332-1406) 14. yüzyılda Mağrip'te (Fas, Tunus ve Cezayir'i kapsayan bölge) yaşamış, bir ara Mısır'da da bulunmuş bir düşünür; politika ile de yoğun olarak ilgili. Tarih ve toplumbilim alanlarında özgün eserler vermiş.

İbn Haldun'un geliştirdiği düşünceler yaşadığı çağda ve mekânda pek fazla etki yaratmamış; toplumsal karşılığını ve dolayısıyla değerini bulamamış ve giderek unutulmuş. Yaklaşık 500 yıl sonra, esas olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Batılı bilimciler tarafından keşfediliyor ve büyük değer biçiliyor. "Tarih biliminin kurucusu", "ilk tarih filozofu", "sosyolojinin habercisi", "Arapların Montesquieu'sü", "Marx'ın öncülü" ona atfedilen sıfatların sadece birkaçı. Türkiyeli aydınlar tarafından tanınmaya başlanması ise 20. yüzyılın başlarını buluyor.

Soylu bir ailenin üyesi olmasına ve ciddi bir politik kariyerinin bulunmasına karşın İbn Haldun'un düşünceleri neden yaşadığı çağda fazla bir toplumsal karşılık bulamıyor? Çok sonra da olsa değeri ve önemi neden yaşadığı coğrafyada değil de Avrupa'da anlaşılıyor? Bu sorular, düşünsel düzlemde kalarak değil, sosyoekonomik süreçler analiz edilerek yanıt bulabilir ancak.

Yukarıda andığımız Sovyet araştırmacı S. M. Batseva'nın makalesi ve Fransız Marksist coğrafyacı ve jeopolitika uzmanı Yves Lacoste'un kitabı bu sorulara tarihsel materyalist bir perspektifle ayrıntılı yanıtlar üretiyor.

Batseva makalesinde, İbn Haldun'un düşüncelerini özetledikten sonra bu düşüncelerin hangi sosyoekonomik koşulların ve sınıf çatışmalarının ürünü olduğunun analizine girişiyor. Batseva, 14. yüzyılda Mağrip'te ticari ekonomide hızlı bir gelişme yaşandığına, kıyı kentlerinin ve kent zanaatçılığının (dokuma, deri, sütçülük, un değirmenciliği, seramik vb.) hızla büyüdüğüne dikkat çekiyor. Bunun nedeni, tarımsal ürünlerin pazarlanmasında geniş olanaklar açan Akdeniz ülkelerindeki iktisadi kabarmadır ve Mağrip ülkeleri de (özellikle Tunus ve Bougi gibi sahil kentleri) Akdeniz pazar ağı içine girmiştir. Tarımsal hammaddelerin büyük bir ihracatçısı olan Mağrip, aynı zamanda birçok Avrupa mallarının önemli bir alıcısı konumundadır. Kısacası 14. yüzyıl Mağrip'i, merkez olmasa da çevre olarak, Avrupa'da yeni yeni gelişmeye başlayan ön-kapitalist ilişkilerin girdabına girmiştir.

Batseva, bu gelişmenin egemen feodal sınıf içinde yarılmalara ve yeni sınıf çatışmalarına yol açtığına da işaret ediyor. Feodal sınıf farklı programlara sahip iki hasım gruba bölünmüştür. Biri askeri-kabile soyluluğudur. Batseva bu kesimin programını şöyle açıklıyor:

"Askeri-kabile soyluluğu, ülkenin çeşitli bölgelerinde geniş toprak mülkiyetini elinde bulunduruyor, kabilelerle ataerkil feodal ilişkilerle bağlantılı olarak askeri gücüne dayanıyordu. Ekonomik programı, yalnızca sürekli olarak artan gereksinmelerini karşılamak için değil, aynı zamanda da kabileler arasındaki ataerkil ilişkilerle sömürüleri büyük ölçüde gevşemiş olan akraba kabile halkı kitlesinin yandaşlığını kazanmak amacıyla tarım ve kent halkının acımasız bir sömürüsünden oluşuyordu. Toplumsal programı, bu ülkenin tarım ve kent halkının karşısına, bu grubun belkemiğini oluşturan göçebe kabilelerinin konması idi. Siyasal program, toplumun 'düşük' tabakaları karşısında bağımlı sultanının zorbaca iktidarını da koruyan feodal ayrılıkçılıktan oluşuyordu. Kültürel programı, yığınlar arasında aşırı dinsel bir farklılık havasını körükleyerek, böylece bütün 'muhalif' ve 'serbest düşüncenin' belirtilerini ortadan kaldırmak ve baskı altında tutarak İslam din adamları takımının en gerici kesimini desteklemekten oluşuyordu."

Feodal sömürünün, gelişen ticaret sonucunda artan zenginliğe

de el koyarak devamından yana olan, geleneksel kabile ilişkilerine dayanan, böylece nüve halindeki kapitalist ilişkilerin gelişmesini de baskılayan bu egemen sınıfın karşısında yer alan diğer kesimi ise Batseva şöyle analiz ediyor:

"Bu kesimin çok az toprağı vardı ve kabileler arasında etkinliği yoktu. Denizaşırı ticaretin gelişmesi ve 13. ve 14. yüzyıllarda 'ikta'nın büyük bölümünün kayıtsız şartsız toprak sahipliğine dönüşmesiyle birlikte, soyluların bu grubunun ekonomik durumu önemli ölçüde güçlendi... Mağrip uluslararası ticarete çekildikçe bu soyluluk, ticari ve sınai şirketlerinin üst tabakasıyla giderek artan bir biçimde kaynaştı ve kent kodamanlarının önde gelen grubunu oluşturdular."

Batseva "patrisyenler" olarak adlandırdığı bu kesim içinde İspanya'daki Reconquista'dan (Hıristiyanların, Müslümanların İber Yarımadası'ndaki varlıklarını ortadan kaldırma amaç ve çabalarına verilen ad) kaçan Endülüs kökenlilerin önemli yer tuttuğunu belirtiyor (İbn Haldun'un ailesinin kökü de Endülüs'e dayanıyor). Endülüslüler aynı zamanda İspanya-Fas uygarlığının birikimini temsil ediyorlar ve bilim-sanat-kültür alanlarında üstünler. Batseva, Endülüslüleri, "Mağrip patrisyenlerinin önderi ve manevi çekirdeği, askeri-kabilesel seçkinleri geri plana itmeye çalışan yeni soyluluğun en belirgin temsilcileri" olarak tarif ediyor.

Görüldüğü gibi, aynı yüzyıllarda Avrupa'nın birçok yöresinde yaşanan, ön-kapitalist ilişkilerin serpilmesi sonucu feodal sistemin çözülmeye başlaması ve bunun da yeni sınıf çatışmaları doğurması biçimindeki gelişmenin hemen hemen aynısı Mağrip'te de yaşanıyor. Yani toplum bir yol ayrımına doğru gidiyor: Ya feodalizmde devam ve çürüme, ya da kapitalizm ile yeni ufuklara açılma. Bilindiği gibi tarih Mağrip'te (aslında tüm İslam dünyasında) ve Avrupa'da bu soruya farklı yanıtlar vermiş (nedenlerine birazdan geleceğiz) ve bu da İbn Haldun'ların kaderini belirlemiştir.

***

Makalesinin sonunda "İbn Haldun hangi kesimlerin temsilcisi?" sorusuna yanıt arayan Batseva, "İbn Haldun'un teorisinin ve programının yalnızca patrisyenlerin dar kâr çıkarları ile koşullandığını düşünmek çok büyük bir basitleştirme olur" diye yazıyor.

Hemen her burjuva demokratik devrim sürecinde yaşandığı gibi Mağrip'te de emekçi halk katmanları ile anti-feodal soyluluk doğal bir ittifaka girmiştir. O dönemde feodal yöneticilere karşı ciddi halk isyanları yaşanmaktadır ve bu isyanlar patrisyenler tarafından da desteklenmektedir. Batseva'nın analizlerinden çıkan sonuç, İbn Haldun fikriyatının tam da bu halk-patrisyen ittifakında köprü rolü oynadığıdır. Batseva şöyle yazıyor:

"Patrisyenlerin istemlerini savunurken İbn Haldun, ilericiliğin bir mücadelecisi, ülke halkının geniş kitlelerinin çıkarlarının bir savunucusu olarak görülüyor. Onun teorisinin insancıl ve demokratik öğeleri bunun ışığı altında açıklanabilir."

Örneğin askeri-kabile soyluluğuna karşı aktif mücadele veren "yurtseverler" diye bir grup vardır (bu adlandırma da ilginç), hem kent halkı hem de zanaatkârlar ve ticaretle uğraşanlarca desteklenmektedir ve bu grubun fikri kaynağı İbn Haldun'un kaleminden çıkan metinlerdir.

Örneğin (Batseva'nın özetleyerek aktardığı) İbn Haldun'un şu yazdıkları, bir burjuva demokratik devrimin ekonomi programını andırmaktadır:

"1) Yetkililer hükümleri altında bulunan kişileri ve mülkü suiistimal etmeye son vermeli; hükmü altındaki kişilerin ve mülkün korunması; 2) vergi verebileceklerden ılımlı vergi alınması; ticaretin vergi dışı bırakılması; 3) ticarette ve üretimde devlet tekelciliğinin kaldırılması ve ticarete ve üretime tam bir serbestlik tanınması; 4) büyük beylerin ellerinde olağanüstü bir siyasal güç sağlanmasına yol açacak olan geniş yoğunlaşmanın yasaklanması ve yerel egemenlerin ayrıcalığının kaldırılması ve ülkenin parçalara bölünmesinin önlenmesi; 5) köleliğin kaldırılması; 6) komşulara karşı barışçı bir politika izlenmesi."

İbn Haldun bununla da kalmıyor. Batseva'nın "İnsan düşünce tarihinde ilk kez, değerin yaratıcısı olarak emeğin rolü konusunda bir tutum takınmıştı" diyerek selamladığı İbn Haldun şu satırları kaleme alıyor:

"Bil ki: insanın kullandığı ve mülk niteliğinde elde ettiği her şey... (iç içe geçmiş olan) emeğin değerinin bir eşdeğeridir. Bu (mülk), iç içe katılan emek kendi başına kazanılmış şeyin amacı ol-

madığına göre, kazanılmış şeyin bir nesnesi olarak kendini ortaya koyar. Bazı zanaatlar, öteki zanaatlar içinde ifade olunur; böylece bir dülgerin işi kerestecinin işine, dokuma işi eğirme işine bağlıdır, ve (böylece), bu her iki (zanaat) daha daha çok emek ister ve değeri (o ölçüde de) daha yüksektir... Böylece açıktır ki, insanın ürettiği ve bir kâr çıkardığı her şey, ya da büyük bir kısmı, insan emeğinin değerine (eşdeğerdir)."

İşte Batı'da yüzyıllar sonra keşfedilen bu satırlar, İbn Haldun'un "Marx'ın öncülü" diye nitelenmesine yol açtı. Tabii bu niteleme aşırıdır. Biz de 1999 yılında hazırladığımız dergide, çubuğu biraz fazlaca büküp, biraz da bu büyük düşünürü keşfetmenin heyecanıyla, İbn Haldun'u "İslam'ın Marx'ı" diye kapak yapmıştık. Oysa Marx'a daha çok vardır. İbn Haldun'u Marx'la değil ama Avrupa aristokrasisine karşı mücadele eden halk isyanı önderleri ve devrimci burjuva filozofları ile karşılaştırmak anlamlıdır. Mağripli düşünürün ne kadar ilerilere uzanabildiğinin ve ne kadar değerli olduğunun anlaşılması için bu da yeterli olacaktır zaten.

***

Peki, neden İbn Haldun'ların temsil ettiği hareket Avrupa'da kendine yol açabildi ve çığ gibi büyüyerek Rönesansa, Reforma, Bilimsel Devrime, giderek aydınlanma atılımlarına, büyük demokratik devrimlere, sanayi devrimlerine yol açtı da, Mağrip'te ve bütün İslam dünyasında güdük kaldı ve yenildi? Neden Avrupa Modernitesinin büyük isimleri hak ettikleri değeri görürken, İbn Haldun ve benzeri İslam düşünürleri tarihin karanlık dehlizlerinde unutuldular (500 yıl boyunca keşfedilmeyi beklediler)?

Fransız jeopolitikçi Yves Lacoste yukarıda andığımız *İbni Haldun: Üçüncü Dünyanın Geçmişi, Tarih Biliminin Doğuşu* adlı kitabında bu soruya yanıt arıyor ve bizzat İbn Haldun'un yaptığı çözümlemelerden de faydalanıyor.

Lacoste'a göre İbn Haldun'un çözümlemelerinin güncel değeri, azgelişmişliğin içsel nedenlerini anlamamızı sağlamasıdır. Üçüncü Dünyanın (Lacoste'un kitabını yazdığı tarihte ezilen ülkeler için bu terim kullanılmaktaydı) geri kalmışlığının nedeni olarak genellikle Avrupa sömürgeciliği gösterilir. Fakat bu, madalyonun bir yüzüdür; "yüzyıllardır sürmekte olan yapılar da sömürgecilerin

girişimini kesinlikle kolaylaştırmıştır". İbn Haldun henüz sömürgeciliğin olmadığı bir dönemde bu yapıları tahlil ettiği için, onun yazdıkları daha bütüncül bir azgelişmişlik kuramı oluşturmamıza yardım edebilir. Henüz sömürgeciliğin ortaya çıkmadığı dönemde İslam dünyası geri kalmanın tohumlarını barındırıyordu ve yarışı (kapitalizm yarışını) daha o dönemde kaybetmeye başlamıştı. İşte İbn Haldun tam da bu dönemde yaşamıştır ve Mağrip toplumu üzerine yaptığı analizleriyle aslında bu geri kalma tohumlarını vurgulamıştır. Biz uzun bir sömürgecilik ve emperyalizm dönemi yaşandıktan sonra azgelişmişliği tartışıyoruz ve doğal olarak nedenin Avrupa emperyalizmi olduğunu tespit etmeye eğilimliyiz. Oysa sorun çok daha köklüdür ve içsel nedenleri vardır. İbn Haldun'un çözümlemeleri bu içsel nedenleri işaret ettiği için güncel olarak da değerlidir.

Lacoste, azgelişmişliği İslam dinine bağlamanın çok yanlış olduğunu, bu tezin İslam uygarlığının 500 yıl süren altın çağını açıklayamayacağını, ortaçağda Hıristiyanlığın da en az İslam kadar engelleyici olduğunu belirtir. Yani azgelişmişliğin içsel nedeni İslam dini değildir; zaten İbn Haldun'da da böyle bir analiz görülmez. Lacoste, İbn Haldun'dan da faydalanarak şu sonuca varır: "Bazıları çok parlak olan uygarlıklar yaşamış Afrika, Asya, Kolomb öncesi Amerika'da, gerçek bir burjuvazinin oluşması için gerekli koşullar doğmadı."

Lacoste, İbn Haldun'ların, düşüncelerini bayrak edinebilecek bir toplumsal güçten yoksun kaldıklarını, bu nedenle yenildiklerini ve unutulduklarını vurgulamış oluyor böylece. Düşünceler kendi başlarına dünyayı değiştiremez. Dünyayı değiştirebilmeleri için bir toplumsal güç ile buluşmaları gerekir. Bu maddi güç (devrimci burjuvazi) Avrupa'da ortaya çıkabildi, başka bir coğrafyada değil.

Neden Mağrip, Mısır, Anadolu, Çin, Hint vb. değil de Avrupa? Konumuz bu değil; ama İbn Haldun'ların tarihsel yerini belirleyebilmek için bir parça değinmemiz gerekiyor.

Aslında 13-15. yüzyıllar arası dönem, sadece Mağrip'te değil, örneğin Anadolu ve Çin'de de (ve tabii Avrupa'da) geleneksel feodal sistemin krize girdiği, ticaretin küreselleşmesiyle yeni kesimlerin (ön burjuvaların) ortaya çıktığı ve iktidarda pay sahibi olmayı talep

ettiği bir zaman kesiti. Yani aslında bilinen dünya genel anlamda kapitalizmin eşiğine gelmiştir bu dönemde. Fakat kapitalizm, bu coğrafyalardan sadece Avrupa'da kendine bir yol açabiliyor. Diğer bölgelerde ise feodalizmin bu krizi, ya feodal karşı-devrimler sonucu muhalif hareketlerin boğulmasıyla ya da yeni feodal devrimlerin yaptığı gençlik aşılarıyla aşılıyor.

Paradoks gibi gözüküyor ama değil, son derece diyalektik: İlerilik geriliğe yol açmıştır; gerilik de ileriliğe (Tabii bu sonuca, ele aldığımız konuya 5-6 yüzyıl sonrasından bakabildiğimiz için varabiliyoruz. Bir 5-6 yüzyıl daha geçse ve diyelim ki insanlık kapitalizmi aşsa, konu çok daha geniş bir süreç kapsamında ele alınabilecek ve belki daha farklı sonuçlara ulaşılacak).

13.-15. yüzyıllar arasında tüm uygar dünyada kapitalizm öncesi üretim ilişkileri hâkimdir, fakat kapitalist ilişkiler de alttan alta gelişmektedir. Avrupa sistemin çevresi konumundadır ve dünya zenginliklerinden uzaktadır. Avrasya'nın büyük merkezi-feodal imparatorlukları sistemin egemenleridir ve merkez durumundadır. Yani genel anlamda Asya (Çin, Orta Asya devletleri ve Osmanlı dahil İslam imparatorlukları, tabii Bizans da eklenebilir) "ileri"dir (hâkimdir), Avrupa ise "geri". Avrupa'da bu büyük merkezi-feodal imparatorluklarla boy ölçüşebilecek düzeyde güçlü bir devlet örgütlenmesi yoktur.

Avrupa'da, özellikle Akdeniz havzasında giderek palazlanan sanayi ve ticaret burjuvazisinin, hammadde kaynaklarına el koymuş ve ticaret yollarının köşelerini tutmuş merkezi-feodal imparatorluklar karşısında -kendi devlet ve devletçiklerinin güçsüzlüğünden dolayı- "farklı bir yol" bulmaktan başka çareleri yoktur. Bu "hırslı" sınıfın temsilcilerinin kendilerini okyanuslara vurmalarının, o güne dek denenmemiş yollar aramalarının nedeni de budur.

Sistemin hâkimlerinin ise böyle bir ihtiyaçları yoktur. Onlar zaten tüm zenginliklerin tepesinde oturmaktadır ve haraçlarını almaktadır. Yani sistem onlar için işlemektedir. Kolomb'un ilk önce Osmanlı padişahı II. Beyazıt'a başvurduğu, "macerasının" finansörü olmasını talep ettiği, ama padişah tarafından geri yollandığı söylenir. Ümit Burnu'nu dolaşıp zor bela Çin'e ulaşan Portekizli gemicilerin Çin imparatoru tarafından "çapulcu-korsan" muamelesi

gördüğü de bilinir. Osmanlı padişahları ve Çin imparatorlarının dünyanın yuvarlak olmasına ihtiyaçları yoktur!

15. yüzyılın ilk yarısında ünlü amiral Zheng He önderliğinde dünya denizlerinde kol gezen ve aynı zamanda ticari amaçlar da taşıyan muazzam Çin filosu, Çin imparatorunun ani bir kararıyla yok edilir ve Çin bir kara devleti olmayı seçer, içine kapanır. Durağanlaşan İslam uygarlığı Osmanlı'nın yaptığı gençlik aşısıyla yeniden toparlanır ve merkezi-feodal bir devlet olarak Osmanlı, Kuzey Afrika ve Mağrip de dahil çok geniş topraklara hâkim olur. Selçuklu devletinin yıkılışıyla oluşan otorite boşluğu sayesinde 13. yüzyılda Anadolu'da gelişmeye başlayan ön-kapitalist ilişkiler, önce Moğol istilaları sonra da Osmanlı'nın yükselişiyle neredeyse daha doğmadan ölür.

Kısacası Avrasya ve Arap coğrafyası yeniden merkezi-feodalitede karar kılar. Çünkü bu sistem hâlâ iş görmektedir. Avrupa'da ise süreç farklı işler. O coğrafyanın feodalitesi iş görememekte, ne halk kitlelerinin ne de yeni serpilen tüccar ve sanayi sınıfının taleplerini karşılayabilmektedir. Avrasyalı ve Mağripli İbn Haldun'ların yolu, içinde yaşadıkları sistemin "ileriliği"nden ve hâlâ "işgörürlüğü"nden dolayı tıkanırken; Avrupalı İbn Haldun'ların yolu sistemlerinin "geriliği"nden ve "işgörmezliği"nden dolayı açılır, daha doğrusu başka bir şansları yoktur.

Evet, paradoksal olarak, 18.-19. yüzyıllara geldiğimizde görüyoruz ki, geride kalanların geride kalmalarının nedeni 14.-15. yüzyıllarda "ileri" olmalarıdır; ileride olanların bu ileri atılımı gerçekleştirebilmelerinin nedeni de 14.-15. yüzyıllarda "geri" olmalarıdır. Tarih böyle dolambaçlı ve sürprizlerle dolu yollardan ilerliyor.

***

İbn Haldun'un yaşadığı çağda hangi kesimlerin temsilcisi olduğunun ve fikriyatının tarihsel süreçler içinde nereye oturduğunun yanıtı kabaca böyle.

İbn Haldun, en genel anlamda, insanlığın haraçlı-aristokrat düzenden kurtulma mücadelesinin, gerçekleri kutsal kitaplarda ve metafizik safsatalarda değil doğada ve toplumsal olgularda aramayı öngören bilimsel düşünce ve yöntemin galebe çalmasının insanıdır. Bizim insanımızdır.

Geleneksel İslam'ı, haraçlı-feodal imparatorlukları, Osmanlı'yı miras kabul eden günümüz İslamcılarının İbn Haldun'u sahiplenebilmelerine olanak yok. İbn Haldun, yaşadığı dönemde onların cedlerine karşı mücadele etmiştir çünkü. Onlar İbn Haldun'un tarihin karanlık dehlizlerinde unutulmasına neden olan sistemin temsilcilerinin torunlarıdır. İbn Haldun'un unutulduğu yerden çıkıp hak ettiği yere, tarihin müzesinin en nadide yerlerinden birine yerleşmesi ise aydınlanmacı-toplumcu hareketin gelişmesiyle gerçekleşmiştir. İslamcılar İbn Haldun'u unutturmaya çalışmışlar; aydınlanmacılar ve toplumcular ise onu yeniden keşfedip hakkını vermişlerdir.

İbn Haldun makûs talihini aydınlanma ve sosyalizm ile yenmiştir ve yine bu yolla yenmeye devam edecektir.

(Bilim ve Gelecek,
Sayı: 160, Haziran 2017)

Aklın isyanı yeterli mi?

Felsefe, bilim, sanat, din, siyaset gibi büyük insan etkinliklerini kavramsal düzlemde ele alırken iki noktaya dikkat etmek gerek. Bütün bu etkinlikler 1) tarihseldir, 2) sınıfsaldır. Eğer bu niteliklerinden koparılarak ele alınırlarsa, içi boş, herhangi bir şey anlatmayan kavramlara dönüşürler.

Tarihsellik özellikleri, bu etkinliklerin süreç oldukları, yani tarihlerinin (evrimlerinin) bulunduğu anlamına gelir. Bu nedenle felsefe tarihi, bilim tarihi, sanat tarihi, dinler tarihi, siyaset tarihi gibi disiplinler ortaya çıkmıştır. Hepsinin uygarlık öncesinde derinlere giden kökleri bulunur; uygarlık ile sistematikleşmiş ve kurumsallaşmış, deyim yerindeyse doğmuşlardır; uygarlık süreci içinde de gelişmişlerdir. Nasıl doğdularsa, gelecekte belki öleceklerdir (söneceklerdir) de... Yerlerini başka tür insan etkinlikleri alacaktır belki; belki de büyük bir geri düşüş yaşanacaktır, kim bilir?..

Tarihsellik özelliklerinin (dünyevilik de diyebiliriz) keşfi, Modernitenin büyük başarısıdır. Modernite ile gelen bu yeni yaklaşımla birlikte, bütün bu etkinliklerin içerikleri ve kavramsal yapıları değişmiştir. Gökten yere inmişler, dünyaya özgü, maddeye özgü, insana özgü ve topluma özgü olmuşlardır. Tarihlerine kavuşmuşlardır.

***

Tarihselliklerinin keşfi çok büyük bir düşünsel devrim ama henüz başlangıç. Gökten yere indikleri yani tarihsel oldukları an

ikinci soru gündeme gelir: Bu tarihselliğin mekanizması nedir? Madem değişiyor, dönüşüyor, gelişiyorlar ve bu değişim-gelişim doğaüstü etkilerle olmuyor; o halde nasıl değişiyor, dönüşüyor ve gelişiyorlar? Burada ikinci özelliğe geliyoruz: Sınıfsallık özelliğine (daha genel anlamda toplumsallık özelliği de diyebiliriz).

Tarih nasıl oluşuyor? Birbiri ardına gelen olaylar dizisi midir tarih? Veya büyük insanların yapıp ettikleri mi? Felsefe tarihi, büyük filozofların peşi sıra kurdukları düşünce sistemleri midir? Bilim tarihi, büyük bilimcilerin art arda yaptıkları buluşlar ve keşifler silsilesi midir? O büyük düşünce sistemlerinin neden o zaman ve mekânda kurulduğunu, o büyük bilimsel buluş ve keşiflerin neden o zaman ve mekânda gerçekleştiğini sorduğumuz ve kaynağında yatan mekanizmaları kavradığımız zaman, gökten yere gerçek anlamda inmiş oluruz.

Tarih dediğimiz şey -uygarlık döneminde- sınıf mücadeleleri tarihidir. Felsefe, bilim, sanat, din, siyaset, hepsi bu zeminde değişir, dönüşür, çatışır ve gelişir. Elbette kendilerine özgü mekanizmaları da vardır; ama bu kendilerine özgü mekanizmalar genel mekanizmanın zemininde hayat bulur.

Bilimsel Devrim neden 16.-19. yüzyıl Avrupa'sında gerçekleşmiştir? Kopernik, Kepler, Galilei, Newton, Darwin tesadüfen o yüzyıllarda ve o mekânda bulundukları için mi? Bu isimler Afrika'da hayata gelselerdi, orada bir bilimsel devrim mi yeşerecekti? Veya neden orada doğmadılar, neden 10. yüzyılda ortaya çıkmadılar?

Gazzali ve İbn Rüşt'ten hangisi ilericidir, hangisi gerici? Veya neye göre ilerici-gerici? Benzer soru Nizamülmülk ve Hasan Sabbah ikilisi için de ortaya atılabilir. Abbasi sultanının dini ile Karmati liderinin dini aynı mıdır? Böyle sayısız soru sorulabilir.

Tarihselliğin yanı sıra sınıfsallık da kavranmazsa, yani tarihsel materyalist yöntem benimsenmezse bu soruların hiçbirine hakkıyla yanıt verilemez. Gerek tarihsel olayları ve süreçleri, gerekse düşünsel süreçleri yerli yerine oturtmak, doğru süzmek ve değerlendirmek, omurgalı bir analiz ortaya koyabilmek için bu yöntemi uygulayabilmeliyiz. Yoksa ya bir şey söylememiş oluruz ya da tesadüflere, dehalara ve mucizelere başvurmak zorunda kalırız ki, bu da yere inenin tekrar göğe çıkarılması ve Modernitenin terk edil-

mesi anlamına gelir (postmodernistlerin yaptığı da budur zaten).

***

Bu iki özelliğin kavranmasından sonra asıl kritik noktaya geliyoruz: Büyük insanların büyük düşünsel, bilimsel, dinsel, sanatsal, siyasal etkinlikleri, sıradanın toplumsal ve sınıfsal taleplerinin ve bu talepler uğruna mücadelesinin ürünüdür.

Bilginin kaynağı pratiktir. Aklın kaynağı emektir. Elitin kaynağı sıradandır. Bilgi pratik ile, akıl emek ile sınırlıdır, elit sıradan ile...

Kısacası asıl "tanrı/yaratıcı" emektir. Büyük düşün, bilim, siyaset insanlarının ilham perileri -kendilerininki ve kendilerinden öncekilerininki de dahil olmak üzere- kolektif emektir. Bu önerme, sadece uygarlık dönemi için değil, insanın insanlık olma, hatta insanın insan olma genel süreçleri için de geçerlidir.

Böylece Modernitenin asıl içeriğini de belirlemiş oluyoruz. Moderniteyi aklın özgürleşmesi olarak tanımlamak eksik kalıyor; tarihsel ve sınıfsal bir tanımlama olmuyor. Modernite emeğin özgürleşmesidir. İnsan emeğinin uygarlık (sınıflılık) ile yaşadığı bölünmeye (meta-emek / karşılıksız emek) son verilip yeniden bütünleşmesi ve zincirlerinden kurtulmasıdır.

Aklın isyanı, emeğin isyanına bağlı... Biz "akıllılar", aklımızın yetmediğini hissettiğimiz her an bunu daha iyi kavrıyoruz, değil mi?

(ABC, 11 Ekim 2018)

İbn Haldun da, Rousseau da, Marx da bizim

Batı-merkezciliğe karşı mücadele adına, Ortaçağ İslam uygarlığı ile Modernite Çağı Batı uygarlığının verdikleri ürünleri birbiriyle karşılaştırmak ve İslam uygarlığının bu yolla üstünlüğünü kanıtlamaya çalışmak doğru bir yöntem değil; tarihsel materyalist bir yöntem de değil. Daha önemlisi bu tür bir yaklaşım (yani çeşitli derecelerdeki Doğu-merkezcilik), sonuç olarak Batı-merkezcilerin haklı çıkmasına hizmet edecektir.

Zaman zaman bazı İslam düşünürlerinin metinlerine bakarak, onların 17.-18. yüzyıl aydınlanma filozofları çapında (hatta onlardan daha da derin) din eleştirileri yaptıkları, hatta Marx'ın kuramına 500 yıl önce ulaştıkları, İslam bilginlerinin evrim kuramını Darwin'den 700 yıl önce buldukları türünden iddialar ileri sürmek, hoşumuza gider ve gururumuzu okşayabilir belki, ama hatalıdır. Böyle bir yaklaşımın, *Kuran*'da kuantum kuramının veya Büyük Patlama'nın bulunduğunu iddia etmekten pek farkı yoktur.

Ne er-Ravendi veya El-Maarri bir Jean Meslier veya Voltaire'dir; ne El-Razi bir Kant'tır; ne İbn Sina bir Galilei'dir, ne İbn-i Heysem bir Newton'dur, ne El Cezeri bir James Watt'tır, ne İbn Rüşd bir Francis Bacon'dır, ne El-Cahiz bir Darwin'dir, ne Farabi bir Machiavelli'dir, ne İbn Tufeyl bir Thomas More'dur, ne de İbn Haldun bir Marx...

Metin karşılaştırmaları yolu ile bu tür iddialarda bulunmak en başta adı geçen İslam düşünür ve bilginlerine büyük bir haksızlık yapmak anlamına gelir. Çünkü böyle tarihsellikten uzak bir yöntem izlenirse tek bir soru bu iddiaları yıkmaya yeter: Madem bütün bunları yüzyıllar önce bulmuşlar/düşünmüşler, neden unutulup gitmişler, toplumsal bir karşılık bulamamışlar?

Her düşünce akımı, bilimsel gelişme ve sanat ürünü, içinde bulunduğu toplumsal koşullar göz önüne alınarak değerlendirilir; katkıları ve sınırlılıkları bu analizle tespit edilir. Ortaçağ İslam uygarlığı ile Modernite Çağı Batı uygarlığı sadece iki farklı coğrafya değil, iki farklı tarihsel dönemdirler. Bu iki uygarlığın ürünleri, içinde yeşerdikleri sosyoekonomik koşullar dikkate alınmadan karşılaştırılırsa zorlama sonuçlara ulaşılır ve böyle bir Doğu-merkezcilik zorlaması sonuçta Batı-merkezciliği haklı çıkarır.

İlle bir karşılaştırma yapmak isteniyorsa, Ortaçağ İslam uygarlığı ile Ortaçağ Avrupa'sı, Modernite Çağı Batı uygarlığı ile aynı dönemdeki İslam toplumları karşılaştırılabilir. O da karşılıklı ilişkileri ve etkilenmeleri bulunduğu için... Yoksa örneğin, 15. yüzyıl Aztek uygarlığı ile Çin uygarlığını karşılaştırmanın da bir anlamı yoktur.

***

Batı uygarlığının en temel katkısı, bilimsel düşünce biçimi ve yönteminin diğer (büyüsel ve dinsel) düşünce biçimleri ve yöntemlerinden ayrıştırılarak bağımsız bir sistem olarak ortaya konulmasıdır. Buna Modernitenin başlangıcı diyoruz.

Bu, çok büyük bir düşünsel atılımdır. Böyle bir atılımın gerçekleşebilmesinin nedeni Batılı düşünür ve bilginlerinin Doğu'lulardan üstün olmaları değildir elbette. Bu düşünsel atılımın altında devrimci bir sınıfın (o dönem için burjuvazinin) ezilenleri de peşine takarak iktidar yürüyüşü yatar. Aydınlanmanın düşünürleri ve Bilimsel Devrimin bilginleri bu toplumsal harekette fikirlerinin motorunu bulmuş ve maddi bir güce kavuşmuşlardır.

Ortaçağ Doğu uygarlıklarının adı geçen büyük düşünürleri ise tamamen farklı bir dönemin, aristokrat (haraçlı) devrimlerin, uygarlığa geçiş atılımlarının ürünleridir. Bu hareketin yükseliş döneminde en büyük katkılarını vermişler, durakladığı ve gerilemeye başladığı dönemde de bir kısmı düzenin ideologu olmuş (örneğin

Gazali), bir bölümü de hâkim sisteme muhalefet etmiştir. Bu muhalefetleri yeni bir devrimci sınıf ile buluşamadığı için de etkisiz kalmış ve unutulmuştur.

Modernite öncesinin düşünürleridir bu büyük isimler. Dolayısıyla bilimleri ve aydınlanmaları dinsel düşünce biçiminden tam olarak ayrışmamıştır. Ayrışması da beklenemezdi zaten; tersi mucize olurdu ki bu fani dünyada mucizelere yer yoktur.

Öte yandan bu isimlerin insanlığın düşün dünyasına yaptığı özgün katkılarının, Batı uygarlığının yeşermesindeki etkisini de vurgulamak gerekir. Fanatik Avrupa-merkezciler dışında her ciddi ve namuslu tarihçi de saygıyla kabul eder bu katkıyı.

Bu nedenle onların, çok farklı toplumsal koşulların ürünü olan ve kendilerinden 500-800 yıl sonra gelmiş Batılı düşünürler ile karşılaştırılmaya ihtiyaçları yok. Tarihin müzesinin en nadide köşesinde yerlerini almışlardır onlar.

Kaldı ki, tarihin gördüğü en gerici ve yıkıcı sınıf olan küresel burjuvazinin sosyalizm ile birlikte aydınlanmayı da küpeşteden atmaya çalıştığı ve insanlığı büyük bir gerilemenin eşiğine getirdiği günümüzde, gerek sosyalizmin, gerek Bilimsel Devrimin ve aydınlanmanın düşünürleri, gerekse çürümüş haraçlı iktidarlara muhalefet etmiş düşünürler artık aynı saftadır ve topyekûn savunulmalıdır.

İbn Haldun-Rousseau-Marx, Bedreddin-Müntzer-Lenin (ve elbette Mustafa Kemal) kol koladır ve bizimdir artık. Lao Tse, Lucretius ve Spartaküs'e de selam!

Dayatılan büyük gerilemeye büyük bir yeni atılımla yanıt verebilmek, tarihteki tüm ilericilikleri aynı safta damıtmakla mümkün. İnsanlık, bu kapsayıcılıkta bir kurtuluş kuramının ve devrimci eylemin eşiğindedir.

(ABC, 25 Ekim 2018)

İki kırmızı çizgi: Bacon ve Atatürk

İstanbul'da "İslam ve Sol Çalıştayı" toplanıyor. Konunun hangi düzlemde, felsefi ve ideolojik düzlemde mi yoksa politik düzlemde mi ele alınacağını bilmiyorum; çünkü oturumların içeriklerinin ne olduğu ilanda belirtilmemiş. Ama konuşmacıların niteliklerinden her iki düzlemin de gündeme gelebileceği anlaşılıyor.

Sunuş yapacak katılımcıları az-çok tanıyoruz; hangi ideolojiye sahip oldukları, hangi politik hattı savunduklarını biliyoruz. Kendi hesabıma, çoğuyla ideolojik-politik anlamda fazla bir yakınlığım yok; ama çalıştay gerçekleşmeden de hemen olumsuz bir damga vurmak istemiyorum. Bunun yerine İslam ve Sol ilişkisi konusunda birkaç noktaya vurgu yapmak daha doğru olacaktır. Elbette kendimce Sol/Sosyalist bakış açısıyla ve Tarihsel Materyalist yöntemi kullanmaya çalışarak...

Sadece İslam'a ve İslamcılığa yaklaşım konusunda değil, çok daha genel anlamda (simgesel olarak) iki "kırmızı çizgi" önerebilirim: Francis Bacon ve Mustafa Kemal Atatürk. "Kırmızı çizgi" derken, elbette ilerisine gidilebilecek ve gidilmesi gereken, ama kesinlikle gerisine düşülmemesi gereken sınır hatlarını kastediyorum.

Bence kendisini sosyalist olarak niteleyen bir kişi, gerek felsefi ve ideolojik düzlemde, gerek politik düzlemde, gerekse esin kaynakları bağlamında, bu iki ismin simgelediği hattın gerisine düşmemeye özen göstermelidir.

Dikkat edilirse, sınır çizgisi olarak, dönemlerinde tarihsel ola-

rak ilerici roller oynadıklarını düşündüğüm, örneğin Spartaküs, Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hasan Sabbah, İbni Rüşd, Fatih Sultan Mehmet veya Şeyh Bedreddin'i önermiyorum. Bu büyük isimlerin simgelediği düşünsel akımlar ve politik hareketler artık "müzelik" olmuştur ve müzemizin nadide köşelerindeki seçkin yerini almıştır. Ama Bacon ve Atatürk hâlâ güncel toplumsal mücadele arenasında savaşmaya devam ediyor; henüz müzelik olmadılar. Keşke olabilseler...

Bunun nedeni, geniş süreç ele alındığında, gerek dünyada gerekse ülkemizde, insanlığın hâlâ Modernite savaşımı döneminde bulunmasıdır. Modernite derinleştirilebilir, daha farklı ve daha köktenci Modernite yolları aranabilir, ama Modernitenin gerisine düşülemez. Düşülürse ve daha geriden bazı esin kaynakları aranırsa gericiliğin tuzaklarına açık hale gelinir; daha doğrusu mücadelenin gerçek silahları terk edilmiş olur.

Artık bilim yaparken Arşimet'e, Öklit'e, İbn Hayyan'a, İbn Heysem'e, El- Harezmi'ye, Biruni'ye, El- Cezeri'ye, İbn Sina'ya, İbn Haldun'a, Taküyiddin'e başvurmuyoruz. Onlar artık bilim tarihinin ve bilim öykülerinin (yani müze araştırmalarının) konusudur. Ama Galilei'nin, Newton'un, Darwin'in hâlâ güncel işlevleri var; hâlâ arazidedir onlar.

Dünyanın ve insanlığın yeni sorunları konusunda felsefi çözümlemeler geliştirmeye çalışırken, artık Aristoteles'e, Herakleitos'a, Farabi'ye, El-Razi'ye, İbn Rüşt'e ve geliştirdikleri felsefi yapılara, kavramlara güncel anlamda ihtiyacımız yok. Çünkü artık -onlarınkini de kapsayan ve aşan- yeni felsefi/bilimsel yöntemlere, kavramlara, araçlara sahibiz. Ama Bacon, Voltaire, Rousseau, Marx hâlâ alanlardadır; bunu hedef tahtasında olmalarından da anlıyoruz.

Artık güncel siyaset yapmaya çalışırken esin kaynaklarımız Spartaküs, Hz. Muhammed, Bedreddin, Fatih değil. Onları da özümsemiş, ilerici rollerini damıtmış çok daha kapsamlı politika kuramlarımız ve yöntemlerimiz var. Artık anti-kapitalizmi, sosyalizmi, aydınlanmayı, hümanizmi, insan haklarını, kadın haklarını, doğa ve hayvan sevgisini vb. savunurken İslami kaynaklara başvurmaya ihtiyacımız yok.

Bu tespit, söz konusu büyük tarihsel kişilikleri küçüksemek an-

lamına gelmez; tam tersine gerçek değerlerini teslim etmek demektir. Onlar ve temsil ettikleri akımlar/hareketler insanlık yürüyüşüne büyük katkılar yapmış, ilerici rollerini oynamış ve artık sahneyi terk etmişlerdir. Değerleri geri alınmaz biçimde teslim edilmiştir. Ama artık sahneye, onların omuzlarında yükselen ve onları aşan yenileri çıkmıştır.

İnsanlık (insanlar değil), Moderniteyle, Bilimsel Devrimle, aydınlanma atılımıyla ve Modernite devrimleriyle bir eşiği aştı. Haraçlı/feodal dönemi kapadı. Aristokrasiyi, imparatorları, sultanları, onların düşünsel temsilcilerini, düşünce biçimlerini tarihin çöplüğüne koydu. O dönemde aristokrat hâkim sınıflara karşı mücadele eden siyasal hareketleri ve düşünsel temsilcilerini, muhalif düşünürleri ise mirası kabul etti ve tarihin müzesinin seçkin raflarına yerleştirdi.

Şimdi artık mesele, bu aşma hareketinin toplumsallaşması, derinleştirilmesi, sapmaların ve geri düşüşlerin engellenmesi ve nihayetinde sınıflılığa son vererek taçlandırılması mücadelesidir. Belki henüz ilk aşamalarındayız ama bu süreci yaşıyoruz. Bu nedenle, modern bilimsel düşünce biçimini ve yöntemini ilk kez formüle eden Francis Bacon'ı ve coğrafyamızın Modernite atılımının simgesi olan Mustafa Kemal Atatürk'ü "kırmızı çizgilerimiz" olarak belirledik.

Kaldı ki kırmızı çizgiler kafaya göre çizilmez; nesnel olgulardır. Meydanları dolduran, direnişe çıkan kitleler eline neyi (hangi bayrağı, kimin resmini) alıyorsa kırmızı çizgi de odur. Umarım bir gün, gelecek kuşaklar, Bacon'ı ve Atatürk'ü de büyük insanlık müzesinin en seçkin raflarından birine yerleştirebilir. Bundan daha üstün bir değer biçme olamaz.

***

Şöyle bir itiraz gelebilir: Yazdıkların felsefi ve bilimsel düzlemde doğru olabilir; ama politik düzlemde, geniş kitlelere seslenirken İslami temaları, Hz. Muhammed'i, *Kuran*'ı vb. kullanmak, onlardan esin almak daha faydalı, işlevli ve sonuç alıcı olacaktır.

İsteyen deneyebilir (üniversite yıllarımda İTÜ'de tanıdığım Tudeh ve Halkın Mücahitleri üyesi İranlı yoldaşlarım denemişti), ama bence Sol açısından son derece yanlış ve tehlikeli bir açılım

olacaktır. Bir kez bu Modernite öncesi paradigma kabul edildi mi, gerisi çorap söküğü gibi gelir. Ardından sultanlar, padişahlar, Gazzali'ler, tarikatlar, cemaatler, Fethullah'lar, Tayyip'ler sökün eder ki, Muhammed'ler, Ali'ler, İbn Rüşd'ler bile güme gider. Siyasal İslam'ın iktidarını pekiştirdiğinde bir saray rejimi haline dönüştüğünü görüyoruz.

İslam (dinler), tarihsel olarak ilerici ve gerici yönleri/dönemleriyle, insanlığa kattıkları ve kaybettirdikleriyle bütünsel bir paradigmadır. Siz işlevli gibi görünen ayetleri, hadisleri kullanmaya başladınız mı, diğer bütün ayetler ve hadisler (tüm haşmetiyle şeriat) de dayatılacaktır. Şunu alıyorum, diğerini almıyorum diyemezsiniz; dinsel düşünce biçiminin temel mantığına aykırıdır. "Tarikatlar sivil toplum kuruluşudur; ama ben kulluğa karşıyım, insan haklarını, kadın haklarını savunuyorum" diyemezsiniz. Tarikat olursa, kul da olur.

Hz. Muhammed "İlim Çin'de bile olsa alıp getiriniz" demiş. Ne güzel! Ama şu bilinmeli ki, Hz. Muhammed'in kastettiği ilim, bizim anladığımız anlamda bilim değildi; dönemsel sınırlılığı dolayısıyla olmasına da olanak yoktu. Hz. Muhammed'in kastettiği ilmi alırsanız, sonuç Gazzali'dir (İbn Rüşd bile altta kalır). Onun yerine "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir, fendir" sözünü kullanın. Çünkü o deyişteki ilim, modern bilimdir. Ve Atatürk'ün bu sözü hâlâ arenada mücadele etmekte, saldırılara göğüs germektedir.

***

Uzatmayalım, umarım İslam ve Sol Çalıştayı'na katılan sosyalistler bu iki kırmızı çizginin gerisine düşmezler, gerisine düşenlerle uzlaşmazlar.

İslam ideolojisi ve İslamcılık, Türkiye solcuları, sosyalistleri için artık hiçbir biçimde esin kaynağı olamaz. Aslında böyle bir uyarıda bulunmak bile acı verici. Böyle bir konunun, ülkemizde bunca pratik yaşanmışken, hele Siyasal İslamcı bir partinin 17 yıllık iktidar pratiği ortadayken sosyalistlerce tartışılması şaşırtıcı. Ama belki de tartışılmasının nedeni, bizzat bu 17 yıllık iktidardır, onun kurduğu ideolojik hegemonyadır.

(ABC, 10 Ocak 2019)

2. Bölüm:

Modernite

Modernite sahibini arıyor

İki büyük hayal kırıklığı yaşandı. Bunlardan birincisi, büyük umutlar bağlanan ve "yeniden doğuş" olarak nitelenen Modernitenin ilericilik barutunu tükettiğinin ve çürüdüğünün özellikle 20. yüzyılda çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmasıydı (emperyalizm, iki dünya savaşı, Nazizm, Hiroşima-Nagazaki vb.). İkincisi ise bu çürümüşlüğe bir alternatif olarak umut bağlanan ve 20. yüzyıl boyunca dünya toplumlarının üçte birini kapsayan kapitalizmi aşma pratiklerinin (sosyalizm deneylerinin) yenilgiye uğrayarak geri çekilmesiydi.

Bu iki olgunun doğal sonucu, Modernite öncesi düşünce ve değerlerin yeniden hortlaması ve dünya çapında etkili olmasıdır. Günümüzde "Yeni Ortaçağ", "Büyük Gerileme" gibi kavramlarla ifade edilen bu sürecin çarpıcı yansımalarını yaşıyoruz. Bütün bunlar "pusulasızlık", "müzmin iktidarsızlık", "umutsuzluk" hissiyatı yaratıyor.

İçinde yaşadığımız dönemi genel anlamda "Modernite krizi" olarak tanımlayabiliriz. Bunu "kapitalizmin krizi" veya "sosyalizmin krizi" olarak nitelemenin süreci tam olarak tanımlamaya yetmeyeceğini düşünüyorum. Aslında ele alınan süreci daha da genişletip, bir "uygarlık krizi" yaşandığı, "Modernite krizi"nin bunun bir yansıması olduğu da söylenebilir ama bu şimdilik bir zihin jimnastiğinden öteye geçemez (böyle bir analiz çabasını 500 yıl sonrasının tarihçilerine bırakalım).

"Modernite krizi"nin ne anlama geldiğini, Modernitenin neden krize girdiğini, hatta krize girenin ne olduğunu açıklayabilmek için "Modernite nedir?", "Modernite kapitalizme özgü müdür?", "Sosyalizmin Modernite ile ilişkisi nedir?", "Moderniteyi aşmak perspektifi mi, yoksa bir gençlik aşısı yapmak perspektifi mi daha doğru ve geçerlidir?" gibi -birbirine bağlı- sorulara mümkün olduğunca net yanıtlar üretilmelidir.

***

Modernite en genel anlamıyla -ve Samir Amin'in formülasyonuyla- "gelenek"ten kopuş anlamına gelir ve "insanların bireysel ve kolektif olarak kendi tarihlerini yaptıkları ilkesine dayanır".[1] Buna bir de doğadaki süreçlerin, herhangi bir doğaüstü ve fizik ötesi gücün tasarrufları sonucunda oluşmadığı, doğa yasalarına tabi olduğu ve insanoğlunun aklıyla bu yasaları kavrayabileceği anlayışını eklemek gerek. Kısacası Modernite, insanın kendi kaderini kendi ellerine alma mücadelesindeki en önemli kilometre taşlarından biridir ve bilimsel düşüncenin binlerce yıllık dinsel düşünceye karşı en büyük zaferlerinden birini temsil eder. Bilimsel düşünce ve yöntem, demokrasi, laiklik, insan hakları, aydınlanma, kadın özgürlüğü vb. bu büyük insanlık atılımının unsurlarıdır.

Modernite, o güne dek dünyanın her köşesinde ezilenlerin ve emekçilerin sınıflılığa karşı verdiği mücadelelerin yarattığı birikimden kök alır ve aynı zamanda o birikimin ilk kez düşünsel olarak sistematize edilmesi ve insanlığın önünde yepyeni bir ufkun açılması anlamına gelir.

Elbette ezilenlerin taleplerini yansıtan fikirler daha önce de vardı ama ilk kez Modernite ile sistemleştirildi, bağımsız bir felsefe (dünya görüşü) olarak ortaya çıktı ve en önemlisi bu fikirleri benimseyip somutlaştırabilecek bir toplumsal maddi güç ile buluşabildiler.

Kendi başlarına fikirlerin değil, toplumsal pratiğin (ve bu pratik ile buluşan fikirlerin) dünyayı değiştirebileceğini düşünüyorsak, Modernitenin ortaya çıkışının ve gelişiminin altında yatan toplum-

---

1) Samir Amin, *Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi*; Fransızcadan çevirenler: Fikret Başkaya, Uğur Günsür, Güven Öztürk; Yordam Kitap, 2014, s.9.

sal dinamikleri, hangi büyük toplumsal atılımın bu çapta büyük bir düşünsel atılıma yol açabildiğini açıklamamız gerekir.

Modernite, Avrupa'da -başlangıcını 15. yüzyıla kadar götürebileceğimiz- feodalizmden kapitalizme geçiş ve kapitalizmin pekişmesi döneminin toplumsal dinamiklerinin yarattığı bir olgu mudur?

İlk bakışta böyleymiş gibi görünüyor. Rönesans ve Hıristiyan Reformu hareketleri; bilimsel düşünce ve yöntemin, Francis Bacon ve Niccolo Machiavelli ile başlayarak, dinsel düşünceden bağımsızlığını ilan edip kendine yeterli bir düşünce biçimi olarak şekillenmesi ve Bilimsel Devrim; aydınlanma felsefesinin doğuşu ve gelişimi; aristokrasiyi köklü biçimde tasfiye eden demokratik devrimler; laiklik, kuvvetler ayrılığı, insan hakları, kadın-erkek eşitliği gibi kavramların ve uygulamalarının oluşması; kısacası Modernitenin bütün bu ürünleri, Avrupa'da feodalizmin tasfiyesi, Kilise'nin dünya işlerinden ötelenmesi ve kapitalizmin serpilip gelişmesi süreci içinde ortaya çıkmıştır. Modernitenin bir "burjuva icadı" olduğu tarihsel bir olgudur.

Fakat burjuva icadı olması, o icadın sadece "burjuvaziye ve kapitalizme özgü" olduğu anlamına mı gelir?

Gerek kapitalizmin ideologları ve tarihçileri, gerekse -örneğin- Siyasal İslamcılar (hatta sonraları postmodernizm akımının oluşmasına önayak olmuş bazı solcu ve Marksist kuramcılar dahi) bu konuda hemfikirdir: Modernite, farklı tarihsel birikimleri ve bu birikimlerin yarattığı köklü gelenekleri bulunan Avrupa-dışı toplumlara yabancıdır ve o coğrafyalarda kendi iç dinamiğiyle bir Modernite gelişemez. O halde Avrupa-dışı toplumlar ya "Batı öncülüğüne" razı olup, boyun eğip onu geriden izlemelidir (Avrupa-merkezci emperyalist ideologlar); ya da bir "yabancı ideoloji" olan Moderniteyi bütün boyutlarıyla reddedip, geleneklerine sarılmalıdır (Siyasal İslamcılar, Doğu-merkezciler). Birbirlerine çok karşıymış gibi görünen, bu sözde karşıtlığı bahane edip güçlenen, aslında aynı paradigmanın ürünü olan iki yaklaşım...

Fakat son 500 yıldır, gerek Avrupa'da gerekse dünyanın diğer coğrafyalarında insanlığın başına hangi felaketler geldiyse, bunun baş müsebbibi bu paradigmayı (ve iki zıt görünümlü yaklaşımı) bayrak edinenler olmuştur. Sömürgecilik, yerli soykırımları, ye-

niden hortlatılan kölecilik, ırkçılık, emekçilere yönelik kırımlar, emperyalizm, iki dünya savaşı, Nazizm, atom bombası katliamları, işgaller, terörizm, gericilik, dincilik vb, say say bitmez... Bu da bir olgu.

Daha da ilginci, bu paradigmayı (Modernitenin Avrupa'ya ve burjuvaziye özgü olduğu paradigması) savunan sömürgecilere, kapitalistlere, emperyalistlere veya iç gericiliğe ve dinciliğe karşı mücadele edenler her zaman Modernitenin ilkelerini bayrak edinmişlerdir: Eşitlik, özgürlük, laiklik, bağımsızlık, ulusal kurtuluş... Yani Modernitenin kendilerine yakıştırılmadığı toplumlar, bu yakıştırmayanlara karşı Modernitenin sloganlarıyla savaşmıştır. 20. yüzyılda, Modernitenin büyük isimleri Voltaire'lere, Rousseau'lara, hatta Marx'lara, çıktıkları Avrupa'nın göbeğinde değil, Anadolu bozkırlarında, Rusya steplerinde, Çin kırında, Uzakdoğu cangıllarında, Karayip adalarında rastlanır oldu. Bu da büyük bir olgu.

Kısacası bu işte bir terslik var. Bunlar, Modernitenin Avrupa'ya ve kapitalizme özgü olduğuna ilişkin klasik söyleme ters olgulardır.

Fakat bazıları diyebilir ki, bu kapitalizmi aşma pratikleri, yani sosyalizm deneyleri bir zorlamaydı ve olanaksız olduğu da yenilmeleri ve çökmeleriyle anlaşıldı. Yine ekleyebilirler ki, ulusal bağımsızlık girişimleri de zorlamadır, tarihin gidişatına terstir, işte zaten onların da hepsi yıkılmıştır.

Bu da ilk bakışta doğru gibi gözüküyor. Hatta Sosyalist Blok'un çöküşünden sonra kapitalist-emperyalist ideologların deyim yerindeyse sevindirik oldukları bir 10-15 yıl yaşandı. Piyasa ekonomisi, "demokrasi", "özgürlük" kesin zafer kazanmıştı; tarihin sonu gelmiş, insanlığın önü sonsuza dek açılmıştı. Neo-liberal ütopyacılar, "mutlak özgürlüğü", hatta bilimsel-teknolojik devrim eşliğinde emekten bile özgürleşmenin gündeme girdiğini müjdelediler. Özgürlük ipini koparmıştı!

Fakat bu zafer sarhoşluğu fazla uzun süremedi. Sosyalizmin yıkıldığı dünyanın, Modernitenin, hatta post-Modernitenin alıp başını gideceği bir dünya olması beklenirken, pervasız emperyalist müdahalelerin ve işgallerin, ırkçılığın, yabancı düşmanlığının, terörizmin, dinci gericiliğin fışkırdığı, eskisinden daha tekinsiz, sosyalizm ile birlikte Modernitenin de küpeşteden atıldığı bir

dünya tablosu ortaya çıktı. Hem de sadece "geri" ülkelerde değil, Avrupa'nın ve Amerika'nın göbeğinde... Neo-liberal ütopyalar, yerini "Yeni Ortaçağ", "Büyük Gerileme" diye tanımlanan distopyalara bıraktı.

Sosyalizm pratiklerinin zorlama olup olmadığı, sosyalizm dalgasının neden geri çekildiği ayrı konular; ama gerçek olan şu ki, sosyalizmin geri çekilmesiyle Modernite de geri çekilmiştir. Sosyalizm ile Modernite arasında -daha önce kuramsal olarak iddia edilen, ama günümüzde bir olgu olarak ortaya çıkan- bir kader ortaklığı var.

Toparlarsak bütün bu olgular, Modernitenin kapitalizme özgü olduğunu savunan yaklaşımın hatalı olduğuna; Modernitenin insanlığın binlerce yıllık uygarlık akışı içindeki yerinin, köklerinin, sınıfsal niteliğinin, sosyalizm ile ilişkisinin daha kapsamlı bir biçimde ele alınması gerektiğine işaret ediyor.

***

Bu tür kapsamlı konuları bir makalenin sınırları içinde hakkıyla tartışamayız. Üzerinde tartışılması için ortaya bazı ön fikirler ve sorular atmakla yetineceğiz.

- İnsanlık (esas olarak uygarlık) tarihine genel olarak baktığımızda, toplumların "ilkel komünal - köleci - feodal - kapitalist - sosyalist" zinciri biçiminde ilerlediği iddiası bazı Marksistlerin de zaman zaman düştüğü bir kabalaştırma hatasıdır. Tek tek toplumlara bakıldığında bu zinciri izleyen bir coğrafya görülmediği gibi, Marx da hiçbir zaman böyle bir iddiada bulunmamıştır. Toplumların dönüşümünü bilimsel bir biçimde ele alan ve bu dönüşümün genel yasalarına ulaşmaya çalışan Marx'ta, elbette, bir "gelişme, ilerleme, evrim" anlayışı vardır. Zaten toplumsal evrim bir olgu olmasaydı toplumbilimden de söz edemezdik. Ama bu evrim, anılan toplum biçimlerinin birbirlerine zorunlu olarak dönüşecekleri bir zincir biçiminde basitleştirilemez. Her toplumun geçmişi kendi özgüllükleri içinde ayrı ayrı incelenmeli ve toplumbilimin evrensel yasaları bu analiz sonucunda oluşturulmalıdır. Marx da bunu yapmıştır.[2]

---

2) Bu noktada Karl Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı eserine yazdığı ünlü Önsöz okunmalı (Sol Yayınları, Çeviren: Sevim Belli, Ankara, 2011, s.37-42).

Uygarlık öncesini ifade etmek için "ilkel komünal" diye adlandırılan tarzın bütün insan topluluklarının geçmişinde bulunduğu, yani evrensel olduğu biliniyor. Uygarlığa (sınıflı topluma) geçiş ise farklı topluluklarda, farklı zamanlarda, farklı biçimlerde oluşmuş ve sonuçta farklı üretim biçimleri doğmuştur. Uygarlığa geçiş evrensel sayılabilir (son dönemlere dek ilkel komünal yaşam biçimini koruyan bazı kabilelerin varlığı istisna kabul edilerek), ama geçişten sonra oluşan toplum biçimleri "kendilerine özgü"dür. Marx, yaşadığı dönemin sınırlı uygarlık tarihi bilgileri çerçevesinde, ilkel komünal sistemden üç ya da dört çıkış yolu sayar: Doğu (Asya), kadim (klasik Avrupa), Cermen ve biraz da Slav. Bunlar birbirlerini takip eden tarzlar değildir; Marx sadece, kadim ve Cermen yollarının ilkel komünalizmden daha radikal birer kopuş olduklarını söyler. Bu radikal kopuş Avrupa'ya özgü feodalizmi ve sonrasında kapitalizmi doğurmuştur (bu, toplumsal gelişimin Avrupa'ya özgü bir yoludur).[3]

Dr. Hikmet Kıvılcımlı, özgün "Tarih Tezi" çerçevesinde ilkel komünaliteden bütün bu çıkışları "Tarihsel Devrimler" başlığı altında toplar. Oppenheimer, ilkel topluluktan uygarlığa geçişte göçebe çobanların yerleşik tarımcılara çökmesinin belirleyiciliğine vurgu yapar. Samir Amin ise şu veya bu yolla oluşan bu sınıflı (uygar) toplumların kapitalizme kadarki evrelerini "haraçlı tarz" diye niteleyerek aynı başlık altında toplar.

Sonuçta sınıflı/uygar toplumlar oluşmuştur; sömüren-sömürülen, ezen-ezilen, yöneten-yönetilen ayrımı doğmuştur ve tarihin motoru karşıt sınıflar arasındaki mücadeledir. Marx bunu "üretici güçlerin gelişimi ile mevcut üretim ilişkileri arasındaki çelişki" diye niteler. Uygarlık tarihi, bir açıdan bakıldığında sınıflılaşma tarihi olarak görülebileceği gibi, başka bir açıdan bakıldığında sınıflılıktan kurtulma (aşma) mücadelesi tarihidir. Evrensel olan sadece budur; her toplum bu evrenselliği kendi özgünlükleri içinde yaşar.

Modernite, bu sınıf mücadelesi sürecindeki bir köşe taşı olma

---

3) Bu konudaki çok esaslı bir çözümleme için, Eric J. Hobsbawn'ın, K. Marx'ın *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri* adlı eserine yazdığı önsöze başvurulabilir (Sol Yayınları, Çeviren: Mihri Belli, 1. Baskı, Aralık 1967).

niteliğiyle anlam kazanıyor. Modernite ile, tarihte ilk kez, sömüren/ezen/yöneten/haraçlı (topunu birden "aristokrasi" veya "soylular sınıfı" diye tanımlayabiliriz) hâkim sınıfların dışındaki kesimler, şu veya bu aristokrat kesimin peşine takılarak değil "kendileri için" bir hareket geliştirmişler ve başarılı olmuşlardır. Bütün tarih tabii ki halk ayaklanmaları ve isyanlarıyla dolu; ama -Moderniteye kadar- bunların hepsi ya yenilmişler ya da başarılı olduklarında yeni bir aristokrat yönetimin doğuşu sonucunu vermişler. İlk kez Modernite sürecinde, aristokrat sınıfların dışındaki kesimler kendileri adına bir iktidar ve giderek sistem yaratabildiler (burjuvazi-proletarya çelişkisine ve kapitalizme birazdan geleceğiz). Bilimsel Devrim, aydınlanma ve sonraları Sosyalizm, bu büyük hareketin ürünleri olmuştur. Modernitenin evrenselliği buradadır; bir dönüm noktasıdır. Tabii ki bu evrensellik de farklı toplumlarda farklı biçimlerde, kendi özgünlükleri içinde oluşmuştur/oluşacaktır.

***

- Modernite süreci de çeşitli aşamalardan oluşuyor. 15.-16. yüzyıllarda Avrupa'da burjuvazi öncülüğünde ortaya çıkan ilk Modernite atılımını "Modernitenin ilk aşaması: Burjuva Modernitesi" olarak tanımlayabiliriz. Yani Burjuva Modernitesi ve kapitalizm, Modernitenin kendisi değil, en ilkel halidir.

Feodalizme, haraçlı sistemin Avrupa'ya özgü biçimi diyebiliriz. Aynı dönemde Doğu'daki büyük imparatorluklar (İslam, Çin, Osmanlı vb.) düşünüldüğünde Avrupa feodalizmi haraçlı sistemin geri ve güçsüz (çevresel) bir unsuru olarak değerlendirilebilir. Fakat bu gerilik ve güçsüzlük, diyalektik bir biçimde, daha sonraki ileri atılımın da zeminini oluşturmuştur. Tarihte ilk kez Avrupa'da, toprak sahibi soylular (hâkim sınıf olarak aristokrasi) ve toprağa bağlı köylüler (serf) dışında, hem toprağa bağlı olmadan çalışan hem de mülk sahibi olan yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır: burjuvazi.[4]

---

4) Aslında benzer bir gelişmeye 13. yüzyılda Anadolu'da, 14. yüzyılda Mağrip'te, 15. yüzyılda Çin'de de rastlanıyor; ama dönemin güçlü haraçlı iktidarları tarafından bu gelişme baştan boğuluyor. (Haraçlılıkta) ilerilik, uzun vadede geriliğe yol açıyor; gerilik ise -Avrupa örneğinde gördüğümüz gibi- ileriliğe...

Aristokrat hâkim sınıflara karşı mücadele ilk kez Avrupa'da etkili ve başarılı olabilmiştir ve bu mücadeleye de -Avrupa'nın özgülünde- burjuvazi önderlik etmiştir. Modernitenin "burjuva icadı" olması Modernitenin genel bir özelliği değildir, doğduğu zaman ve mekândan ötürüdür. Örneğin Newton mekaniği nasıl "kapitalizme özgü" olarak değerlendirilemezse, Modernite de "kapitalizme özgü" olarak değerlendirilemez.

Burjuva önderliği, Modernitenin ilk aşamasının sınırlılıklarının da nedenidir. Burjuvazi, halk kesimlerini de peşine takıp aristokrasiye karşı savaşırken radikaldi, ilericiydi ve devrimciydi. Toplumun gelişmesinin önünde engel olan çürümüş bir sistem yıkılıyordu ve devrimin bilimi ve felsefesi yapılmaktaydı. Aydınlanma hareketinin en radikal düşünürlerinin Fransız Devrimi süreci içinde ortaya çıkması tesadüf değildir. Ne zaman ki burjuvazi aristokrasiyle olan hesabını kesip kendi düzenini sağlamlaştırdı, feodal ideolojiye karşı düşünsel alanda verdiği mücadelenin de dozu düştü.

Kapitalizm başından itibaren; 1) sermayenin emek üzerindeki egemenliğine ve sömürüsüne, 2) sömürgeci-emperyalist ezen ülkelerin, dünyanın geri kalanı üzerindeki yıkım ve talanına, tahakkümüne, sömürüsüne dayanır. Dolayısıyla Modernite içerde toplumun egemen, yönetici, elit kesimleriyle sınırlı kaldı. Aydınlanmanın toplumsallaşması ve emekçileri de kapsaması sömürücü bir sınıf olarak burjuvazinin işine gelmemekteydi. Ezilen halklar ise Modernitenin (aydınlanmanın, insan haklarının vb.) muhatabı bile olamadı. Avrupa'nın başkentlerinde keskin aydınlanma söylevleri verilirken, Asya, Afrika talan edilmekte, Amerika'da yerlilere soykırım uygulanmakta, kölecilik yeniden hortlatılmaktaydı. Avrupa dışı halklar insandan sayılmıyorlardı; çoğu aydınlanma filozofuna göre bile...

İlk Modernite atılımının insanlık hazinesine kattıklarını tekrar etmeye gerek yok. Kıskançlıkla sahip çıkılması, miras kabul edilmesi ve kök alınması gereken kazanımlardır bunlar. Fakat biz burada giderek, emperyalizm dönemiyle birlikte artık Moderniteye de ihanet olarak değerlendirilebilecek sınırlılıklarla ilgiliyiz. Deyim yerindeyse, Modernite, burjuvazinin "üvey evladı" olarak kalmıştır; hatta cami önüne bırakılıp ölüme terk edilmiş evladı da diyebiliriz.

***

İnsanlık, burjuvazinin Moderniteye ihanetine "Sosyalizm" ile yanıt verdi. Bilimsel sosyalist kuramın kurucuları Marx ve Engels'in, Moderniteye ilişkin kavrayışları son derece berraktır. Bir yandan kazanımlarına sahip çıktılar, hatta kuramlarının kaynağı olarak nitelediler[5]; diğer yandan Burjuva Modernitesinin sınırlılıklarını derinlemesine analiz ederek, bu sınırlılıkları aşmanın yolunu da ellerinden geldiğince gösterdiler. İnsanlığa kapsamlı bir "kurtuluş ideolojisi" armağan ettiler.

Sosyalizmin, sadece kapitalizmi aşma pratiği olarak değil, yarım kalan, sınırlı kalan Modernitenin yolunu tekrardan açma pratiği olarak kavranması çok önemlidir. Bu kavrayış hem -Marx'ın da vurguladığı gibi- sosyalizmin sınıflılığın ve sömürünün bütün biçimlerinden kurtuluşun yolunu gösterdiği konusunda berraklaşmamızı, hem de ilk sosyalizm pratiklerinin neden en ileri kapitalist ülkelerde değil de dünyanın kapitalist gelişme açısından daha geri bölgelerinde hayat bulduğunu (yani dünyalılaşmasının, evrenselleşmesinin ardındaki dinamiği) anlamamızı sağlar.

Avrupa dışındaki toplumlar Moderniteye ulaşmak için Avrupa yolunu izlemek, kapitalizm aşamasından geçmek zorunda değiller. Kapitalizm evrensel bir zorunluluk değildir; Marx'ın da böyle bir iddiası yoktur.[6] Evrensel olan Modernitedir ve ona ulaşmanın

---

5) Bkz. V. İ. Lenin'in "Marksizmin Üç Kaynağı ve Üç Öğesi" başlıklı makalesi: V. İ. Lenin, *Marx, Engels, Marksizm*, Çeviren: Vahap Erdoğdu, Sol Yayınları, 1. Baskı, Kasım 1976, s.85-91. F. Engels *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* adlı eserinde de Marx ile birlikte oluşturdukları kuramın kaynaklarını ve bu kaynakları hangi noktalarda aştıklarını çok güzel özetliyor. Derinleşmek isteyen okur mutlaka bu kısa ama yoğun eseri incelemeli (Sol Yayınları, Çeviri: Sol Yayınları Yayın Kurulu, 10. Baskı, Ankara, 2008). Ayrıca Bilim ve Gelecek Kitaplığı'ndan çıkan *Marksizmin Başyapıtları* adlı kitapta, benim Engels'in bu eserini tanıtan makalem de bir ön okuma sağlayabilir.

6) Marx'ın bu konudaki yaklaşımını anlayabilmek için Vera Zasuliç'e yazdığı mektubu incelemek ufuk açıcı olabilir. Mektubun ilk üç taslağı ve 8 Mart 1881 tarihli mektubun aslı şu kitaptan bulunabilir: K. Marx, F. Engels; *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Sol Yayınları, Çev. Mihri Belli, 2. (genişletilmiş) Baskı, s.232-264. Rusya'daki "Emeğin Kurtuluşu" adlı bir Marksist grubun önderlerinden Vera Zasuliç Marx'a bir mektup yazarak, o dönemdeki Rus devrimcilerinin temel tartışmaları konusundaki fikirlerini iletmesini ister. Rusya gibi kapitalist gelişme açısından oldukça geri bir ülkede, sosyalizmin şansı nedir? Marx'ın *Kapital*'de ve *Kapital* öncesi çalışmalarında yazdığı gibi, bir üretim tarzı sonuna kadar yaşanmadan diğer üretim tarzı gündeme gelemeye-

-Avrupa yolunun sınırlılıklarını taşımayan- yeni yolları insanlığın ufku içindedir. Hatta -en net örneklerinden birini kendi ülkemizde yaşadığımız- bunca deneyimden sonra, ille bir zorunluluktan söz edeceksek, Moderniteye ulaşmak için Avrupa yolunu (kapitalist yolu) izlememe zorunluluğundan söz etmek daha doğru olur.

Sosyalizm, Modernitenin ikinci dalgasıdır. 20. yüzyılda yaşanan Sovyet ve Çin devrimlerini (bir model oluşturacak çapta oldukları için bu ikisini vurguluyoruz) "İkinci Dalga Modernite Devrimleri" olarak niteleyebiliriz. Bu bakış açısıyla, gerek 17.-19. yüzyıllar arasındaki demokratik devrimleri (İngiliz, Fransız, Amerikan, Alman devrimleri ve bir geç versiyon olarak Türkiye Cumhuriyet devrimini), gerekse 20. yüzyıldaki sosyalist devrimleri (en önemlileri Sovyet ve Çin devrimleri) "Modernite Devrimleri" üst başlığı altında (birinci ve ikinci dalgalar olarak sınıflandırıp) toplayabiliriz. Böylece büyük kopuşların altındaki dinamiği, yani sürekliliği de vurgulamış oluruz.

Bu saptamanın kuramsal bir sınıflandırma olmasının ötesinde, hem Modernitenin hem de sosyalizmin küpeşteden atılmaya çalışıldığı günümüzün "büyük gerileme" koşullarında güncel politik bir önemi de var: Bugün Voltaire ve Rousseau ile Marx ve Engels'in, Robespierre ve Mustafa Kemal ile Lenin ve Mao'nun ittifakıdır çıkış yolu. Bu ittifakın uzun vadeli hedefi de nettir: Sosyalist Modernite ve Emekçi Aydınlanması.

İnsanlık sınıflılıktan ve sömürüden kurtulmanın yollarını arıyor. Deneyerek... Düşe kalka... Cami önüne bırakılmış Modernite de sahibini bekliyor.

(Bilim ve Gelecek, Sayı 163, Eylül 2017)

---

cekse, Rusya'da yapılması gereken kapitalist gelişmeyi desteklemek midir? Zasuliç'in soruları, Rusya'nın geniş kırlık alanlarında hâkim üretim tarzı olan tarım komünleri somutundan yola çıkılarak sorulmuştur. Marx, Vera Zasuliç'e yanıt vermekte zorlanır. Yazdığı kısa yanıtın ardında 4 tane taslak vardır. Marx yoğun zihinsel çalışmadan sonra yazdığı yanıtta şu noktaları vurgular: *Kapital*'de yapılan analizler esas olarak Batı Avrupa süreciyle sınırlıdır. Bütün ülkelerin (bu örnekte Rusya'nın) aynı yolu (kapitalizmi) izlemeleri zorunlu değildir. Bu ülkeler, kapitalizmi yaşamadan (onun katkılarını da özümseyerek) daha ileriye sıçrayabilir. "Gerilik"leri bir üstünlük unsuruna dönüşebilir. Fakat öncelikle köklü bir devrim gerekir.

İkinci Modernite atılımı

Tarihe kuşbakışı göz attığımızda belirsizlik, düzensizlik, dağınıklık ve saçılım dönemlerinin geçici olduğunu, genel akışın içindeki küçük sapmalar olduğunu, daha doğrusu bu tür dönemlerin aslında yeni ve daha kapsayıcı bir düzenliliğin işaretleri olduğunu, onun doğum sancılarının yaşandığı dönemler olduğunu görürüz.

Yıkım, kurumun ilk adımıdır. Belirsizlik, daha üst düzeyde bir belirlenimin ihtiyacının göstergesidir. Dağınıklık, eskisinden daha kapsayıcı bir düzenin habercisidir. Bilinmezlik, çok daha fazla olguyu açıklayıcı bir kuramın müjdecisidir.

Gerek toplumların gerekse toplumsal bir insan etkinliği olarak bilimin gelişimi düz bir çizgi izlemez. Zigzaglarla, geri düşüşlerle ve ileri atılımlarla dolu bir yol izler. Aslında bu, mutlak düzenleyici, yön verici doğaüstü bir gücün (örneğin tanrının), belirlenmiş bir kaderin bulunmadığının kanıtıdır. Tarihin motoru biziz, bizler arasındaki mücadeledir; yani kaderimiz kendi ellerimizdedir.

Modernite de en genel ifadeyle insanın kendi kaderini kendi ellerine alma çabasıdır. Bilimsel Devrim, aydınlanma, demokratik devrimler, devamında sosyalist atılımlar bu çabanın pratikteki büyük adımlarıdır. Fakat her biri büyük toplumsal mücadelelerle, acılarla, geri düşüşlerle ve yeni atılımlarla oluşabilmişlerdir ve oluşmaya devam ediyorlar.

Bu, Pollyanna'cılık değildir; derin bir tarih bilincinin ve insan-

lığa güvenin (çünkü güvenilecek ve sığınılacak başka bir şey yok) yarattığı umuttur. Gerçekçidir; çünkü tarih ne (hem) büyük acıların ne de (hem de) büyük başarıların tarihidir, bir bütün olarak mücadelenin tarihidir. Türümüz *Homo sapiens* evrimin doğal süreci içinde yok olana dek de böyle sürecektir. Ötesi bizim ufkumuzun -şimdilik- dışında.

Mevcut olgulardan da beslenen yaygın bir karamsar görüş var: İnsanlık karanlık bir çağa giriyor. Sadece sosyalizmin değil aydınlanmanın da küpeşteden atıldığı, yani insanlığın son 500 yılda geliştirdiği iki büyük/kapsayıcı akımın kazanımlarının yok edildiği bir "geriye dönüş" çağı. Yerelliğin, parçalanmışlığın, etnikçiliğin, dinciliğin, mezhepçiliğin, mistisizmin, bilim düşmanlığının, bireyciliğin, sonu gelmez savaşların dünyası. Evrensel değerlerin yıkımı. "Yeni dünya feodalizmi". Modernite parantezinin kapanması.

Yaşadığımız dönemde -hem dünyada hem de ülkemizde ve bölgemizde- bu karamsar eğilimi destekleyen yeterince olgu var. Karanlık bir dönemden geçtiğimiz açık. Ülkemizde emekçileri temsil ettiklerini iddia edenler dahi, çaresizliğin ve mevcuda, hâkim olana teslimiyetin yollarına sapıyorlar. Kendileri olmaktan, kendileri olmak için direnmekten yan çiziyorlar; yancı oluyorlar, destekçi oluyorlar. Oysa gerek bireysel gerekse toplumsal pratiklerde sayısız kez kanıtlanmıştır ki, kendin olmadan başkasıyla olmaya kalkarsan onun olursun.

Bu görüşün sahipleri çok "gerçekçi"dir. Ya o "gerçeğe" teslim olup karamsarlık girdaplarına sürüklenmişlerdir; ya da o "gerçeği", onu kabul ederek aşabileceklerini sanmaktadırlar, ama aslında o "gerçeğin" bir parçası olma eğik düzleminde yol almaktadırlar.

Gerçek, ilk bakışta görüldüğü denli karanlıksa, haklıdırlar. Ama gerçek ilk bakışta görüldüğü gibi olsaydı, ne felsefeye gerek vardı ne bilime ne de politikaya... Gerçek -özellikle toplumsal konularda, toplumbilimleri alanında- ilk bakışta görünenden çok farklı olabilir.

***

Karamsar kuramcıların düştüğü tuzak, Modernitenin burjuvazinin ve kapitalizmin ürünü olduğu sanısıdır. Burjuvazi gericileşmiş, kapitalizm iyice çürümüş ve yozlaşmış, dolayısıyla Modernite de

(Bilimsel Devrim ve aydınlanma da, hatta reel sosyalizm de) aynı kaderi paylaşmıştır.

Böyle bir ön kabulle yola çıkıldığında ne kadar "post" denirse densin "pre-modernizm"e varılması kaçınılmazdır. Hem de son derece iyi niyetle (anti-kapitalist ve anti-emperyalist iddialarla) döşenmiş yollardan geçerek... Moderniteyi, Bilimsel Devrimi, aydınlanmayı ve reel sosyalizmi reddederek (eleştirerek demiyorum) varılacak yer burjuva düzeninin, kapitalizmin sonrası değildir, olsa olsa öncesidir. Çünkü bugün Moderniteyi, Bilimsel Devrimi, aydınlanmayı -reel sosyalizmi zaten- reddeden ve küpeşteden atan bizzat küresel kapitalizmin kendisidir.

Karl Marx ve ardılları kapitalizmin en köklü eleştirisini yaptılar, ayrıca bu eleştirinin toplumsal pratiğinin gerçekleşmesine de önderlik ettiler. Öte yandan Marx, burjuva Modernitesinin ve burjuva aydınlanmasının da şu ana kadarki en köklü eleştirmeniydi. Ama aynı Marx, dönemin devrimci burjuvazisi önderliğinde gelişmiş olsa bile Bilimsel Devrimin, aydınlanmanın, demokratik devrimlerin insanlığa getirdiği kazanımlara sonuna kadar sahip çıktı, mirası kabul etti. Marx, kuramının üç kaynağı olarak Alman klasik felsefesini, Fransız toplumculuğunu ve İngiliz ekonomipolitiğini saymıştır ki bunlar Modernitesinin ve aydınlanmanın o dönemdeki en ileri ürünleriydi. Burjuva Modernitesinin en köklü eleştirmeni Marx, Modernitenin ürünlerini kuramının kaynakları ve mirası olarak kabul ediyor. Mevcudu aşmak isteyenin tutumu budur. Marx Moderniteye karşı değildi, burjuva Modernitesinin güdüklüğünün ve yetersizliğinin köklü bir eleştiricisiydi.

Evdeki bulgura (Moderniteye, aydınlanmaya, demokratik devrimlere) sahip çıkmayan, Dimyat'taki pirinci (kapitalizmi ve burjuva uygarlığını aşmayı) ufkuna alamaz. Lafta ne derse desin pratikte Modernitenin gerisine düşer. Evdeki bulguru da kaybeder.

***

Hep "gerçekler devrimcidir" deriz ya, bu madalyonun bir yüzüdür. Başka bir açıdan bakıldığında gerçekler oldukça tutucudur. Özellikle toplumsal süreçler söz konusuysa, bu süreçlerin bir geleceği olduğu gibi geçmişi de vardır. "Birikim", "kazanım", "toplumsal miras" dediğimiz de budur. Herhangi bir ileri atılım bu birikimi

(geçmişi) reddederek gerçekleşemez. Eğer reddedilirse, onun adı atılım değil, saçılım ve dağılım olur. Köksüzlük anlamına gelir ve yenilgiye mahkûmdur. Tarihsel mirası ne kadar güçlüyse bir hareketin ileri atılımı da o denli güçlü olur. Bu nedenle sınıf mücadelesinin en yaman muharebeleri tarih alanında verilir. Tarihi kazanan, geleceği kurmaya da hak kazanır.

Devrimci, tarihe hovardaca yaklaşmaz; deyim yerindeyse sinekten yağ çıkarır. Tarihte neye sahip çıkacağını, neyi tarihin çöplüğüne yollayacağını iyi analiz eder, sahip çıktıklarını damıtır ve geleceğin tetiği yapar. Marx'ın kuramsal güçlülüğü, kök aldığı ve miras kabul ettiği Modernite ve onun büyük ürünlerine bu damıtma işlemini (aşma) son derece başarılı bir biçimde uygulamasıdır.

Moderniteye, aydınlanmaya, Bilimsel Devrime hovardaca yaklaşan ve devrimcilik adına onları burjuvaziye terk edenlerin çaresizliğe, karamsarlığa düşmeleri kaçınılmazdır. Hatta bugün sosyalizm pratiklerinin yarattığı birikime de dudak büken "devrimciler" görülüyor. "Statüko"yu yıkıyor, "keşif"ler yapıyorlar. Birikimi olmayan "keşifler", farkında olmadan en büyük statükoların parçası haline gelir.

Tekrar edelim: Kendin olmadan, kendi birikimin üzerinde güçlü bir inşa yapmadan başkasıyla olmaya kalkarsan onun olursun. Stratejisiz taktik olmaz. Stratejisi olmayan, başka stratejilerin taktiği olabilir ancak.

Tarih bilinci, yaşam sevincinin, iyimserliğin ve kararlılığın kaynağıdır.

***

Sosyalizm henüz emekleme çağında. Modernitenin ise yeni yeni ergenliğin eşiğine geldiği söylenebilir. Tarihsel kökleri tabii ki mevcut, ama ilkinin 150, ikincisinin ise taş çatlasa 500 yıllık bir geçmişi var. Bu gençlik, aslında iyimserliğimizin de kaynağı. Henüz yaşlanmamış, çürümemiş, yozlaşmamış, devrimci barutlarını tüketmemiş, önü açık, insanlığa katabileceklerini tamamlamaktan çok uzak, geleceğe uzanan büyük fikir akımlarıdır bunlar. Bir görüşe göre erken ötmüşlerdir; olsun, herkesi uyandırmışlardır bir kere...

Karamsar görüş sahiplerinin yukarıda özetlediğimiz bütün argümanları gerçektir; ama tarih bilinciyle bakıldığında bunlar ve

yaşanan kaos, bir "geriye dönüş"ün değil, yeni bir atılımın ayak sesleridir. Yaşadığımız bunalımlar, karamsarlıklar, çaresizlikler ve bunlardan kaynaklanan teslimiyetler veya kendini oraya buraya vurmalar, aslında yeni bir atılım ihtiyacının belirtileridir.

Avrupa'da burjuvazi önderliğinde başlayan ilk Modernite atılımının güdüklüğü ortaya çıktı. İnsanlığın kadim hedeflerine (eşitlik, özgürlük, kardeşlik) ulaşmasına yetmedi. Hatta bu burjuva önderliği giderek yozlaştı ve o hedeflerin düşmanı haline geldi. Bugün bu güdüklüğün/yetersizliğin sonuçlarını yaşıyoruz. Ama bu, ilk atılımın gerisine düşmekle, Modernite defterini kapatmakla değil, ilk atılımın kazanımlarına sahip çıkıp yetersizliklerini aşan ikinci bir atılımla sonuçlanacaktır.

İnsanlık bugün "ikinci Modernite atılımı"nın doğum sancılarını çekiyor. Moderniteyi ve sosyalizmi kapanmış bir parantez haline getirecek yeni karanlık çağların değil, bugün yaşanan geri düşüşü bir parantez haline getirecek çok daha aydınlık bir çağın şafağındayız. Gerek felsefe gerek bilim gerek siyasal alanda çok daha kapsayıcı pratikleri ve kuramlarını yaratacaktır bu süreç.

İlk atılıma göre daha avantajlıyız, daha birikimliyiz. İlk atılım bize, nasıl olamayacağını gösterdi; bu muazzam bir kazanımdır. İnsanlık bunun kuramını da oluşturmayı başardı: Bilimsel Sosyalizm. Bu kuram bize nasıl olamayacağını gösterdiği gibi, nasıl olabileceğine ilişkin ipuçları da verdi: Başta işçi sınıfı olmak üzere emekçi sınıflardaki şimdiye kadar hiçbir ezilen sınıfta görülmemiş potansiyellere dikkat! Bu vurgu, bugün doludizgin giden her türlü kimlikçiliğin, etnikçiliğin, milliyetçiliğin, mezhepçiliğin, yerelciliğin panzehiridir.

Fakat elimizdeki sadece bir ipucudur. Ne 19. yüzyıl Avrupa'sında, ne 1910'lar Rusya'sında, ne 1920'ler Türkiye'sinde, ne de 1930'lar Çin'inde yaşıyoruz. Tıpkı o dönemdekiler gibi bambaşka bir dünyada yaşıyoruz. İpuçlarımız var, ama hazır kalıplarımız yok. Bizim mutlak kitaplarımız ve tanrılarımız yok. Kendi Modernitemizi ve sosyalizmimizi yeni koşullara uygun pratikler geliştirerek kendimiz yaratacağız.

İyimseriz, son derece güçlü bir tarihsel birikimimiz ve tarih bilincimiz var.

İyimseriz, ipuçlarımız var.
İyimseriz, Dünya dönüyor hâlâ...

***

Fazla uçtuk, sadede gelelim...

Türümüz açısından evrim göz önüne alındığında bilemem, pek umut vaat etmiyor, ama devrim için *Homo sapiens*'e güvenelim. Fazlasıyla devrimci bir türüz. Devrim yapa yapa devrimi gereksizleştirebilirsek ve evrimimizi de doğa ile uyumlulaştırabilirsek ne âlâ! Yoksa doğa gereğini yapar. Doğanın ne dini var ne tanrısı, uygarlık falan bilmez, Moderniteyi takmaz, sosyalizm umurunda bile değil. Bizi kusar...

(Bilim ve Gelecek, Sayı 140, Ekim 2015)

Modernite 'bize ters' mi?

Batı emperyalizminin ideologlarıyla Siyasal İslamcıların üzerinde anlaştıkları bir nokta var: Doğu toplumlarında (bizim özelimizde Müslüman toplumlarda) "Modernite"nin kök salamayacağı.

Bu gelip geçici ve tesadüfi bir çakışma değildir; bizimki gibi toplumların siyasal süreçlerinin temel belirleyenlerinden olan bir "ittifak"ın zeminini oluşturur.

İki taraf da Modernitenin bir Batı (burjuva) icadı olduğu, farklı tarihsel birikimleri (ve bu birikimin oluşturduğu gelenekleri) bulunan Doğu toplumlarına yabancı olduğu konusunda hemfikirdir.

Emperyalizmin Avrupa-merkezci kalemşorları, "geri Doğu"nun "ileri Batı"yı izlemek zorunda olduğunu, bunun da o ülkelerde emperyalist sistemin bir uzantısı haline gelmiş işbirlikçi-komprador bir sınıf ve onun temsilcisi olan iktidarlar aracılığıyla yerine getirileceğini söyler. Yani Doğu toplumları modernleşemezler ama işbirlikçiler vasıtasıyla modernlerin (daha doğrusu emperyalistlerin) -onların ucuz işgücü deposu, köleleri, dünyanın ikinci sınıf vatandaşları olarak- peşine takılabilir. Kökleri sömürgecilik dönemine dayanan ama esas olarak emperyalizm döneminin başat ideolojisi budur ve emperyalist sömürünün kalıcılığını hedefler.

Siyasal İslamcılara göre de, Modernite ve onun temel unsurları olan "demokrasi", "aydınlanma", "laiklik", "bilimsel düşünce", "kadın özgürlüğü" gibi kavramlar "bize ters"tir; tarihsel geleneklerimize uymamaktadır, "yabancı ideoloji"dirler.

Bu ideolojik çakışma, politik ortaklığın da zeminini oluşturur. Dikkat edilirse Siyasal İslamcılar kapitalizme ve emperyalizme değil Moderniteye karşıdır. Anti-emperyalist olmayan bir Batı karşıtlığı yaparlar; böylece emekçilerin emperyalist sömürüye yönelebilecek tepkilerini de gerici bir Modernite karşıtlığı havuzu içinde tutmaya, oraya yönlendirmeye çalışırlar.

Bu nedenle İslam toplumlarında emperyalistlerin en "sağlam" dostları her zaman Siyasal İslamcılar olmuştur. En iyi işbirlikçi, işbirlikçiliğini en iyi saklayan işbirlikçidir. Aslında bu bir al gülüm ver gülüm ittifakıdır.

Tabii konu bu kadar basit değil. Çünkü bu gerici ittifakın temelindeki ideolojik kurgu köklüdür, güçlüdür ve "yanıltma potansiyeli" yüksektir. Bir yandan emperyalizmin ve uluslararası sermayenin gücünden, diğer yandan yüzlerce yıllık bir ideolojiden (İslam), dahası birbirlerine olan "sözde karşıtlığı" kullanarak birbirlerinden de beslenen iki siyasal akımdan söz ediyoruz.

Dolayısıyla bu ittifaka politik mücadelenin yanı sıra ciddi bir ideolojik mücadele de verilmeli, tarihsel gerçeklere dayanan sağlam tutamaklar oluşturulmalıdır. Bu nokta es geçilirse, politik arenada gericiliğe karşı mücadele edeceğim derken emperyalizmin tuzağına, emperyalizme karşı mücadele edeceğim derken gericiliğin safına düşmek kaçınılmaz olacaktır ki, her iki sapmanın örneklerini de günümüzde görüyoruz.

***

Doğal olarak köşe yazısı sınırlılığı içinde bu konuları hakkıyla ele alamayız. Ama en azından bazı genel formülasyonlar üreterek ve bazı sorular ortaya atarak, okurun üzerinde düşüneceği ve tartışacağı bir zemin sunabiliriz.

- İlk olarak Avrupa-merkezci tarih kurgusunun sağlam bir eleştirisi yapılmalıdır. Avrupa-merkezcilik, 19. yüzyılın ikinci yarısında burjuva ideologların bütün bir uygarlık tarihini kendi emperyalist burjuvazilerinin ihtiyacına göre yeniden kurgulamaları ile oluşmuş bir ideolojidir. "Geri kalmış" toplumların kaderinin ileri kapitalist ülkeleri takip etmek olduğunu savlar ve bu savı tarihsel çarpıtmalarla besler.

Bu ideolojik kurguya göre, uygarlık tarihinde iki büyük "muci-

ze" yaşanmıştır: Antik Yunan uygarlığı ve Kapitalist Batı uygarlığı. Genel anlamda "ilericiliğin" tarihsel çizgisi budur. Doğu ise "doğası gereği" her zaman "geri" olmuştur; zaman zaman rastlanan ileri atılımları olsa olsa bir köprü rolü oynamıştır, özgün bir uygarlık yaratamamıştır. Batı (kapitalist Avrupa), karanlık ortaçağın sonunda Yunan uygarlığını keşfederek yeniden doğmuştur (Rönesans).

Bu her yönüyle tel tel dökülen, tarihi çarpıtmalarla dolu bir ideoloji: Ne ilk uygarlık merkezlerini (Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hint), ne Antik Yunan'ın Mezopotamyalı ve Mısırlı kökünü (dolayısıyla el çabukluğu ile Batı olarak değerlendirilemeyeceğini), ne üç büyük semavi dinin nereden (ve neden oradan) kök aldığını, ne Ortaçağ Doğu uygarlıklarının özgün katkılarını ve bu katkıların Batı uygarlığının oluşmasındaki rolünü, ne Doğu toplumlarının halk isyanları ile dolu dinamik tarihini, ne Avrupa'nın, özellikle Kuzey Avrupa'nın uygarlık ve tarih fukarası olduğunu, ne sömürgeciliğin, iki bin yıl sonra yeniden hortlatılan köleciliğin, Amerika'daki yerli soykırımının, iki büyük dünya savaşının, Nazi yıkımının, doğa talanının yarattığı büyük tahribatları göz önüne alan tam anlamıyla bir "sonradan görme" ideolojik kurgu.

Bu büyük kapitalist-emperyalist tarihsel çarpıtmanın tarihin çöplüğüne gönderilmesi gerekir. Şimdilik en azından ideolojik düzlemde sağlam durarak ve tarihsel gerçekleri bir bir ortaya çıkararak.

***

- İkinci önemli konu Modernitenin ne olduğu noktasında netleşmektir. Bu hem Moderniteyi Batı dışına yasaklayan burjuva ideologlarına hem de bizim gibi toplumlarda gereksiz ve yabancı olduğunu savlayan Siyasal İslamcılara karşı tutarlı bir politik-ideolojik mücadele verebilmek açısından önemli.

Modernitenin kapitalizmin Avrupa'daki doğuşuyla birlikte ortaya çıktığı (bu anlamda "burjuva icadı" olduğu) bir olgudur; ama onu burjuva uygarlığı sınırlılığı içinde ele almak ve "kapitalizme özgü" olduğunu sanmak -tıpkı Kopernik Devriminin veya aydınlanmanın kapitalizme özgü olduğunu sanmak gibi- büyük bir hata olur.

Modernite en genel anlamıyla -ve Samir Amin'in formülasyo-

nuyla- "gelenek"ten kopuş anlamına gelir ve "insanların bireysel ve kolektif olarak kendi tarihlerini yaptıkları ilkesine dayanır". Buna bir de doğadaki süreçlerin, herhangi bir doğaüstü ve fizikötesi gücün tasarrufları sonucunda oluşmadığı, doğa yasalarına tabi olduğu ve insanoğlunun aklıyla bu yasaları kavrayabileceği anlayışını eklemek gerek. Kısacası Modernite, insanın kendi kaderini kendi ellerine alma mücadelesindeki en önemli kilometre taşlarından ve bilimsel düşüncenin binlerce yıllık dinsel düşünceye karşı en büyük zaferlerinden biridir. Bilimsel düşünce ve yöntem, demokrasi, laiklik, insan hakları, aydınlanma, kadın özgürlüğü vb. bu büyük insanlık atılımının unsurlarıdırlar.

Modernite, o güne dek dünyanın her köşesinde emekçilerin sınıflılığa karşı verdiği mücadelelerin yarattığı birikimden kök alır ve aynı zamanda o birikimin ilk kez düşünsel olarak sistematize edilmesi ve insanlığın önünde yepyeni bir ufkun açılması anlamına gelir.

Bu kapsamda ele alındığında salt Batı'ya, Avrupa'ya, burjuvaziye ve kapitalizme özgü olmadığı anlaşılır ve evrensel niteliği kavranabilir. İlk kez Avrupa'da kapitalizmin doğuşuyla, devrimci burjuvazi önderliğindeki halk kitlelerinin aristokrasiye karşı verdikleri mücadele zemininde oluşması, çok farklı köklerden beslenmesinden kaynaklanan evrensel niteliğini değiştirmez. Sadece "İlk Modernite Dalgası" veya "Erken Modernite" diyebileceğimiz dönemin sınırlılıklarını gösterir.

Toparlarsak Modernite sürecinin henüz çok başlarındadır insanlık ve içinde bulunduğumuz dönemde Modernitenin sınırlılıklarının aşılıp "dünyalılaşmasının" sancıları yaşanmaktadır.

***

- Yazının başında söz ettiğimiz, Modernitenin bizimki gibi toplumlara yasaklanması zeminindeki gerici ittifaka 20. yüzyılda üç önemli ve model oluşturabilecek meydan okuma yaşandı: Sovyet Devrimi, Çin Devrimi ve Türkiye Cumhuriyet Devrimi. Bu büyük devrimler -farklı niteliklere sahip olmakla birlikte- aynı zamanda hem emperyalizme hem de iç gericiliğe karşı başarılı mücadeleleriyle insanlığa farklı bir yolun mümkün olduğunu gösterdiler.

Bu büyük 20. yüzyıl devrimlerinden Sovyet ve Çin devrimleri-

ni -ilk dalganın sınırlılıklarını da aşmayı hedefleyen- "İkinci Dalga Modernite Devrimleri"; Türkiye Cumhuriyet devrimini ise ilk dalganın bir "geç versiyonu" olarak niteleyebiliriz. Henüz tamamlanmamış devrimler oldukları için sonul değerlendirmelerde bulunmamayı da tercih edebiliriz.

Uygarlık tarihine daha geniş bir perspektifle baktığımızda -bazı sosyalist arkadaşlar itiraz edebilir ama- gerek 17.-19. yüzyıllardaki burjuva demokratik devrimleri (İngiliz, Fransız, Amerikan, Alman devrimleri ve bir geç versiyon olarak Kemalist devrim) gerekse 20. yüzyıldaki sosyalist devrimleri (en önemlileri Sovyet ve Çin devrimleri) "Modernite Devrimleri" anabaşlığı altında (birinci ve ikinci dalgalar olarak sınıflandırıp) toplayabiliriz. Bu, sosyalizmin -önderlik eden sınıflar ve dolayısıyla gelecek perspektifleri bağlamında ilk dalgadan farklılaşan- bir "Modernite aşaması" olduğu anlamına gelir.

Bütün bunları tartışalım tabii. Sağlam bir politik hat oluşturabilmek ve ittifakları doğru saptayabilmek için bu konularda derinleşmek ve netleşmek gerekiyor.

(ABC, 10 Ağustos 2017)

Modernite krizi

20. yüzyıl, çürümüş ve bir anlamda kendi içine çökmüş Burjuva Modernitesi ile Moderniteye bir gençlik aşısı yapma çabaları arasındaki savaşıma sahne oldu.

Bunu kapitalizm-sosyalizm çatışması olarak da ifade edebiliriz. Fakat bu tanımlamanın olayın kapsamını izah etmede yetersiz kaldığı, Sovyetler Birliği'nin ve Sosyalist Blok'un çöküşünden sonraki gelişmelerle ortaya çıktı.

İlk başta, sadece sosyalizmin yenildiği sanıldı. Piyasa ekonomisi, "demokrasi", "özgürlük" kesin zafer kazanmıştı; tarihin sonu gelmiş, insanlığın önü sonsuza dek açılmıştı. Neo-liberal ütopyacılar, "mutlak özgürlüğü", hatta bilimsel-teknolojik devrim eşliğinde emekten bile özgürleşmenin gündeme girdiğini müjdeledi.

Bu zafer sarhoşluğu (büyük yanılsama) on yıl bile süremedi. Günümüze bakıldığında, yenilenin -daha doğrusu şimdilik geri çekilenin- sadece sosyalizm değil bizzat Modernitenin kendisi olduğu anlaşılıyor.

"Burjuva Modernitesi" denen şey çoktan mazide kalmıştır. 20. yüzyılda insanlığın 500 yıllık Modernite atılımı adına ne yapıldıysa bunlar sosyalizm pratikleri ile gerçekleşmiştir. Bunun sosyalistlerce kurgulanan bir ideolojik söylem değil bir olgu olduğu, sosyalizmin geri çekilmesi sonucunda sadece sosyalizmin değil bir bütün olarak Modernitenin de küpeşteden atılmasıyla ve bu eğilimin dünyanın her tarafında geçerli olmasıyla ortaya çıkmıştır.

Postmodernizm hayali, dönmüş dolaşmış pre-modernizm karanlığına varmıştır. Toptan bir gerilemeyle karşı karşıyadır insanlık.

***

Şimdi herkes şaşkın, herkes ağlıyor. Sadece sosyalizm, kolektivizm, eşitlik, örgütlü toplum, enternasyonalizm değil; bilim, laiklik, aydınlanma, demokrasi, hukuk, cumhuriyet, parlamento, kuvvetler ayrılığı, insan hakları, kadın özgürlüğü, ulus, yurttaş, özgür birey vb. de gözümüzün önünden bir film şeridi gibi geçiyor.

Entelektüeller "nerede o eski bayramlar" diye sızlanan yaşlılara dönmüşler; geleceğe uzanışın değil umutsuzluğun teorisini yapıyorlar. Sıradan halkın ise şaşırma ve ağlama lüksü yok; bir şekilde günlük hayatını sürdürmeye ve nasıl olursa olsun bir çare üretmeye mecbur.

Umudun değil korkunun hâkim olduğu bir topluluğun, geleceğin değil bir gün sonrasının derdine düşmüş insanların, güvenlik krizi yaşayan toplumların, sürüleşmiş kitlelerin, en ilkel güdülere yanıt veren "büyük kurtarıcılara", "mistik liderlere" meyletmesine, "ivedi çare"yi onlarda aramasına şaşırmamak gerekir.

Sağ popülist yönetimlerin tüm dünyada yükselişi böyle bir iklimde gerçekleşiyor. Güçler ayrılığının değil (ki bu, bir toplum sözleşmesine bağlı örgütlü toplum demektir) güç yoğunlaşmasının geçerli olduğu bir dünyada "sınıflar-üstü" kabile şefi benzeri otoriter liderlerin çareymiş gibi gözüküp peşlerinden gidilmesi kaçınılmazdır.

***

Fakat bu eğilimin ömrünün neo-liberal ütopyacılarınki kadar bile sürmeyeceği tahmin edilebilir. Çünkü güç yoğunlaşması ister istemez güçler çatışmasını getirecektir ve böyle bir dünya daha tekin bir dünya olmayacaktır. Uygarlığın arifesini (yani 5-6 binyıl öncesini) yaşamıyoruz. Güvenlikçiler istikrarlı bir gelecek vaat etme potansiyeli taşımıyorlar artık. Dolayısıyla gelinen aşamada, güvenlik uğruna özgürlükten vazgeçiş eğilimi hiç güvenli değil!

İnsanlık kapitalizmden yoruldu ama onu aşamadı. İnsanlık kapitalizmi aşmaya çalışmaktan da yoruldu, şimdilik... Sağ popülizm bu noktada ortaya çıktı. Aslında sağ popülizm kapitalizmin sınırlılıklarından kaynaklandı; bu sınırlılığın itirafı, kabulü.

İnsanlığa kapitalizmin sınırlarını vaat ediyor, ama tersten. İşaret ettiği hedef -cilası ne olursa olsun- Modernite öncesi. Kısacası çıkmaz sokak.

***

İnsanlık sosyalizm deneylerinden geri düşüşün bedellerini ödüyor; daha da ödeyecek. Marx'ın toplumsal dönüşümlerin yasaları üzerine tartışırken dediğini biraz değiştirerek söylersek: bütün bedeller ödenmeden gelecek yeşermez. Fakat ödenen bedeller insanlığın ortak hafızasına kazınacak deneyimlerdir ve daha güçlü bir geleceği inşa etmenin tuğlalarıdır aynı zamanda.

Derin bir Modernite krizinin sarsıntılarını yaşıyoruz. Modernitenin, Bilimsel Devrimin ve aydınlanmanın henüz çok başında olduğumuzu, insanlığın çok da aydınlanmamış olduğunu şaşkınlıkla fark ediyoruz. Sadece biz Türkiyeliler, Iraklılar, Suriyeliler değil, çok gelişmiş olduklarını sanan Avrupalı ve Amerikalı halklar da dramatik biçimde fark ediyorlar bu olguyu.

Ama böylece geleceğe ilişkin modellerimizin şimdiye kadar düşündüğümüzden çok daha köklü ve kapsamlı olması gerektiğinin de bilincine varıyoruz. Öyle 50 yıllık, 100 yıllık, hatta 500 yıllık bile değil, birkaç binyıllık bir hesabın kesilmesi görevi ile karşı karşıyayız. Fakat gözümüz korkmasın, bir o kadar da hesap kesme deneyimi ve birikimi vardır insanlığın.

Gelecek ne getirir, daha hangi bedeller ödenir, geleceğe şimdiye kadar kestirilememiş hangi yollardan geçilerek gidilir, bilemeyiz. Fakat hangi yollardan gidilemediğini, hangi yolların çıkmaz sokak olduğunu az-çok biliyoruz.

Burjuva (Kapitalist) Modernitesiyle buraya kadar. İnsanlığa kattıklarını da, sınırlılıklarını da, o sınırlara yaklaşıldığında başımıza neler geldiğini de çok iyi biliyoruz. Bunun en iyi anlaşılabileceği ülkelerden birinde yaşıyoruz.

Sosyalizmin, burjuva Modernitesiyle aynı kulvarda yarışarak fazla ilerleyemeyeceği de kafamıza dank etmiş olmalı. Demek ki yeni ve daha farklı bir Modernite anlayışına, yeni ve daha farklı bir aydınlanma atılımına ihtiyaç var: Sosyalist Modernite ve Emekçi Aydınlanması. Bu geniş çerçevenin içi nasıl dolar, onu da bedeller ödeye ödeye bulacağız.

***

Bütün bu derin çelişmelerin en keskin yaşandığı coğrafyalardan biridir Türkiye. Ne güzel bir ülke! Hiç kaçılır mı bu ülkeden?

(ABC, 17 Ağustos 2017)

Temel süreçler

Kâhin değiliz. İçinde yaşadığımız toplumsal ve politik süreçlerin yakın/orta/uzak gelecekte nasıl şekilleneceğini matematiksel kesinlikte bilemeyiz. Sadece yaptığımız analizlerin ışığında tahminlerde bulunabiliriz. Bunun başta gelen nedeni toplumsal gelişmenin motorunun sınıf mücadelesi olması ve sınıfların da kanlı-canlı öznel varlıklardan oluşmasıdır. Toplumbiliminin malzemesinin bu niteliğinin yanı sıra, daha pek çok etken de (örneğin büyük bir doğal afet) bu süreçlere etki yapabilir.

Fakat tüm bu kaotikliğine karşın, toplumsal süreçler de neden-sonuç ilişkisinden azade değildir; yoksa toplumbilim diye bir bilim dalı olmazdı. Mesele, içinde yaşadığımız dönemin, hangi tarihsel süreçlerin unsuru ve devamı olarak devindiğini mümkün olduğunca belirleyebilmektir. Yani kaosun hangi düzenin içinde seyrettiğini; yüzeyde yaşanan çırpıntıların derinlerdeki hangi yavaş akışın yansımaları olduğunu belirlemek... Bunun için de elimizde Marx'ın katkılarından sonra bir bilim haline gelmiş toplumbiliminin yasaları, yöntemleri ve kuramları var.

Aslında mevcut sentezin ("toplum sözleşmesi" de diyebiliriz) dağıldığı, mevcut programların yaşanan pratiği/olguları açıklamakta yetersiz kaldığı, belirsizliğin ve dolayısıyla gelecek kaygısının yoğunlaştığı, kafaların en fazla karıştığı dönemler, sanılanın ve hissedilenin tam aksine, alttaki temel akışın yüzeye meylettiği, -deyim yerindeyse- düzenin kaosa müdahale etmeye başladığı, dağıl-

manın değil ilerlemenin uç verdiği, nedenselliğin başat ve belirgin olduğu dönemlerdir.

Mevcudun berhava oluşu, her zaman, yeni bir şeyin (sentezin) geliyor oluşundandır; temel sürecin bütün haşmetiyle etkisini göstermeye başlamasındandır. Fakat bu "geliş"in ayak sesleri ilk önce bir belirsizlik ortamı, "kaosun hâkimiyeti" olarak duyumsanır. Oysa yeni bir düzen gelmektedir.

Kanımca gerek dünyada gerekse bölgemizde ve ülkemizde böyle bir ara dönemden geçiyoruz. Bu nedenle kafamız karışık, bu nedenle elimizdeki analiz araçlarının yetersizliğini hissediyor ve şaşkınlığa düşüyoruz, bu nedenle mevcut kavramlar buhar olup uçuyor ve saçma sapan nitelemeler (örneğin laiklik mitinginde "Kahrolsun faşist-Kemalist diktatörlük" pankartı veya "İslami Kemalist" ucubesi gibi) ortaya çıkabiliyor...

O halde mevcut "tantana"ya kayıtsız kalmayıp ama içinde de boğulmayıp (yani o tantananın bir parçası olmayıp) neyin gelmekte olduğunu, temel sürecin nasıl ilerlediğini saptamak ve ona göre konumlanmak gerekiyor. Daha doğrusu bunu doğru saptayıp gereğini de yapanlar gelecekte bir rol sahibi olabilecekler. Diğerleri ise kaosun geçici birer unsuru olabilecekler ancak, gelmekte olan yeni düzenin (ve toplumsal sentezin) değil.

Öte yandan, yeni bir sentez ancak bunu sahiplenecek bir toplumsal maddi güç ile gündeme gelebilir (çünkü tarih, fikirlerin değil sınıfların mücadelesi tarihidir). Sentezler masa başında oluşmaz; önce mesele arazide çözülür, sonra masa başına geçilir. Dolayısıyla "yeni"yi saptadığını iddia eden her odak, her türlü kuramsal gerekçeden önce, bunun maddi gücünü göstermek (asıl kuramsal gerekçe de budur zaten) ve arazide kanıtlamak zorundadır. Yoksa -en iyi olasılıkla- "şahane fikirler" olarak düşünce tarihi müzesinde yer almaktan öteye geçemez. Müzemiz 500-1000 yıl sonra keşfedilen böyle fikirlerle dolu...

***

Sadede gelelim. Bir tez şöyle: Türkiye özelinde Kemalist Cumhuriyet, dünya çapında ise Modernite (sosyalizm de dahil) tarihsel bir sapmadır ve işte artık bu sapmanın sonuna gelinmekte ve bu parantez kapanmaktadır. Temel süreç, bu sapmayı da -yok saya-

mayacağı için- kapsayıp (içinde eritip) yoluna devam edecektir. Bu tez doğru ise, aynı tezin yıkıcı versiyonu olarak "faşist Kemalizm", yapıcı ve kapsayıcı versiyonu olarak "İslami Kemalizm", "Yeni Ortaçağ", Hardt ve Negri'nin "İmparatorluk ve Çokluk"u, "küresel aristokrasi" gibi nitelemeler doğru demektir ve bizim gibi Modernistler, bilimsel devrimciler, aydınlanmacılar, Kemalistler, sosyalistler tarihin çöplüğünde yer aramaya başlamalıdır.

Ciddi bir tez. Çünkü hem uzun vadeli süreçler dikkate alınarak oluşturulmuş hem de ciddi bir toplumsal maddi güce dayanıyor: Küresel burjuvazi (maddi üretimden koptuğu için "yeni küresel aristokrasi" de denebilir) ve Modernite öncesi 5000 yıllık haraçlı geçmişin günümüzdeki uzantıları. Geleneğin, küresel aristokrat-burjuvazinin "bilimsel teknolojik devrimi" (iletişim, genetik, robotik vb. devrimler) ile harmanlanmış yeni sentezi...

Ayak seslerini duymaya başladığımız "yeni" bu mudur? İngiliz, Fransız, Amerikan, Alman, Sovyet, Türk, Çin vb. devrimleriyle tarihi boş yere mi zorladı insanlık? Hangisi parantez? Modernite mi, günümüzdeki Modernite reddiyeleri mi? Kendi özelimize gelelim: Atatürk mü parantez, Erdoğan mı? Bu sorunun yanıtı güncel çekişmelerde değil, temel süreçlerin analizinde.

***

Bu tez (Moderniteyi ve Kemalist Cumhuriyet'i sapma olarak gören tez), tarihi egemenlerin yaptığı anlayışına dayanıyor. Özneleri, Sümer krallarından günümüz küresel burjuvazisine (emperyalistlere) kadar hep egemenler, ezenler, yönetenler, devletlerdir. Tarihi bunların yazdıkları (dolayısıyla kendi yaptıklarını yazdıkları) doğru, ama onlar mı yapıyor, işte orası tartışmalı.

En genel süreci, insan-doğa ilişkisi ve çelişkisiyle belirlenen insanın kültürel evrim sürecini dikkate aldığımızda, uygarlık (sınıflılık, devletlilik vb.) dönemi bir sapma (parantez) olarak değerlendirilebilir. İnsan-doğa çelişkisi alta itilmiş, insan-insan çelişkileri -tabii ki yine alttakinin zemininde- öne çıkmıştır. Fakat bu durum genel sürecin, kültürel evrim sürecinin daha temel olduğu gerçeğini değiştirmez; uygarlık da kültürel evrimin bir parçasıdır.

En temeldeki bu süreç, uygarlık döneminde etkisini nasıl göstermiştir? İnsan topluluklarının karşıt çıkarları olan sınıflara bö-

lünmeleriyle, ezen-ezilen, yöneten-yönetilen, sömüren-sömürülen çelişkilerinin başlamasıyla (yani uygarlıkla) birlikte, ezilenlerin ezenlere, yönetilenlerin yönetenlere, sömürülenlerin sömürücülere karşı mücadelesi (yani sınıf mücadelesi) ve sınıflılıktan kurtulma özlemi de başlamıştır. İşte tarihin -kültürel evrim ile uyum içindeki- asıl motoru budur. İddia ettikleri gibi egemenler, sömürücüler, krallar, imparatorlar, padişahlar, sermayedarlar, emperyalistler değil; onlara karşı sınıfsızlık özlemiyle mücadele eden büyük insanlıktır tarihin öznesi. En temeldeki kültürel evrim sürecinin öznesi nasıl "insan emeği" ise, uygarlık döneminin de öznesi insan emeği ve bu emeğe sahip çıkma mücadelesidir. Bu bakış açısı, her türden sömürücü düzeni kapatılması gereken bir parantez olarak saptar.

İşte Modernite devrimleri, bilimsel devrimler, aydınlanma, sosyalizm pratikleri, anti-emperyalist kurtuluş mücadeleleri, bu büyük sürecin, sömürüden ve sınıflılıktan kurtulma sürecinin, bütün sömürücüleri tarihin çöplüğüne gönderme sürecinin, hatta insanın kültürel evrim sürecinin nadide bir halkasıdır.

Bu kültür ve tarih bilincinin ışığında, daha yeni başlayan Modernite atılımını ve Türkiye özelinde cumhuriyet atılımını "parantez" yapacak bir güç daha anasından doğmadı diyoruz.

"Yeni bir sentez", bu temel süreç ile uyum içinde, geleceğe uzanma perspektifiyle, günün koşulları dikkate alınarak ve bizzat arazideki mücadeleyle doğacak ve oluşturulacak. İnsanlık bunun doğum sancılarını çekiyor.

(ABC, 28 Eylül 2017)

Çin Komünist Partisi Kongresi ve sosyalizm

Ekim Devrimi'nin 100. yıldönümü dolayısıyla çeşitli toplantılar yapılıyor ve tarihi önemdeki bu büyük sosyalist devrim tartışılıyor. Özellikle genç arkadaşlar, bu devrimin oluşum sürecinden çok, devrim ile kurulan sosyalist ülkenin 72 yıl sonra neden çöktüğüyle ilgililer. Bu yönde sorular soruyorlar ve haklılar da...

Öte yandan -biz Ekim Devrimi tartışmalarıyla meşgulken- Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) 19. Kongresi gerçekleşti ve bu kongrede öğrenebildiğimiz kadarıyla gerek dünya siyaseti gerekse sosyalizm anlayışları konusunda önemli açılımlar ve yönelimler yapıldı.

ÇKP'nin kongresi Türkiye solunda fazla yankı bulmadı ve tartışılmadı. Oysa bu kongre açık ara geçtiğimiz ayın dünyadaki en büyük olayıydı. İçeriği bir tarafa, dünya nüfusunun beşte birini (bu açıdan iki Avrupa veya dört ABD demektir) ve dünyanın en büyük ikinci (büyüme hızı bakımından ise birinci) ekonomisini yöneten bir partinin kongresinden söz ettiğimizi algılamamız bile bu olayın çapını kavramamız için yeterli.

Kaldı ki, ÇKP Genel Sekreteri Şi Jinping'in konuşması "Çin'e özgü sosyalizm", "modern bir sosyalist topluma geçiş" gibi kavramları tartışıyor ve bazı açılımlar yapıyordu ki bunların Türkiye sosyalistlerini yakından ilgilendirmesi gerekir.

Aslında "Sovyetler Birliği neden çöktü?" sorusu ile "Bugünkü Çin hangi yolda ilerliyor?" sorusu bir biçimde çakışıyor ve birlikte ele alınıp tartışılabilir. İkisi de sosyalizmin ne olduğu sorusu ile bağlantılı.

ÇKP kongresine ilişkin verilerimiz ne yazık ki çok kısıtlı; dolayısıyla somut bir tartışma yapma olanağımız yok. Fakat gerek Şi Jinping'in konuşması gerekse Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin geçmişleri konusundaki bilgi birikimimiz ışığında bir sosyalizm tartışması yapabiliriz ve bunun ortalığı saran kaba yaklaşımları törpülemek açısından faydalı olacağını düşünüyorum.

***

Bazıları, Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ve günümüz Çin'inin izlediği hattın, kapitalist gelişme açısından geri düzeylerde olan coğrafyalarda sosyalizmi zorlamanın boşa kürek çekmek olduğunu kanıtladığını söylüyorlar. Gerek Ekim gerekse Çin devrimlerinin sonuç itibarıyla -tıpkı İngiliz ve Fransız devrimleri gibi- birer "burjuva demokratik devrim" işlevi gördüğünü savlıyorlar. Bunun da aslında Marx'ı kanıtladığını belirtiyorlar.

Bilindiği gibi 19. yüzyıl sosyalistleri, proleter devrimlerinin ve sosyalizmin ancak en ileri kapitalist ülkelerde ve kıta ölçeğinde (Avrupa) gündeme gelebileceğini düşünüyorlardı. Marx ve Engels bu modeli dönemin olgularının tahlilinden, 1848 devrimlerinden ve Paris Komünü pratiğinden üretmişlerdi. Uzun boylu bir sosyalizm deneyimi yaşanmamasına karşın, ileri ülkelerde gündeme gelebilecek sosyalizmin de -önceki kalıntıları demokratik devrimler ve kapitalizm hallettiği için- hızla ve kısa sürede gelişeceğini öngörmüşlerdi.

19. yüzyıl Avrupa'sında kanıtlanan bu model, kapitalizmin emperyalizm aşamasına geçtiği, dolayısıyla dünyalılaştığı ve Avrupa dışındaki toplumların da dünya siyaset sahnesine çıktığı 20. yüzyıl başlarında artık geçerliliğini yitirdi. Lenin 1916'da kaleme aldığı "Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması" adlı eserinde bu yeni olguyu tahlil etti ve yeni bir devrim modeli geliştirdi. Ekim Devrimi bu modelin başarılı bir uygulamasıydı.

Sonuç olarak ilk sosyalizm pratikleri, öngörülerin tersine, ilk başta Rusya, daha sonra Çin olmak üzere kapitalist gelişme açısından oldukça geri ülkelerde yaşandı. Kapitalizm nasıl küreselleştiyse sosyalizm de Avrupa dışına taşarak küreselleşti. Bu pratikler, sosyalizm modellerinde de büyük değişikliklere ve yeni kavrayışlara yol açtı.

Sosyalizm sadece anti-kapitalizm değildir; sadece kapitalizmi değil, tüm sınıfları ve her türlü sömürü ilişkisini ortadan kaldırma-

yı hedefler. Bu tespitin değeri, sosyalizmin Rusya ve Çin gibi kapitalizm öncesi haraçlı sistemin kalıntılarını yoğun biçimde barındıran ve birer köylü denizi olan ülkelerde pratiğe girmesiyle anlaşıldı.

Yüz milyonların katıldığı bu pratikler, genel Modernite sürecinin ve Modernite devrimlerinin bir parçasıydılar; ama farklı bir parçasıydılar. Emperyalizm ile birlikte burjuvazi, devrimci barutunu tüketmiş ve gericileşmişti. Birkaç yüzyıl önce Avrupa'da Modernite sürecine önderlik eden devrimci burjuvazi artık kalmamıştı. Modernitenin dünyaya yayılmasının öncü sınıfı artık başta proletarya olmak üzere geniş emekçi sınıflardı ve ezilen dünya Moderniteye ancak sosyalist yolu izleyerek ulaşabilirdi. Dünyalılaşan sosyalizm, Modernitenin de dünyalılaşması, dahası burjuva önderliğinde (Avrupa'da) tıkanan Moderniteye bir gençlik aşısı yapılması anlamına geliyordu.

19. yüzyılın devrim ve sosyalizm modeline takılıp kalan, sosyalizmin ancak kapitalizm sonuna dek yaşandıktan sonra gündeme gelebileceğini savlayan ve dolayısıyla ezilen dünyaya sosyalizmi yasaklayan yaklaşımların kavrayamadığı olgu emperyalizmdi; emperyalist burjuvazinin artık bırakalım Moderniteye öncülük etmeyi, bizzat Modernitenin dünyaya yayılmasının önündeki en büyük engel haline gelmiş olmasıydı.

***

Peki, bu "geri" ülkelerde sosyalizmin zemini nasıl genişletilecekti? Komünist önderlik ve proletarya bu köylü denizlerini nasıl sosyalist toplumlara dönüştürecekti? Sosyalizm pratiklerinin temel tartışması buydu ve -ÇKP'nin 19. Kongresi'ndeki tartışmalar da göz önüne alındığında- hâlâ budur.

Bu noktada Mao Zedung'un hem başında bulunduğu Çin pratiğini hem de Sovyet deneyinden çıkardığı dersleri damıtarak ortaya koyduğu kuramsal katkılar son derece önemlidir:

Sosyalizm, proleter devrimiyle başlayan ve sınıfsız topluma kadar sürecek uzun bir tarihi dönemi kapsar. Bütün bu süreç boyunca üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti esas olarak tamamlandıktan sonra da (ki bu da uzun bir süreçtir), kapitalizme geri dönüş tehlikesi hâlâ vardır; iki sınıf, iki yol, iki çizgi arasındaki çelişmeler devam eder. Başka deyişle proletarya ile burjuvazi, sosyalist yol ile kapitalist

yol arasındaki mücadele sürer. Bir hukuki biçim olarak toplumsal mülkiyet, geri dönüş tehlikesini bütünüyle bertaraf edemez. Üretim araçlarının mülkiyetinin toplumsallaştırılmasından sonra esas tehlike, tasfiye edilen burjuvaziden değil, bizzat parti ve devlet aygıtı içinde yer alan mevki sahibi kapitalist yolculardan kaynaklanır. Sınıfsız topluma ilerleyen sosyalizmi kurma sürecinin itici gücü, sınıf mücadelesidir, emekçi kitlelerin inisiyatifidir, devrimdir.

Aslında Mao'nun bu kuramının nüve halindeki biçimini Lenin'in Rusya'da NEP dönemini (proletarya devletinin denetiminde kapitalizme sınırlı izin verilmesi) başlatırken yazdıklarında da bulabiliriz. Böyle ülkelerde sosyalizme giriştiğinizde böyle çetrefil sorunlarla boğuşmak zorundasınız (Keşke bütün dünya bir Fransa veya Almanya olsa; ama değil).

Çetrefilliği özetlersek: 1) Sosyalizm öyle 10 senelik, 50 senelik, 100 senelik bir mesele değil; çok daha uzun ve çeşitli aşamaları içeriyor (aşamaları reddetmek -Lenin'in tabiriyle- bir çocukluk hastalığı). Kapitalist yol ile sosyalist yol arasındaki mücadele bu uzun süreç boyunca devam eder.

2) Böyle "geri" ülkelerde sosyalizmin zeminini genişletmek için belirli ölçülerde özel kapitalizme izin vermek zorundasınız (bu bıçak sırtı bir politika ama zorunlu); aşırı hızlı gidemezsiniz.

3) Bu bıçak sırtı politikayı izlerken kritik mesele, sosyalist (proleter) parti ve devlet önderliğinin (yani sınırlama ve denetleme mekanizmasının) kesinlikle yitirilmemesi.

4) Yetmez! Asıl tehlike zemindeki bu kapitalist ilişkilerden değil, bizzat devlet ve parti bürokrasisi içindeki yozlaşmış unsurlardan ve kapitalist yolculardan gelmektedir (Sovyet deneyimi bunu kanıtladı). Bunun engellenmesi için yeniden ve yeniden emekçi kitlelere başvurmak ve sınıf mücadelesini gözetmek gerekir. Parti ve devleti denetleyecek olan güç emekçi kitlelerdir.

5) Bu da yetmez! Bütün bu çetrefil sorunları sizi boğmaya ve yok etmeye çalışan emperyalistlerin müdahalelerine göğüs gererek çözmek zorundasınız.

***

Kolay bir iş değil. İlk sosyalizm pratiği olan (dolayısıyla deyim yerindeyse karanlıkta el yordamıyla yürümek zorunda kalan) Sov-

yetler Birliği bütün bu çetrefil sorunlarla uğraştı. Sovyet komünistleri ve emekçileri müthiş bir mücadele verdiler, insanlığa büyük bir birikim hediye ettiler, ama sonuçta yenildiler ve geri çekilmek zorunda kaldılar.

ÇKP direniyor. Konjonktür gereği ciddi geri adımlar atmak zorunda kaldı. Deng döneminde ve sonrasında, Mao'nun izlediği çizgiyi oldukça zorlayan biçimde kapitalizme ödünler verildi/veriliyor. ÇKP'nin bir milim dahi taviz vermediği konu ise ülkenin ve devletin yönetiminde partinin öncü konumunun korunmasıdır; bu noktada parti içindeki bütün kanatlar hemfikirdir. Bunu uzatılmış ve hayli ileri gidilmiş bir "NEP dönemi" olarak da niteleyebiliriz.

19. Kongre'den edindiğimiz kısıtlı bilgiler ışığında bu yolda devam edileceğini söyleyebiliriz. ÇKP yöneticileri ne kendilerini ne Çin halkını ne de dünyayı kandırıyor. Kapitalist ilişkilerin gelişimine izin verdiklerini (tıpkı Lenin'in NEP dönemini açıklarken yaptığı gibi) kendileri söylüyor; kapitalizmi sosyalizm diye yutturmaya çalışmıyorlar. Bunlar çoluk çocuk değil, ciddi adamlar, dünyayı yönetiyorlar! Söyledikleri, Çin'in henüz sosyalizmin ilk aşamasını (hatta ilk aşamasının da ilk aşamasını) yaşadığı, bu aşamada böyle bir çizginin zorunlu olduğu, bunun uzun vadede modern bir sosyalist toplumun zeminini oluşturacağıdır. "Çin'e özgü sosyalizm" dedikleri şey, işte bu uzun, aşamalı sosyalizm sürecidir, yoksa kapitalist bölüşüm ilişkileri değil.

Çin'de kısa sürede palazlanan büyük sermayeden, süper zenginlerden ve yabancı (küresel) sermaye yatırımlarından sıkça söz ediliyor. Emin olun, bütün bunlar bir gecede halledilir; ÇKP'nin bir kararına bağlıdır, hepsi kamulaştırılır/millileştirilir ve kimse (Batı dahil) gıkını çıkaramaz. Tayyip'in Cemaat sermayesine yaptığını ÇKP mi yapamayacak...

Asıl sorun, 65 yıldır tüm ÇKP yöneticilerinin vurguladığı gibi, küçük ve orta girişim sahipleridir, Mao'nun deyişiyle her gün her saat kapitalizmi doğuran küçük özel üretimdir ve tabii parti ve devlet yönetimine sızacak (veya o mevkilerde oluşacak) kapitalist yolculardır. Bunlar dost (veya dost görünen) unsurlardır, zor yöntemleri uygulanamaz; dolayısıyla uyanık olmak gerekir. Zaten ÇKP tarihi boyunca yaşanan parti içi çatışmaların esas konusu da bu unsurlara karşı denetim ve sınırlamaların ne ölçüde olacağı, hangi hızla ilerleneceği-

dir. Mao sonrası dönemde, uzun süredir, "ağır git ki yol alasın"cıların hâkim olduğu görülüyor. Ama bir bakmışsınız bir sonraki kongrede "at koşmakla menzil alır"cılar dizginleri ele almış.

Mao'nun katkılarıyla oluşturulmuş -sadece ileri kapitalist ülkelerde değil dünya çapında sosyalizme geçiş perspektifine sahip- sosyalizm modeli, Avrupa'nın 300 yıl boyunca burjuvazi önderliğinde geçirdiği demokratik aşamayı komünist parti önderliğinde geçirmeyi öngörür ve bu süreç sayısız geri düşüş ve devrimci atılımlar eşliğinde gelişecektir.

Bu anlamda Mao'nun kuramı, Marx'ın Avrupa için oluşturduğu toplumların gelişim kuramının dünya ölçeğindeki bir versiyonudur. Ve bu kuramın günümüzdeki tek alternatifi, emperyalizmin kayıtsız şartsız hâkim olduğu bir dünyadır. ÇKP de SBKP gibi (ÇHC de SSCB gibi) yıkılıp dağılsaydı, Çin'in ağırlığının bulunmadığı böyle bir dünyanın ne hale gelebileceğini hayal edebiliyor musunuz?

***

Son bir not: Kuram tartışmaya eğilimliyiz ama Şi Jinping'in kongre konuşmasında partinin birliği ve önderliğine özel olarak vurgu yapması ve ÇHC ordusuna 20 yıl içinde dünyanın en güçlü ordusu olma hedefini koyması güncel olarak çok daha önemlidir. Hem Çinlilerin ciddiliğinden hem de Pentagon'dakilerin titrediğinden emin olabilirsiniz.

Çin yıllardır Sun Tzu'nun yasasını uyguluyor: Savaşmadan kazanmak! (Lenin de "barış içinde bir arada yaşama" demişti) Ancak savaşmaya kalkışılamayacak denli güçlü olursan bu politikayı uygulayabilirsin. Antik Çinli komutan Sun Tzu'nun yazdığı kitabın adının *Savaş Sanatı* olduğunu da anımsatalım.

Sonuç olarak Şi Jinping'in konuşması aynı zamanda, Çin Denizi'ni kapatıp Çin'i kuşatma planları yapan ABD'ye "Çin usulü" bir meydan okumadır (Kuzey Kore lideri Kim Jong-Un'un üslubundan hayli farklı tabii). Ve öyle görünüyor ki ÇKP Kongresi, emperyalizmin değil ama "Amerikan Yüzyılı"nın sonunun yaklaştığına işaret etmektedir.

Amerikanınki biterken kimin ve neyin yüzyılı başlar, orası ayrı tartışma konusu...

(ABC, 2 Kasım 2017)

Gemileri yaktılar, geri dönüş yok

Zamanın oku geleceğe doğru; geçmişe dönemiyorsunuz. Bu önermeyi fiziksel düzlemde tartışmayı kuramsal fizikçilere bırakalım. Fakat toplumbilim alanında bu olguyu çok daha net görebiliyorsunuz. Eski mutlu dönemlere, altın çağlara dönüş arzusu kelimenin tam anlamıyla "ütopya"dır ve gerçekleşme olasılığı sıfırdır. Tarih boyunca bu tür eğilimler ve hareketler -tabii ki geleceğe bazı miraslar bırakmışlardır ama- kendi dönemlerinde hüsranla sonuçlanmışlardır.

Geçmişe dönülememesinin nedeni, geleceğin olasılıklı ve kaotik olmasıdır. Gelecek tam olarak belirlenmiş olsaydı filmi geri sarmak da mümkün olabilirdi; ama değil...

Kaldı ki önerme tersten de kurgulanabilir. Ogan Güner arkadaşım aktarmıştı, bir Rus deyişi şöyleymiş: Geçmiş öngörülemez! Geçmişin öngörülememesi (ki kesin olarak öngörülebilseydi tarih disiplini olmazdı), geleceğin kesin olmamasından kaynaklanır.

Kısacası, ne geçmiş ne de gelecek kaderdir. İkisi de gücümüz oranında ellerimizdedir.

***

Gerek dünya genelinde gerekse ülkemizde 500 yıllık (Türkiye için 150 yıl diyebiliriz) Modernite sürecinin kazanımlarının terk edildiği bir dönemi yaşıyoruz. Bu eğilimi "geriye dönüş", "Ortaçağa dönüş" olarak nitelemek -belki vurucu bir laf ama- pek doğru değil. Doğrusu, çağımızın hâkim sınıfı olan küresel burjuvazinin ve

onun devletlerinin Modernitenin kazanımlarına ihtiyaçlarının kalmamasıdır. Modernite, artık ayak bağıdır küresel burjuvazi için...

Bu konuyu daha çok aydınlanma ve laiklik bağlamında tartıştık. Fakat konunun bir o kadar önemli olan diğer boyutu siyasal sistemler (ve temel nitelikleri) meselesidir.

Burjuva uygarlık modeli ile birlikte insanlığın gündemine giren ve "burjuva demokrasisi" başlığı altında toplayabileceğimiz şu kavramlar günümüzde ne durumdadır?

- Toplum sözleşmesi
- Parlamenter demokrasi
- Kuvvetler ayrılığı
- Siyasal partiler sistemi
- Seçimler
- Hukukun üstünlüğü
- Yargının bağımsızlığı
- İnsan ve yurttaş hakları
- "Özgür" medya vb...

Aristokrasiyi tasfiye ettiği ve kendi sistemini kurduğu dönemde ilerici burjuvazi tarafından ortaya atılan bu kavramlar, günümüz küresel burjuvazisi için artık ayak bağı değil midir? Tipik bir örneğini, AKP iktidarı altında ülkemizde de yaşamıyor muyuz?

Marksistler olarak, hem bu kavramların emekçilerin mücadelesi sonucunda elde edilmiş -dolayısıyla sahip çıkılması gerekenyönleri olduğunu vurgular, hem burjuva niteliğinden kaynaklanan sınırlılıklarını eleştirir, hem de özellikle emperyalizm döneminde birer göz boyama aracına dönüştüklerinin altını çizerdik.

Bütün bu tespitler doğruydu. Ama artık günümüz burjuvazisi bu kavramları -bir göz boyama aracı olarak bile- takmıyor. Çünkü elinde çok daha etkin ve rafine, yüksek teknolojili manipülasyon araçları var.

Örneğin bugün Türkiye'de gerek büyük burjuvazinin gerekse iktidarın, çoğunluğu az-çok memnun edecek bir "toplum sözleşmesi" oluşturmak gibi derdi var mıdır? Başkanlık sistemi ve partili cumhurbaşkanlığı ile birlikte artık "parlamenter demokrasi" ve "kuvvetler ayrılığı" gibi kavramlardan söz edilebilir mi? "Hukukun üstünlüğü ilkesi"nin ve "yargı bağımsızlığı"nın tabutuna son çiviler

de çakılmıyor mu? Siyasal partilerin politik yaşamın oluşmasında eski önemleri kalmış mıdır? Seçimlerin bir değeri var mıdır? "İnsan hakları" (özel mülkiyet hakkı da dahil) açıkça ihlal edilmiyor mu?

Bütün bunlar geçici bir despot iktidarın, o iktidar devrildiğinde ortadan kalkacak uygulamaları değildir. Bunlar, toplumdan ve üretimden ipini iyice koparmış bir sınıfın ve temsilcilerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik uygulamalardır. Bu sınıfın "normali" (düzeni, sistemi) budur. Türkiye'de de, küresel sermayenin merkez ülkelerinde de...

Bakın, anlı şanlı (ve popüler) bir profesörümüz en iyi rejimin "monarşi" olduğunu açıkça söyleyebiliyor. Mevcut sistem çerçevesinde düşünüldüğünde (tabii eskisinden ayırmak için neo-monarşizm" terimini tercih ederek) haklıdır da... Sistemin "işlerinin" yürümesinin gereği budur. Sanal olarak kazanılmış milyar dolarların ışık hızı ile dolaştığı ve el değiştirdiği bir dünyada, seçim, parlamento, yargı gibi "fren"lerle uğraşmanın bir anlamı var mıdır?

Eskinin derin devletinin asıl devlet olarak istikrar kazandığı bir döneme girmiştir dünya. İşler artık bütün gücü elinde toplamış "reislerle" yürüyecektir; bir mafya çetesinde olduğu gibi... Reisler birbirlerinin bahanesi ve gerekçesi olmaktadır. Halka da her türlü araçla bunun "normal" ve "gerekli" olduğu, başka çarenin bulunmadığı dikte edilmektedir. Kendi varlıklarının gerekçesi olarak, kendi yarattıkları korkunç dünyayı gösteriyorlar.

***

Son 30 yıldır birçok şeyin sonunun geldiği ilan edildi: Sosyalizmin, modernizmin, devrimlerin, ulus-devletin, emperyalizmin, antiemperyalizmin, hatta tarihin... Bunların hepsi tartışmalı, hatta çoğunun uçuk iddialar oldukları da ortaya çıktı. Ama gerçekten sonu gelmiş olan bir şey varsa, o da "burjuva demokrasisi"dir. Çünkü bu bitiş, hem toplumsal/sınıfsal bir temele dayanıyor hem de bizzat yaratıcıları tarafından bitirildi.

Dolayısıyla artık "geri dönüş" olasılığı yok. Ancak ileri gidebiliriz; çünkü gemiler -bizzat küresel burjuvazi tarafından- yakılmış durumda.

Yanlış anlaşılmasın, kabullenmenin teorisini yapmıyoruz. Söylemek istediğimiz, geçmişe öykünüp duran değil, geleceği kurmaya

yönelik bir "reddiye stratejisi" oluşturmanın gerektiğidir. Bu sınıfın ve temsilcilerinin "anladığı dilden" konuşan bir iktidar stratejisi...

Küresel burjuvaziye karşı, burjuva demokrasisi ve burjuva aydınlanması mevzisinden başarılı bir mücadele verme olanağı yok. Böyle bir strateji sürekli savunmada kalmaktan, geçmişe ağıt yakmaktan, müzmin muhalefet yapmaktan (veya daha güçlüler tarafından kurtarılmayı beklemekten) öte bir sonuç vermeyecektir, vermiyor. Böyle bir çizginin halkı etkileme olanağı da yok. Emekçi halk eziklere acır, yaralarını sarar, ama peşinden gitmez.

Yine yanlış anlaşılmasın, kaba bir sistem karşıtlığından ve sürekli soyut bir geleceğe gönderme yapmaktan da söz etmiyoruz. "Altın çağı" geçmişte aramak ile uzak geleceğe havale etmek arasında bir fark yok.

Sosyalistler olarak henüz günümüz koşullarına uygun, aşamaları dikkate alan bir reddiye ve aşma stratejisi oluşturabilmiş değiliz. İdeolojik temalarımız, politik programlarımız, araçlarımız, örgütlenme ve siyasal çalışma tarzlarımız 50 yıl öncesiyle aynı. Kronikleşmiş sorunların en temeldeki kaynağı budur sanıyorum.

(ABC, 14 Aralık 2017)

Toplumlar ne kadar gerileyebilir?

Toplumlar ne kadar gerileyebilir? Teorik olarak yok olmaya kadar gerileyebilirler. Örneğin gezegenimizde çok büyük bir doğal felaket gerçekleşir ve insan türü ortadan kalkabilir. Böyle durumlar tartışmamız dışı. Herkese gelen düğün bayram!

Veya insan marifetiyle küresel bir felaket yaşanabilir; örneğin büyük çaplı bir nükleer savaş gerçekleşir ve uygarlık dediğimiz olgu ortadan kalkabilir (yani Einstein'ın "dördüncü" dünya savaşının oklar ve mızraklarla yapılacağı öngörüsü). Bu da tartışmamız dışı; böyle durumları distopya ve bilimkurgu meraklılarına bırakalım.

Daha somut ve yakıcı bir tartışma yapmak için sorduk bu soruyu. Modernite yolunda ilerlemiş toplumlar yeniden Modernite öncesine gerileyebilir mi? Örneğin bir "ulus" olmuşken, yeniden "ümmet"e dönüşebilirler mi? Şu veya bu düzeyde "bireyler toplumu" olmuşken, yeniden "kullar toplumu" haline düşebilirler mi?

Soruyu şöyle de sorabiliriz: Bu çapta bir geri dönüş yaşamamak için ne kadar ilerlemiş olmaları gerekir? Bu sürecin "kritik eşiği" nedir?

Dikkat edilirse, politik bir dönüşümden (gerilemeden) değil, toplumsal bir dönüşümden (gerilemeden) söz ediyoruz. Modernite karşıtları iktidarı ele geçirebilir ve hayli yol alabilirler veya gerici bir dış müdahale yaşanabilir; ama bu tür girişimler toplumun yeniden pre-modern (Modernite öncesi) bir hale dönüşmesine yol açabilir

mi? Politik bir karşı-devrim yapabilirler; ama toplumsal bir karşı-devrim gerçekleştirebilirler mi?

Daha somutlayalım: Türkiye Cumhuriyeti yeniden "Osmanlı"ya dönüşebilir mi? Avrupa yeniden feodaliteye geri dönebilir mi? Rusya Çarlık sistemine, Çin hanedanlar dönemine geri düşebilir mi?

***

Genel olarak (kuramsal olarak) bildiğimiz şu: Bir toplumsal devrim yaşanmışsa, -birçok başka şey yaşanabilir ama- artık bir toplumsal karşı-devrim yaşanmaz. Demokratik (Modernite) devrimlerini gerçekleştirerek kapitalist veya sosyalist yolda ilerlemiş toplumlar -bu iki yol arasında salınabilirler ama- yeniden Modernite öncesine döndürülemezler.

"Hiçbir toplumsal düzen, içindeki bütün üretici güçler gelişmeden ortadan kalkmaz ve yeni, daha üstün üretim ilişkileri de, onların varlıkları için gerekli olan maddi şartlar eski toplumun rahminde olgunlaşmadan asla ortaya çıkmazlar" diye yazmıştı Marx (Marx'ın sözünü ettiği "toplumsal devrim"dir, "politik devrim" değil).

Marx'ın analizini tersten okursak, içindeki bütün üretici güçleri geliştirerek ömrünü doldurmuş ve aşılmış bir toplumsal düzen yeniden hortlayamaz.

Günümüze dek defalarca kanıtlanmış kuram böyle söylüyor. Fakat öyle bir dönemden geçiyor ki insanlık, bu kuramı yeniden masaya yatırmakta fayda var. Hele bir de Rosa Luxemburg gibi itibarlı bir sosyalist liderin daha 20. yüzyılın başlarında "Ya sosyalizm ya barbarlık" gibi -bu çapta bir distopyayı olasılıklara dahil eden- bir sloganı ortaya atmış olduğu gerçeği varken... Hele hele Rosa'ların önderlik ettiği proleter devrimin yenilgisinden sonra Almanya gibi bir ülkede Nazizmin ortaya çıktığı gerçeği hâlâ sıcakken...

Almanya'da sosyalist devrim yenildi, ardından Hitler faşizmi geldi, sonra o da yenildi; Almanya ikiye bölündü, bir parçası sosyalizm yoluna girdi, sonra o sosyalizm de çöktü, vesaire vesaire. Sonuç olarak dönüp dolaşan, direklerden dönen Almanya, yine kapitalist Almanya; yani feodalizme veya barbarlığa düşmedi (tıpkı ittire kaktıra finallere gelip sonunda şampiyon olan Alman futbol takımı gibi). Marx'ın kuramına bir halel gelmedi!

(Bütün bunların neden Almanya'da, biraz da İtalya ve Japonya'da yaşandığı ilginç bir konu; daha da ilginci bugünkü ABD'nin konumu... Sizi gidi köksüz, sonradan görme kapitalistler! Hatta tümden kapitalizmin "köksüz" ve "kadimsiz" bir rahimden doğduğu söylenebilir mi? Bir başka yazıda tartışırız bunları.)

Ama biz daha günümüze ait ve bize benzeyen örnekleri tartışalım. Afganistan, Irak, Suriye, Libya... ve dilim varmıyor ama Türkiye'nin durumuna yoğunlaşalım.

***

Saydığımız örneklerden Türkiye dışındakilerin kısmen toplumsal bir "geriye düşüş" süreci içinde oldukları görülüyor. Sürecin nasıl sonuçlanacağı henüz belli değil, ama bu toplumlar birkaç yüzyıl geriye düşmüşlerdir (veya ciddi olarak böyle bir tehlike ile karşı karşıyalar). Bir toplum olma niteliklerini dahi kaybetmenin eşiğine gelmişlerdir. Toplam nüfuslarının ciddi bir bölümü ufalanmış ve dünyaya yayılmıştır.

Türkiye nüfusunun üçte birinin vatansızlaştığını ve dünyaya saçıldığını, dahası mevcut vatanın da yarısının vatan olmaktan çıktığını, itin kopuğun cirit attığı devletsiz bir coğrafyaya dönüştüğünü düşünün; işte böyle bir durum...

Türkiye saydığımız diğer ülkelerden, ciddi bir Modernite devrimi (Cumhuriyet Devrimi) gerçekleştirmiş olmakla farklılaşır. İkinci fark, üzerinde yaşadığımız coğrafyanın -eşiğine gelmesine karşın- hiçbir zaman sömürgeleştirilememiş olması ve bu tür emperyalist girişimlere karşı Bağımsızlık Savaşı gibi bir tepki verebilmiş ve sınırlarının cetvelle çizilememiş olmasıdır. Bu tarihsel olguların ne kadar önemli olduğunu, ne kadar güçlü bir dayanak noktası teşkil ettiğini, günümüzde kurtlar sofrasına dönüşmüş bölgemiz koşullarında sanırım daha iyi anlıyoruz.

Peki, yeterli mi? Türkiye toplumu "kritik eşiği" aştı mı? Tayyip'ler akıntıya kürek mi çekmektedir, yoksa başarabilirler mi?

Bence bu sorunun yanıtı ortada. Gönül rahatlığıyla "beceremezler" de diyemiyoruz, yoğun bir karamsarlığa kapılıp "bitti bu ülke" demek de gerçekçi değil. O halde, nesnel koşulların yanı sıra, sınıf mücadelesinin öznel seyri verecek bu yanıtı. Ve tabii, sadece ülke içi koşullar değil dünya çapındaki süreçlerin seyri de önemli.

Türkiye bir Modernite devrimi yaptı, ama tamamlayamadı, yeteri kadar kökleştiremedi. Modernite değerleri ve normları toplum tarafından tam olarak içselleştirilemedi, birer toplumsal refleks haline gelemedi. Devrimin öncü sınıfının niteliklerinden ötürüdür bu. Bakın bu sınıf yozlaşıp yozlaşıp Tayyipgilleri bile yaratabiliyor.

***

Türkiye, nüfusunun büyük çoğunluğu kentlerde yaşayan, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu bir ülke. Bu anlamda eşik aşılmıştır; yani yeniden feodal ilişkilere ve kıra dönüş söz konusu değil. Fakat tek başına bu olgu, Modernite değerlerinin ve normlarının toplum içinde kök saldığı ve toplumsal bir refleks haline dönüştüğü anlamına gelmiyor. Çünkü Modernite devrimimizin "yukardan aşağıya" niteliği ağır basıyor.

Benzer bir durum pek çok ileri kapitalist ülke için dahi geçerli. Örneğin Alman, Japon, hatta Amerikan demokratik devrimleri de -Fransız ve İngilizlerinkine nazaran - daha "gecikmiş" ve "yukardan" özellikler taşıyor. Farklı süreçler yaşamış olmakla birlikte Rusya için de aynı şey söylenebilir. Çin ise farklı bir coğrafya (ülke değil); günümüzde yoğunlaştırılmış ve ultra-modern bir sanayi devrimi yaşıyor.

Demokratik normların toplumsallaşmasının zayıf olduğu bu tür ülkelerde, altyapıdaki kapitalist ilişkiler ile üstyapıda hortlayabilen feodal nitelikler birbiriyle rahatlıkla uyuşabiliyor; özellikle emekçi sınıfların etkinliğinin gerilediği koşullarda. Zaman zaman geri düşüşlerin yaşanmasının ve taban bulmasının nedeni bu. (Aslına bakılırsa kapitalizmin beşiği olan Avrupa'nın da tarihi böyle kapitalist-feodal gerici ittifaklarının yaşandığı dönemlerle dolu.) Dünya çapında küresel kapitalizmin üretimden kopuk mafyatik özelliği ve toplumsal ufalanmayı destekleyen tutumu da bu geri düşüşlere zemin hazırlıyor.

Kısacası insanlık, Modernite öncesi dönemden gelen kalıntıları geri dönülmez biçimde aşma sürecinin henüz çok başlarında. Sadece bizim gibi ülkeler için değil; ileri kapitalist denilen çoğu ülke için de...

Bu nedenle sosyalist atılımların birer Modernite devrimi niteliği taşıdığını ve hangi yöne gidileceğinin tamamen emekçi sınıfların

ağırlığına ve Modernite değerlerinin ne kadar toplumsallaşabildiğine bağlı olduğunu söylüyoruz.

***

Son olarak, bu geri-düşüş dönemlerinin ciddi toplumsal gerilimler yarattığını, toplumu farklı yüzyıllarda yaşayan insan kümelerine böldüğünü ve çok zorlanırsa parçalanma tehlikesi barındırdığını da ekleyelim. Ezilen dünyada, özellikle bölgemizde pek çok ülkenin durumu budur; Türkiye'nin önünde de böyle bir tehlike mevcuttur.

Peki, bu geri-düşüş süreci nasıl aşılabilir? Modernite değerlerini içselleştirenlerle içselleştirememiş olanların kapışması ile mi? Bu, tam da sözünü ettiğimiz felaket anlamına gelir. Tek bir çare vardır: Modern ve devrimci bir sınıfın -İskender kılıcı misali- müdahalesi ve durumu toparlaması. Gerilemeler ve geri-düşüşler tarih boyunca hep böyle aşılmıştır.

İşin ilginç tarafı, bu "tembel" sınıflar, böyle geri-düşüşler yaşanmadan da harekete geçmiyor. Çare olmuyorlar; son çare oluyorlar... Çaresizliğin çaresidir devrim.

(ABC, 8 Mart 2018)

21. yüzyılın devrimci kuramı 'kaldığımız yerde' mi?

Bu yazıda, Fransa'daki sarı yelekliler hareketinden esinlenerek, günümüzde kitle hareketleri ve devrimci kuram ilişkisi hakkında biraz zihin jimnastiği yapmak istiyorum.

Belli ki yavaş yavaş bir şeyler değişiyor ve bir birikim yaşanıyor. Bu değişim, beklediğimiz ve arzuladığımız biçimden oldukça uzak. Geçmişte epey iş görmüş, zaten iş gördüğü için oluşturulmuş şablonlarımız, günümüzde artık eskisi gibi iş görmüyor.

Çünkü büyük bir geri düşüş yaşandı. 20. yüzyıldaki sosyalizm atılımlarının geri çekilmesinden, sadece sosyalizmin değil Modernitenin de küpeşteden atılmaya çalışılmasından, neo-liberal saldırıdan, postmodernizmden vb. söz ediyorum, ama bu konuları çok yazdığımız için atlayalım. Hatta bir geri düşüş yaşandığı tespitini de atlayalım. Çünkü bunlar biliniyor.

Kanımca durum şu: Toplumlar o geri düşülen noktadan yola çıkarak yeniden başlıyor. Yani kaldıkları yerden değil, geri düşülen yerden işe koyuluyorlar.

Mevcut şablonlarımızın işe yaramamasının, dünyanın çeşitli bölgelerinde patlayan toplumsal hareketlerin bu şablonlara uymamasının nedeni bu. Mevcut şablonlar fazla ideal kalıyor. Emekçiler içinde sıkı biçimde örgütlenmiş komünist partiler, güçlü sendikalar-meslek örgütleri, örgütlü ve öncülü birleşik cepheler, büyük

fabrikalarda birlikte çalışmaya alışmış (hareketin omurgasını oluşturacak) örgütlü bir sanayi proletaryası, politik bir kitle... Veya kırlık alanlara hâkim, halk savaşı veren gerilla örgütleri... Bunlar "kaldığımız yerin" araçları/şablonları. Bugün ne böyle araçlar ne de böyle bir kitle var; gelecekte de bu biçimde olup olmayacakları şüpheli. Alışılageldik şablonlarını arayanlar ya zorlama bir biçimde bu olmayan şablonu dayatıyorlar ve boşa düşüyorlar ya da hareketi baştan küçümseyip dışında kalıyorlar. Sıkıntı burada.

Oysa gerek Haziran 2013'te Türkiye'de, gerekse son örnek olarak Fransa'da görüldüğü gibi, mevcut eşitliksiz ve adaletsiz yapıdan memnun olmayan kesimlerin hareketlenmeleri başlamıştır ve çıkış aldıkları yer, bizim arzu ettiğimiz noktadan değil içinde yaşadıkları gerçek noktadan, doğal olarak... İlk olarak bunu saptayalım.

***

Peki, bu bir zaaf mıdır? Veya zaaf varsa neresidir? Zaaf, yukarıda söz ettiğim şablonların eksikliği veya hareket tarafından reddedilmesinde değildir. Zaaf, hareketlerin mevcut durumu açıklayan devrimci bir kuramdan ve hareketin yapısına uygun örgütsel araçlardan ve sürekliliği olan bir öncülükten henüz yoksun oluşudur. Dolayısıyla içinde bin bir türlü düşünsel akımın kol gezdiği, manipülasyonlara ve saptırılmalara açık hareketlerdir bunlar. Bu da doğaldır; çünkü yeni başlayan dalgalarda ister istemez kervan yolda düzülür. Önce kuramlar, öncüler, örgütler ortaya çıkmaz; önce kendiliğinden hareket başlar, giderek bunlar oluşur. 19. yüzyılda bilimsel sosyalist kuram da böyle doğmuştur, 20. yüzyılın devrim ve sosyalizm modelleri de...

21. yüzyılın devrimci kuramı nasıl bir şey olacaktır? 19. yüzyılınkine mi benzeyecektir, 20. yüzyılınkine mi? Daha "provokatif" bir soru soralım: Yoksa 18. yüzyılınkine mi? Kanımca hepsine benzeyecek ve hepsinden dem alacaktır ama yeni bir kuram olacaktır: "Yeni Modernite kuramı" ve "yeni Modernite devrimleri". Öncülük hangi coğrafyadan gelir belli olmaz, ama gelinen noktada dünya çapını ufka alan bir kuram ve devrim modeli olacaktır. Ve ancak bu hareketlenmelerin içinden çıkacaktır, başka hiçbir yerden değil...

***

"Geri düşüş" kavramı üzerine birkaç laf edip yazıyı bitirelim. Tarihte hiçbir süreç tekerrür etmez; "tarih tekerrürden ibarettir" kadar gerici ve metafizik bir laf yok. Zamanda geriye yolculuk yapar gibi 18. yüzyıla (yani burjuva demokratik devrimler çağına) geri dönüldüğünü ve sil baştan yapılacağını düşünmek saçmalığın dik âlâsı olurdu. Toplumsal ileri atılımlar geri çekilebilir; ama bu, o ileri atılımların mirasının yok edildiği anlamına gelmez. Yaşanmışlıklar yok edilemez.

Süreci kabaca şöyle özetleyebiliriz: Büyük Modernite devrimleri yaşandı, insanlık haraçlı üretim ilişkilerinden (hatta daha genel anlamda sınıflılıktan), aristokrasiden ve dinsel düşünce biçiminden kurtulmak için büyük bir atılım yaptı. Esas olarak Avrupa'da yaşanan bu atılıma burjuvazi tarafından el kondu. "El kondu" diyorum, çünkü hiçbir devrim, yeni bir sömürücü sistem kurulsun diye yapılmaz (Fransız Devrimi, kapitalizm kurulsun, burjuvazi yurttaşları sömürsün diye yapılmadı). Bu el koymaya karşı 19. yüzyılda Avrupa'da, 20. yüzyılda da dünya çapında tepki verildi ve farklı bir yol hayata geçirildi (sosyalizm pratikleri). Bu karşı tepki, 20. yüzyılın sonunda yenildi ve geri çekildi. Sevindirik olan ve tarihin sonunu ilan eden el koyucular, Modernite sürecini de küpeşteden atarak yeni bir ortaçağ ve yeni bir aristokrasi (küresel burjuvazi) ütopyasına kapıldılar. Modernite öncesine dönme hayali kurdular. "Geri düşüş" derken kastımız bu.

Ama insanlık bu kara ütopyaya tepki vermeye başladı. Bugün sürecin bu noktasını yaşıyoruz. Madem sadece sosyalizm öncesine değil Modernite öncesine de dönmeye çalışıyorlar, büyük insanlığın karşı tepkisi de yepyeni bir Modernite atılımı (Sosyalist Modernite?) biçiminde olacaktır. Geri düşüşler, çok daha kapsamlı ileri atılımlarla alt edilir. Hatta çöküşler bile yaşanabilir, bu da ihtimal dahilindedir; ama o çöküşler döner dolaşır uzun vadede yeni bir atılımın tohumlarına dönüşür (tarihte bunun da örnekleri çok).

NOT: Günümüze uygun devrimci kuramın ve politik araçların oluşturulması sorununun, elbette bir de hâkim sistemin geldiği durumun ve geliştirdiği araçların analizi boyutu var. Orada bir geri düşüş yok, hatta kendileri açısından bir ileri atılım söz konusu. Örneğin iletişim ve bilişim alanlarındaki gelişmeler kitle hareketleri-

nin yapısını ve devrimcilerin geliştirebileceği araçları direkt etkiler, yeni sınıf mücadelesi alanları açar, dolayısıyla devrimci kuramı da boyutlandırır. Ama bu başlı başına bir konu.

(ABC, 6 Aralık 2018)

İnsanlar birleşin, 'insanlık' olun!

Neo-liberal dalga orta sınıflarda daha iyi bir yaşam, gençlerde de daha iyi bir gelecek umudu (orta sınıfa dahil olma umudu) yaratarak yükselmişti. Bu balonun patlamasıyla birlikte de geri çekiliyor.

Orta sınıflardaki daha iyi yaşam umudu yerini sınıf düşme tehlikesine bıraktı. Gençlerdeki gelecek umudu da yerini gelecek kaygısına. Gençler mevcut dünyada yaşamak istemiyor ve arayış içinde kendilerini oradan oraya vuruyorlar.

Neo-liberal dalga, emekçi sınıflar için zaten başından itibaren yıkım demekti. Fakat orta sınıfların neo-liberalizme kayması ile birlikte emekçiler yalnız kaldılar, kendi hallerine terk edildiler; dolayısıyla bu dalgaya direnemediler ve neredeyse köleleştirildiler.

Ama kapitalizmin doğası gereği bu dalga beraberinde çok daha büyük bir tekelleşmeyi ve sermaye yoğunlaşmasını getirdi ve bu yoğunlaşmanın umut vaat edilen orta sınıfların sırtından da gerçekleştiği anlaşıldı. Çünkü başka bir "yeni sömürü alanı" yoktu.

20. yüzyılın başında palazlanan tekelci kapitalizm (emperyalizm), dünyanın Avrupa ve ABD dışındaki geniş coğrafyalarını kapitalist sömürüye katarak kendi merkezindeki orta sınıflara (küçük burjuvaziye), hatta emekçi sınıflara belli "sus payları" aktarabilmiş ve çelişkileri yumuşatabilmişti (bu nedenle devrimin odağı ezilen dünyaya kaymıştı).

Fakat yeni tekelleşmenin böyle bir rezerv alanı yoktu. Dünya bitmişti. Elde sadece o umut vaat ettikleri yeni orta sınıflar vardı. Tekelleşme ivmesinin artışı ancak bu sınıfların sırtından sağlanabilirdi. Umudun önce kaygıya sonra da öfkeye dönüşmesinin ve neo-liberal dalganın ister istemez geri çekilmesinin nedeni budur.

Neo-liberal dalga küçük burjuvaziyi emekçilerden koparark yükseldi. Bugün tam tersine küçük burjuvazinin emekçileştiği ve emekçilere yaklaştığı bir süreç yaşanıyor.

Mesele yıkıma uğramış (ve zihinsel açıdan iğdiş edilmiş) bu iki kesimin birliğinin ve ortak hareketinin nasıl sağlanacağı meselesidir. İşte "yeni büyük anlatı", bu soruya -felsefi, ideolojik, politik, örgütsel ve eylemsel düzlemlerde- güçlü bir yanıt vererek işe başlayabilir.

19. yüzyılın devrimci şiarı "bütün ülkelerin işçileri birleşiniz" idi (bütün ülkeler derken kastedilen Avrupa proletaryasıydı). 20. yüzyılın devrimci şiarı "Bütün ülkelerin işçileri ve ezilen halklar birleşiniz" oldu ve işçi-köylü ittifakı temel meseleydi (Gerçi Avrupa proletaryası ile ezilen halkların birliğinin sağlanabildiği söylenemez; ama işçi-köylü ittifakını başarıyla sağlayabilen ülkelerde büyük devrimler gerçekleşti).

21. yüzyılın ön-şiarı ise sanırım "İnsanlar birleşin" olacak. Dünya zenginliğinin büyük bir bölümüne el koyan bir avuç küresel sermayedara ve onların devletlerine karşı neredeyse bütün insanlığın birliği... Sistemin ipinin ucu burasıdır.

Kapitalizm öyle "gelişti" ki, insanları "insanlık" haline getiriyor. Tıpkı bir zamanlar çürümüş ve yozlaşmış aristokrasinin yaptığı gibi.

"Yeni Modernite Devrimleri" derken kastettiğimiz bu. İlk Modernite devrimlerinde (burjuva demokratik devrimler) olduğu gibi, nasıl o dönemde bir avuç aristokrata karşı neredeyse bütün halk başkaldırmıştı, bugün de bir avuç küresel sermayedarın egemen olduğu sisteme karşı neredeyse bütün insanlık başkaldıracak.

Büyük toplumsal dönüşümler, mevcut hâkim sınıf artık "gereksiz" hale geldiğinde, yani ortadan yok olsa bir şeyin değişmeyeceği hatta insanlığın önünün açılacağı durumlarda oluşuyor. Bugün böyle bir döneme doğru gidiyoruz.

Küresel burjuvazi öyle bir sınıftır ki, artık gereksiz hale gelmiştir; yokluğunda insanlık bir şey kaybetmiş olmaz, hatta yeni kazanımların önü açılır. Marx'ın ortaya koyduğu "üretimin giderek toplumsallaşması ile mülkiyetin giderek tekelleşmesi arasındaki çelişki" inanılmaz ölçülerde ve dünya çapında keskinleşmiştir. Bu, egemen sınıfın, toplumsal üretimden tamamen koptuğunun (yani gereksizleştiğinin) işaretidir.

Kapitalizm gelişti, gelişti, gelişti (tekelleşti, tekelleşti, tekelleşti) ve toplumdan ipini koparmış küçük bir azınlığa yoğunlaştı; dev yıldızların ömürlerinin sonunda kendi içlerine çökerek birer kara deliğe dönüşmesi gibi.

Geniş sürece baktığımızda, bu, uygarlığın sonu demektir; yani sınıflılığın sonu. Anlaşıldı ki, Modernite sınıflılığa son verme sürecidir. Elbette bu sürecin alt aşamaları olacak; anarşizmi savunduğumuz sanılmasın. Ama perspektif ve kapsam böyle olacak.

"İnsanlar birleşin!" şiarı aslında, emeğin, tüm emeğe el koyma biçimlerine karşı başkaldırısı anlamına gelir. Sosyalizm, bu kapsamda bir karşı çıkışın ideolojisi olmayı, yani sınıflılığın tüm biçimlerine karşı bir insanlık ideolojisi olmayı becerebilmeli. Bunu becermeye daha yakın bir düşünsel akım şu anda yok.

Marx'ın komünizm ütopyası da zaten buydu: Sınıflılığın, ideolojilerin, tarihin ve uygarlığın sonu.

Birkaç not

Geniş süreçleri ele aldığı için biraz havada kalan bu yazının ayaklarını az da olsa suya indirebilmek için birkaç not ekleme gereği duydum. Bu notların her biri ayrı yazı konusudur aslında.

- Modernite çağının bütün büyük sosyal devrimleri (İngiliz, Fransız, Amerikan, Alman, Sovyet, Çin ve Türkiye devrimleri vb.) gereksizleşen küçük bir kesime karşı geriye kalan bütün sınıf ve katmanların birleşmesiyle oluşmuştur. "Devrimci durum"dan kasıt budur. "Sınıfa karşı sınıf" tanımını, iki gladyatörün arenada kapışması ve geniş kitlelerin de seyretmesi gibi anlamamak gerekir. Sorun devrim girdabına kapılan geniş kitlelere hangi sınıfın öncülük yapacağıdır; hareketin yönünü bu belirler. Düşmanın tecrit edilmesi ve en geniş cephenin gerçekleştirilmesi sorunu bütün devrim

kuramcılarının temel problemlerinden biri olmuştur. Marx ve Engels, 1871 Paris Komününün neden yenildiğine ilişkin tahlillerinde, -diğer unsurların yanı sıra- Paris proletaryası ile Paris kırının birliğinin sağlanamamış olmasını da önemle vurgularlar. Lenin, işçi-köylü ittifakı meselesini devrimin başarısını belirleyecek can alıcı bir sorun olarak nitelemiştir. Mao'yu ise saymıyorum bile; tam anlamıyla bir "geniş cephe uzmanı"dır. Kısacası, devrimler her zaman, karşı tarafın tecrit olduğu ve muhalif tarafın da mümkün olan en geniş biçimde birleşik olduğu toplumsal ve politik koşullarda gerçekleşebilir (gerek hareket gerekse örgüt düzleminde öncü-kitle diyalektiği ayrı konu); yoksa yenilgi kaçınılmazdır. Dolayısıyla "insanlar birleşin!" sloganı aslında bütün Modernite devrimlerinin temel şiarıdır. Öncü sınıfın "ulusal bir sınıf" haline gelmesi de aynı konuyla ilgilidir. Günümüzde ise çok daha netleşmiş ve dünya çapında gündeme gelmiştir bu nokta.

- Bu konu Türkiye devriminin de temel problemidir. 15 yıldır Cumhuriyet tarihinin en büyük kitle hareketleri yaşandı. Cumhuriyet mitinglerinin ve ardından Haziran Direnişinin sonuç alamamasının temel nedeni, eski konumlarını kaybettikleri için muhalefete geçen orta sınıflar ile emekçilerin ve işsiz-yoksul kitlelerin ortak hareketinin sağlanamamasıdır (Aslında hareketlerin sınıfsal yapılarına baktığımızda yavaş da olsa bu ortaklığın oluşmasına doğru bir gelişim fark edilebilir). İşsizlerin ve emekçilerin büyük bir kesimi AKP iktidarının ideolojik hegemonyası (dincilik ve milliyetçilik) altındadır. Bu durum AKP'nin nasıl hâlâ iktidarda kalabildiğini de açıklar. Onca yıpranmaya karşın AKP'nin büyük burjuvaziye, devlete ve emperyalistlere karşı en önemli kozu da budur: Yoksul emekçi kesimleri denetim altında tutabilecek tek odak olması. Sistemin iç ve dış egemenleri bu nedenle "ayar verme" ile yetinmektedir. Bu durumda toplumsal muhalefetin bu ideolojik hegemonyayı kırmak ve özellikle emekçi kesimleri muhalefete katmaya çalışmak gibi bir stratejiyi benimsemesi gerektiği de ortaya çıkıyor.

- Çin'i izlemeye ve anlamaya özel bir önem verilmeli. Dünyanın en büyük ikinci ekonomisi ve en hızlı büyüyen ekonomisi olan, dünya nüfusunun yaklaşık beşte birini ve dünya proleter nüfusu-

nun üçte birini barındıran bu küresel ülkedeki gelişmeler, tespitlerimizi (özellikle küresel burjuvazinin ara sınıflardan ve toplumdan koptuğu ve Modernite-kapitalizm ilişkisinin zıtlaşan bir ilişki olduğu tespitleri) -boşa çıkaran demesek bile- ciddi biçimde revize etmemizi gerektiren bir etki de yapabilir, tam tersine öngördüğümüz süreçleri hızlandıran bir etki de. Ve bu etki sadece Çin çapında değil dünya çapında olacaktır. Çin'deki gelişmeler, dünya kapitalizmine bir gençlik aşısı mı yapacak (ki böyle bir gelişme bütün kuramı değiştirir), yoksa kapitalizmin çözülmesini veya çöküşünü mü hızlandıracak? Gerçi Mao "on bin yıllık mücadele azminden" söz etmişti ama biz biraz aceleci bir toplumun devrimcileriyiz!

(ABC, 13 Aralık 2018)

Tam torun sevecekken...

20. yüzyılda doğanlarla 21. yüzyılda doğanlar arasında ciddi bir fark olduğunu düşünüyorum. Klasik "kuşak farkı" kavramıyla açıklanması zor bir fark.

Bu farkı yaratan, 21. yüzyıl başında mevcut reel dünyamızın yanı sıra yeni bir dünyanın daha doğması oldu: Sanal dünya.

20. yüzyılda doğan bizler (üç kuşak demektir bu), ilerlemiş yaşlarımızda bu yeni dünya ile tanıştık; örneğin ben 50 yaşımdan sonra. Mevcut dünyamızın yanına başka bir dünya geldi, hayatımızın vazgeçilmez bir parçası oldu ve ister istemez iki dünyada birden yaşamaya başladık.

Reel dünyadan sanal dünyaya geçişin sancılarını yaşıyoruz. Zaten çeşit çeşit şizofrenimiz vardı, üstüne bir de bu eklendi. Sanal dünyada bir yer edinmeye çalışırken nasıl maymuna döndüğümüzü, nasıl saçmaladığımızı, eline oyuncak almış bir bebek gibi davrandığımızı, reel dünyada hiç yapmayacağımız/yapamayacağımız şeyleri sanal dünyada nasıl pervasızca yaptığımızı, neredeyse iki ayrı (belki daha da fazla) kişilik geliştirdiğimizi, aklımızı başımıza aldığımızda herhalde fark ediyoruzdur (etmiyorsak durum daha da vahim demektir).

Ben bu konunun uzmanı değilim. Uzmanlık bir yana; yukarıda söz ettiğim "bebek"lerden biriyim. Sanal dünyayı çok daha iyi tanıyan, üzerinde ciddi kafa yormuş uzman arkadaşlarım var. Yavaş yavaş bir analiz de geliştiriyorlar. Fakat biz yaştakiler ya çeşitli sı-

kıntılar yaşayarak bir dengeye gelebileceğiz ya da belki hiç gelemeyeceğiz.

Çünkü o kadar hızlı gelişiyor ki bu dünya; bir yönüne alışsan yeni çıkan bir diğer yönünde yine maymuna dönüyorsun. Üstelik henüz yeni oluşan, büyük bir hızla değişen, sürekli gerçek dünyamıza girip ele geçiren, son derece dinamik bir dünyadan söz ediyoruz. Bu hızı yakalamamıza sanırım olanak yok.

Ama asıl dikkat çekmek istediğim konu, yazının başında da vurguladığım gibi 21. yüzyılda doğan kuşak. Yani henüz çocukluklarını ve ergenliklerini sürenler. Onlar direkt sanal dünyaya doğdu. Bize göre tam ters bir sıkıntı yaşayabilirler: Sanal dünyadan gerçek dünyaya geçişin sıkıntıları... Ama asıl sıkıntı şu da olabilir: Ya böyle bir sıkıntı duymazlarsa?!

Böyle bir sıkıntı yaşamamaları iki türlü olabilir: Ya bizi maymuna çeviren reel-sanal dünya çelişkisini incelikli ve ustalıklı bir biçimde çözerler ve bu durumda gerçekten müthiş bir kuşak olurlar. Ya da çözme zahmetine katlanmazlar ve doğdukları dünyada yaşamaya devam ederler. Bu durumda nasıl bir şey olurlar, bilemiyorum... "Biz"den son derece radikal bir kopuş anlamına gelir bu.

Onlar başka bir dünyanın çocukları olabilir. "Kuşak farkı" tanımı çok "nicel" kalır bu durumda. Bize "Dünyalı" muamelesi yapabilirler.

O yaşta arkadaşlarım var. Bir bilimkurgu filmi izler gibi izliyorum onları. Onlar adına kaygılanıyoruz, eleştiriyoruz, yaşadıklarını dünyadan bir nebze de olsa koparmaya çalışıyoruz. Ama onlar ne kadar da rahat ve sakinler... Bize çok "anormal" gelen kendi "normal"lerini yaşıyorlar; tepkilerimize şaşırıyorlar, bir anlam veremiyorlar. Anlam verebilecekleri bir yaşa geldiklerinde bize yönelik tepkileri ve olası isyanları nasıl olur bilemem...

Ben 78 kuşağıyım; yani ergenliğini ve ilkgençliğini 70'lerde yaşayan kuşak. Kısacası 60'ıma geliyorum. Bizler çocuklarımızla çok çatıştık, ama yine de aynı dilden konuştuk; zaten o sayede çatışabildik. Örneğin çocuklarımızla birlikte Haziran Direnişini yaptık; peşlerinden koştuk gerçi ama yine de yaptık. Fakat torunlarla (21. yüzyılda doğanlarla) neyi yapacağız veya onlar ne yapacaklar; orası kaotik!

Elimde değil, çok merak ediyorum, bu çocuklar nasıl bir sosyalizm düşleyecek (veya kuracak)? Adamın derdine bak diyebilirsiniz; ne yapalım, bizim derdimiz de bu... Umarım üç-dört on yıl daha yaşarım da, bu çocukların yapıp ettiklerini gözlemleme fırsatım olur. Şimdiden söyleyebileceğim şey şu: Bizim düşlediklerimizden çok farklı kurgular yapacaklarından adım gibi eminim.

***

Daha genç yaştaki okurlar (örneğin 20'lerini sürenler) bu yazıyla dalga geçebilirler; dayı yaşlanmış, günün gerisinde kalmış, bu nedenle şaşırıyor, diyebilirler. Siz bilirsiniz... Ama kardeşleriniz, size, sizin bizimle olduğunuzdan çok daha uzak olabilir; sonra uyarmadı demeyin.

Sadece uygarlık dönemini değil, tüm bir insanlık dönemini ele alan bilimciler der ki: Günümüzde bilişim ve biyo-teknoloji devrimi başladı. Bu devrim, geçmişteki araç devrimi (günümüzden 3 milyon yıl önce), ateş devrimi (günümüzden 500 binyıl önce), neolitik devrim/tarım devrimi (günümüzden 12 binyıl önce) ve Endüstri Devrimi (günümüzden 200 yıl önce) çapında bir devrimsel dönemdir.

Umarım torunlarımızla (daha gençlerin çocukları ve kardeşleriyle) aramızdaki fark, araç yapamayanlarla yapanlar, ateşi denetim altına alamayanlarla alanlar kadar olmaz. Çünkü bunlar farklı insan türlerine tekabül ediyor. Tarım yapan-yapamayan (Neolitik+Uygarlık), endüstrileşen-endüstrileşemeyen (Modernite) farklarına razıyım ben; bunlar bir şekilde aşılır.

Şaka bir yana, torunlarımızı (çocuklarımızı, kardeşlerimizi) sadece sevmeyelim, onları dikkatle gözlemleyelim de. Çok küçük yaşta, bize çok büyük şeyler öğretebilirler...

(ABC, 31 Ocak 2019)

Kopuş üzerine...

Evet, eski tarzları bırakmak ve kopmak gerek. Çünkü dünya son 30 yıldır çok değişti. Ama aynı zamanda kopmamak, hatta ısrarla korumak gerek. Çünkü dünya son 150, hatta 500 yıldır pek fazla değişmedi.

Bu iki önermenin ikisi de doğrudur: 30 yıldır çok değiştiğimiz ve 500 yıldır pek değişmediğimiz. Öyle doğrudurlar ve doğrulukları öyle birbirlerine bağlıdır ki, ikisinden birini es geçmek diğerini de olanaksızlaştırır.

"Kopuş" ve "yeni" kavramları çok çekicidir, ama aynı zamanda tehlikeli ve tuzaklı. Bazı kopuşlar büyük ileri atılımların başlangıcı olabileceği gibi, bazıları da büyük geri düşüşlere neden olabilir. Sorun, içinde yaşadığımız küçük sürecin hangi büyük sürecin yeni aşaması olduğunu kavramakta. Böylece nelerden kopmak ve nelerden kopmamak gerektiği anlaşılabilir.

Son 30 yıldır en fazla duyduğumuz kavramlar "post" öneki ile başlıyor: Post-Marksizm ve postmodernizm ile başladık ve post-truth'a (gerçek ötesi) kadar ulaştık. Artık Marksizm'in, modernizmin, hatta bilindik gerçek kavramının aşıldığı söylendi. Ne muazzam bir kopuş!

Oysa geldiğimiz noktada görüyoruz ki, batısı doğusu, kuzeyi güneyi ile tüm dünyada Marksizm öncesi (pre-Marksizm), Modernite öncesi (pre-modernizm) ve mistisizm (pre-materyalizm) fışkırıyor. Bize kopuş diye yutturdukları yeni bir ortaçağın dayatılması. Özel-

likle ülkemizde ve bölgemizde bunu, sadece zihnimizde (kuramda) değil, etimizde kemiğimizde (sıcak pratikte) hissediyoruz.

Öyleyse şu "kopuş", "öte", "aşma" kavramları üzerinde durmak, altını doldurmak gerek.

***

En geniş süreci "uygarlık tarihi" olarak alırsak, uygarlığın (sınıflılığın) başlangıcından günümüze dek iki büyük toplumsal dönüşüm yaşandığı görülür. Bunlardan ilki uygarlığa geçiş ve haraçlı toplumların oluşumu sürecidir ve birçok ara aşamayı içererek kabaca 5000 yıl sürmüştür. Bu süreçte iki yeni sınıf doğdu: Egemen, yönetici ve sömürücü sınıf olarak aristokrasi (soylular) ile ezilen, yönetilen ve sömürülen sınıf olarak emekçiler (köle, serf, köylüler). İkinci büyük toplumsal dönüşüm ise Modernitedir; aristokrat sınıfların yıkılışı ve haraçlı sistemin tasfiyesi. Uygarlıktan (sınıflılıktan) kurtuluş sürecinin başlangıcı olarak niteleyebileceğimiz bu dönüşümün taş çatlasa 500 yıllık (ülkemizde ise ancak 150 yıllık) bir geçmişi vardır. Bu süreçte de iki yeni sınıf doğdu: Burjuvazi ve sonrasında proletarya. Kısacası, uygarlık tarihi açısından ilk büyük kopuşu uygarlığa geçiş olarak alırsak ikinci büyük kopuş da Modernitedir.

Bu tarihsel dönüşümlerdeki iki temel mekanizmaya dikkat çekmek gerekir. Birincisi, tarihin motorunun her zaman emekçilerin, üreticilerin, sömürülenlerin egemenlere, sömürücülere karşı verdikleri mücadele olmasıdır. Tarihin dönüşüm dinamiği sınıf mücadelesidir. Bu, her iki dönem için de geçerlidir ve uygarlık sürecini belirler. İkincisi ise, tarihteki büyük dönüşümlerin ve kopuşların mutlaka ortaya çıkan yeni sınıfların öncülüğünde gerçekleştiğidir. Tarihin gördüğü devrimci sınıflar aristokrasi (5000 yıllık süreçte görülen oldukça farklı türlerini kabalaştırma pahasına tek bir kavramda -aristokrasi- birleştiriyorum), burjuvazi ve proletaryadır (proletarya henüz rüştünü tam olarak ispatlamamış olsa da). Elbette bu sınıflar da yüzlerce yıllık süreç içinde kendi iç gelişmelerini yaşamış ve farklı biçimlere dönüşmüşlerdir.

***

İnsanlık günümüzde hâlâ, Modernite sürecini yaşıyor. Geniş anlamda uygarlıktan çıkış, sınıflılıktan kurtuluş dönemi olarak

niteleyebileceğimiz bu sürecin henüz çok başlarında olduğumuz söylenebilir. Yazımızın başında 500 yıldır pek fazla şey değişmedi derken bu sürekliliği kastediyoruz. Modernitenin ötesine geçildiğini savunan görüşler bu olguya ters oldukları için dönüp dolaşıp Modernite öncesine düşüyorlar. Bu geniş süreç göz önüne alındığında, bir kopuştan değil, tam tersine 500 yıllık kazanımlara ısrarla sahip çıkıp süreci daha da derinleştirerek sürdürmekten söz etmek ilerici tutum olacaktır. Sürecin yeni aşamalarını zorlayıp öncülük etmek ancak bu zeminde mümkün olabilir.

Elbette Modernite de çelişmesiz düz bir süreç değil. Ezen-ezilen, sömüren-sömürülen, daha modern kavramlarla burjuvazi ile proletarya ve diğer emekçi sınıflar arasındaki çatışmalar (yani sınıf mücadelesi) bu sürecin de temel dinamiği. Burjuvazi öncülüğünde gelişen Modernite atılımını (Burjuva Modernitesi) sürecin ilkel ve sınırlı başlangıç aşaması olarak niteleyebiliriz. Bilimsel Devrim, aydınlanma, demokratik devrimler, endüstri devrimleri gibi büyük kazanımlarına karşın, burjuvazi öncülüğü, sürecin hem sınıfsızlık yönünde ilerlemesine hem de dünyalılaşmasına ket vurmuş, tıkanıklıklara yol açmıştır. İnsanlık bu tıkanıklığa, 19. yüzyılda Avrupa'da, 20. yüzyılda da dünya çapında gelişen sosyalizm ve antiemperyalizm pratikleriyle yanıt vermiş ve Modernitenin ikinci aşaması diyebileceğimiz "Sosyalist Modernite - Emekçi Modernitesi" uç vermiştir. Günümüzde hâlâ geniş sürecin bu aşamasının yaşandığı söylenebilir.

***

Buraya kadar sürekliliğe, geniş sürecin dinamik bir parçası olma tutumuna vurgu yaptık. Peki, 30 yıldır yaşanan değişimlerden ve sol-sosyalist hareketler açısından bir kopuş ihtiyacından söz ederken ne kastediliyor? Yenilgi psikolojisinden mi kaynaklanıyor bu tespit, yoksa belli bir gerçekliğe mi dayanıyor?

Bence ciddi bir gerçekliğe dayanıyor. Hem de sadece sol hareketlere içkin olgulara değil, genel anlamda dünya sistemine ve toplumsal yapıya ilişkin gelişmelere de dayanıyor. Yani sadece emekçi hareketlerinin değil insanlığın da ihtiyacıdır yeni bir kopuş. Moderniteden ve sosyalizmden kopuş değil, ama bu süreçteki yeni bir atılım anlamında bir kopuş.

Bunun başlıca nedenleri sosyalist bloğun dağılması, iki kutuplu dünyanın sona ermesi ve tek bir kapitalist-emperyalist küresel sisteminin oluşması; özellikle bilişim alanındaki gelişmelerle dünyanın küçülmesi, bireylerin ve toplumların birbirine çok daha sıkı biçimde bağlanması.

Gerek ülkemizdeki gerekse dünyadaki sosyalist hareketler, kapitalist ve sosyalist blokların çatıştığı Soğuk Savaş koşullarının ürünüdürler. Önemli farklılıklar taşımalarına karşın genel anlamda stratejileri, temel politikaları, örgütlenme biçimleri, çalışma tarzları, eylem biçimleri bu koşullar altında şekillendi. Fakat artık böyle bir dünya yok.

Sosyalist hareketlerin bu dönüşüme hemen uyum gösterememeleri son derece doğal. Çünkü bu dönüşüm pratiği içinde sosyalist hareketler aktif değiller, bir özne durumunda değiller; pratik, kapitalistlerin inisiyatifinde bizzat sosyalizmi tasfiye ederek ve sosyalistlere karşı geliştirildi. 30 yıldır küresel kapitalizmin gemi azıya aldığı bir süreç yaşandı. Sosyalistler yapabildikleri ölçüde kendilerini savundu. Fakat sürekli savunma pozisyonu, bu hareketlerin sürecin kenarlarına sürülmesine, bir bölümünün dağılmasına ve sistem tarafından yutulmasına, bir bölümünün de savunma psikolojisi içinde toplumdan soyutlanmasına ve neredeyse tarikatlaşmasına yol açtı. Sonuç olarak, sosyalizmin 20. yüzyılın başlarında gelişen ikinci dalgası hataları ve sevaplarıyla sona erdi.

Elbette yeni bir sosyalizm dalgası gelecek. Bu bir niyet değil, kapitalist sistemin iç çelişkilerinin ister istemez yaratacağı bir sonuç. Yeni dalga öncekinden elbette esinlenecek, ama doğal olarak tekrar etmeyecek, yeni koşullara uygun strateji ve taktiklerini, örgütlenme ve eylem biçimlerini, çalışma tarzlarını, temel politikalarını, hatta kuramını geliştirecek. Devam eden geniş sürecin içindeki yeni aşama anlamında eskiden kopuş derken kastettiğimiz de bu. Bu kopuş da bir niyet değil, yaşanan toplumsal dönüşümün gereği.

Yeni kuramlar tartışarak, kafa yorarak ve kütüphanelere başvurarak oluşmaz. Teorik atılımların kaynağı toplumsal pratiktir. Kopuş kuramı, kopuş pratiği içinde oluşur. Hem yavaş yavaş gelişmeye başlayan muhalefet ipuçlarının izini sürerek hem de karşı tarafın yarattığı toplumsal dönüşümleri sınıf mücadelesi perspekti-

fiyle analiz etmeye çalışarak, biraz da kafa göz yararak ve musibetler yaşayarak şekillenecektir yeni kuram, yeni strateji ve yeni dalga.

İnsanlık Moderniteyi derinleştirme yönünde yeni bir atılımın eşiğindedir. Sosyalistlerin niyetlerinden dolayı değil, kapitalistlerin dayatmalarından dolayı...

(ABC, 18 Temmuz 2019)

'Faşist ütopya'ya karşı...

Burjuva uygarlık modeli (kapitalizm) Modernitenin ürünüdür. Fakat aynı zamanda içinde anti-Modernite eğilimini de barındırır. Bu çelişkili yapı, kapitalizmin sömürücü bir üretim tarzı olmasından kaynaklanır. Burjuvazi, aristokrasiye ve feodalizme karşı mücadele ederken Moderniteden yanadır; iktidarı aldıktan, aristokrat sınıfları tasfiye ettikten ve kendi temsil ettiği üretim tarzının temelini attıktan sonra anti-Modernite yönü ön plana çıkar. Yaklaşık 500 yıllık kapitalizm sürecinde Modernite yönündeki insanlık kazanımları, ya aristokratlara karşı savaşım içinde ya da daha sonra emekçilerin kapitalizme karşı mücadeleleri ile oluşmuştur.

Bu niteliğiyle burjuvaziyi "Moderniteden yana" bir sınıf olarak nitelemek doğru değildir. "Moderniteye el koyan sınıf" tanımı gerçeğe daha uygun görünüyor; hele 500 yıllık sürece günümüzden bakıldığında...

Burjuvazinin temsil ettiği sistem (kapitalizm) başından itibaren; 1) Sermayenin emek üzerindeki egemenliğine ve sömürüsüne, 2) Kapitalist-emperyalist ezen ülkelerin, dünyanın dörtte üçünü kapsayan ezilen ülkeler üzerindeki yıkım ve talanına, tahakkümüne, sömürüsüne dayanır. Dolayısıyla burjuva aydınlanması, burjuva laikliği, burjuva insan hakları ve özgürlüğü, toplumun egemen, yönetici, elit kesimleriyle sınırlıdır. Emekçi sınıflara ve ezilen halklara gelindiğinde ise, gericiliğe, ortaçağ karanlığına, dinciliğe, despotiz-

me, yıkıma, talana, köleliğe ve sınırsız sömürüye, yani katıksız anti-Moderniteye dönüşür. Bu açıdan burjuva iktidarların, Modernite öncesi aristokrat yönetimlerden ve imparatorluklardan geri kalan bir yanı yoktur, fazlası vardır. Tarihin gördüğü en kapsamlı soykırımların, vahşi uygulamaların, hiçbir kurala bağlı olmayan yağma ve talanın sorumluları burjuva iktidarlardır.

Bilindiği gibi kapitalist üretim ilişkilerinin temel çelişmesi üretimin giderek toplumsallaşmasıyla mülkiyetin giderek tekelleşmesi arasındaki çelişkidir; kısaca emek-sermaye çelişkisi. Bu çelişkinin emek kutbu nasıl -aslında toplumsal bir faydası olmayan- sermaye birikimini ve tekelci mülkiyeti yok etmeye çalışıyorsa, sermaye kutbunun hedefi de emeği yok etmek, emeğe bağımlılıktan kurtulmaktır. Elbette bu bir ütopyadır, çünkü sermayenin anası emektir; yani sermaye el konulan emektir ama "kapitalist gelişmenin" altındaki güdü her zaman bu ütopik hedef olmuştur.

Yeni sömürü alanlarının açılması, insan emeğinin yarattığı değerin el konulan kısmının (sermayenin) azamiye çıkarılması, henüz metalaştırılamamış karşılıksız emek alanlarının da meta ilişkileri girdabına çekilmeye çalışılması, gezegenimizin doğal kaynaklarının, yerüstü ve yeraltı zenginliklerinin (hatta uzayın) "doğal sermaye" olarak görülüp yağmalanması bu hedefin uygulamalarıdır. Bilim ve teknoloji ile din dahil bütün rıza ve manipülasyon yöntemleri de bu hedef doğrultusundaki araçlar haline getirilir.

Gerek sömürgecilik ve yeniden hortlatılan kölecilik, gerek emperyalizm, gerekse faşizm bu güdünün (emek-sermaye çelişkisini sermaye lehine çözme çabasının) ürünleridir. Emek tarafından sınırlanmadığı veya bu sınırlamanın zayıfladığı, sermayenin gemi azıya aldığı koşullarda bu tür "anti-Modernite ürünleri" ön plana çıkar.

***

Peki, kapitalizme içkin bu anti-Modernite eğilimi süreklilik kazanıp ve bir eğilim olmaktan çıkıp sistemin belirleyici niteliği olabilir mi? Emeğin azami ölçüde ekonomi dışına sürüldüğü, insanların zapturapt altına alındığı veya enterne edildiği, esas olarak eşyaların yönetildiği ama küresel burjuvazinin (küresel oligarşi demek gerek) tartışmasız tahakkümünün bulunduğu bir sistem gerçekle-

şebilir mi? Bilişim, robot teknolojisi, yapay zekâ, biyoteknoloji vb. alanlarındaki gelişmeler, bu teknolojileri yönlendiren bir azınlığın elinde böyle bir sisteme zemin hazırlayabilir mi? Bu azınlığın elindeki silah donanımı insanlığa boyun eğdirebilir mi? Muhtemelen böyle bir noktaya ulaşamadan ya devrilip yok edilecek ya da çökecektir ama, kesinlikle olmaz da diyemeyiz. Bu, Hitler'in ütopyasıydı. Günümüz küresel burjuvazisinin de aynı hayali görmediğini ve uygulamaya geçmediğini söyleyemeyiz.

Böyle bir sisteme herhalde artık "kapitalizm" denemeyecektir; çünkü emek-sermaye çelişkisinin sermaye lehine çözüldüğü bir sistemdir bu. Belki Samir Amin'in "yeni-haraçlılık (neo-tributaire)" veya Hardt ile Negri'nin "imparatorluk" diye tanımladığı sistem olacaktır; dünya çapında faşizm de diyebiliriz. Sınırsız tahakkümün yaşandığı, tahakkümün özgürleştiği, insanların ya boyun eğdirilip maymunlaştırıldığı/köleleştirildiği ya da sistemin dışına itilip barbarlaştırıldığı, itiraz edenlerin şiddetle bastırıldığı, doğanın sınırsızca yağmalandığı bir tekno-faşizm.

Bir distopya; ama belirtileri var. Belirtilerini ülkemizde, bölgemizde ve dünya çapında hissedebiliyoruz. Faşizmin sadece şiddet değil, rıza üreterek de geldiği biliniyor. Faşizm bir yanıyla "kitlesel Stockholm sendromu"dur.

***

Engellenebilir. Çünkü böyle bir eğilime karşı, neredeyse insanlığın tamamını kapsayan çok geniş bir ittifak örülebilir. Tekil olaylarda kendiliğinden biçimde örülüyor da... Kendi ülkemizden örnek verirsek, Haziran direnişi ve son olarak Kazdağları'ndaki yağmaya karşı gelişen kitlesel tepki gösterilebilir.

İnsanlar şimdilik nasıl bir sistemde yaşamak istediklerini bilmiyor. Aslında entelektüellerin ve öncülük iddiasında bulunanların da bildiği söylenemez. Ama herkes nasıl bir sistemde yaşamak istemediğini biliyor. Sağlam bir çıkış noktasıdır bu; gerisi pratik içinde gelecektir. Bu kez emeğe dayalı yeni bir Modernite dalgası, dünyanın her yerinden kendi rengiyle gelecek ve ortak bir potada buluşacaktır. Emekçi Modernitesini bayrak edinen dünya çapındaki bir kitle hareketi bu neo-faşizmi engelleyebilir. Bu çapta bir pratiğin o çapta bir kuramı da oluşacaktır.

İnsanlar güvenlikleri uğruna uygarlığa (sınıflılığa) razı oldular, özgürlüklerinden feragat ettiler. Sanırım yine güvenlikleri uğruna sınıflılığa (uygarlığa), sınıflılığın bu artık ifrata varmış biçimine son verecek ve bu kez özgürlüklerini kazanacaklar.

Güvenlik ile özgürlük arasındaki çelişki, insanın insana kulluğu ve insanın doğayla savaşımı yoluyla çözülemedi. Görüldü ki bu yolla ne güvende olabildi insanlar ne de özgür. Demek ki insan-insan ve insan-doğa uyumuna ve emeğin özgürleşmesine dayalı yeni bir toplum sözleşmesi gerekli.

Bu noktada anahtar kavram "emek"tir. İnsanın toplumsal (kültürel) evriminin motorudur emek. Biyolojik ve kozmolojik evrim denirse, orası bizi aşar. Orada boynumuz kıldan ince. Doğaya, evrene ve maddeye karşı özgürlük olmaz, yasalara uyacaksın...

(ABC, 8 Ağustos 2019)

3. Bölüm:

Marksizm

Geleceğe uzanmak için: Marx

Marx ve kuramına ilişkin hangi tartışma yapılırsa yapılsın, kimsenin görmezden gelemeyeceği tartışılmaz bir olgu var: 150 yıldır, kapitalizmi aşmayı hedefleyen büyük pratiklerin bayrağı her zaman Marx'ın düşünceleri oldu. Kapitalizmi şu veya bu noktada eleştiren veya kapitalist sömürüye karşı kendini savunan hareketler için bunu her zaman söyleyemeyiz; ama kapitalizmi aşma pratikleri her zaman ve mekânda yeniden ve yeniden Marx'ı keşfettiler. 150 yıldır ve Avrupa'nın göbeğinden Asya'nın kırlarına, Afrika'nın ve Amerika'nın ücra köşelerine kadar... Kapitalizmi aşmayı hedefleyen, Marx'a başvurdu. Marx'ın kuramını değerlendirirken göz ardı edilemeyecek olan ve başka hiçbir kurama nasip olmayan olgu budur.

Marksist kuramın sınırlılıklarından söz edilebilir, Avrupa-merkezcilikle eleştirilebilir veya ekonomist üretici güçler teorisine kapı aralayan yönleri bulunduğu söylenebilir; bunların hepsi tartışılabilir, tartışacağız. Ama bu "Avrupa-merkezci ve ekonomist kuram", her nasılsa, sadece Avrupa'nın ve kapitalist ekonominin en ileri gittiği yörelerin emekçilerine değil, dünyanın dört köşesinde, kapitalist ekonominin çok erken aşamalarında bulunan coğrafyaların emekçilerine de esin kaynağı olabildi. Bu noktada Marksizm ile yarışabilecek, bırakın yarışmayı yanına yaklaşabilecek bir başka antikapitalist kuram şu güne dek yok. Demek ki Marx'ın kuramında bir cevher var. O halde, hangi yönden eleştirirsek eleştirelim, ilk önce

bu cevheri sezmek, bulmak, damıtmak ve miras edinmek zorundayız; tabii kapitalizmi aşmak ve sınıflılığı ortadan kaldırmak gibi bir niyetimiz varsa...

Nedir bu cevher? Marx'ın kapitalist ekonomiyi o güne dek kimsenin ulaşamadığı bir başarıyla analiz etmesi veya toplumların dönüşümüne ilişkin yetkin kuramlar ortaya atması veya burjuva felsefesine çok boyutlu ve derinlemesine eleştiriler getirmesi, kendi deyimiyle baş aşağı duran felsefeyi ayakları üstüne oturtması mıdır? Bu kadarı Marx'ı, hâlâ dikkate alınması gereken bir büyük iktisatçı veya günümüz toplumlarını bile anlayabilmek için başvurulabilecek değerde bir büyük toplumbilimci veya hâlâ esin kaynağı olabilecek bir büyük filozof yapar. Üç aşağı beş yukarı bir Adam Smith, Ricardo, Rousseau, Kant, Hegel, Durkheim, Weber vb. gibi. Aslında günümüz burjuva ideologlarının görmeyi tercih ettikleri Marx tam da budur. Zaman zaman olmadık ağızlardan çıkan "Marx haklı çıktı", "Marx görmüştü" türünden demeçlerin anlamı da başka bir şey değildir. Madem öldüremedin, o halde el üstünde tutup müzeye kaldır, en azından akademik sınırlar içinde tut! Fakat Marx'ın dost-düşman herkes tarafından teslim edilen bu nitelikleri, dünyanın her köşesindeki emekçilerin ve onların öncülerinin kapitalizmi eleştirmeye ve aşmaya yönelik her atılımlarında, neden örneğin Smithizm, Hegelizm veya Weberizm değil de Marksizm bayrağı altında toplandıkları sorusuna yanıt vermiyor. Demek ki cevher, bütün bu üstün niteliklerin temelinde ama daha keskin fark oluşturan bir noktada.

Aslında Marx, farkı yaratan noktaları bize bütün yalınlığıyla belirtmiştir. *Feuerbach Üzerine Tezler*'in ünlü 11.sinde şöyle yazar:

"Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde **yorumlamışlardır**; oysa sorun onu **değiştirmektir**."[1]

Marx bu önermeyle, dünyayı düşüncelerin değil eylemin değiştireceğini vurgular. Filozofu ve bilimciyi, düşüncesinin nasıl hayata geçeceği üzerine kafa patlatmaya davet eder ve kendisini klasik filozoflardan ayırır. İşte yorumculuktan değiştiriciliğe geçiş, Marx'ın, günümüz burjuvaları açısından çuvala sığamayacak mızrak nite-

1) K. Marx, F. Engels; *Felsefe İncelemeleri*, Sol Yayınları, 3. Baskı, Çev.: Sevim Belli, s.70.

liğidir. Marx'ın bundan sonraki bütün düşünsel çabası dünyanın nasıl ve hangi yöne doğru değişebileceği üzerinedir. Toplumlar tarihinin sınıf mücadeleleri tarihi olduğu düşüncesine Marx öncesinde de ulaşılmıştı; örneğin Fransız Devrimi sürecinin devrimci filozofları bunu vurgulamıştı. Marx bunlardan farklı olarak, özgür, eşit ve sömürüsüz bir dünyaya ulaşabilmek için dayanılacak kaldıracı keşfetmiştir: Kendisi ile birlikte bütün sınıfları ortadan kaldırma potansiyeline sahip olan örgütlü proletarya. Marx'ın -kendi deyimiyle- en büyük buluşu budur.

İşte bu buluşu nedeniyle, 150 yıldır kapitalist sömürüden kurtulmaya çalışan emekçiler dönüp dolaşıp Marx'ı buluyorlar. Ve yine bu nedenle, burjuva ideologlar ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar, Marx'ı büyük bir filozof, iktisatçı, toplumbilimci mertebesine indiremiyorlar. Marx bir türlü çuvala sığmıyor!

Biz de yazımızda bu noktadan hareket edeceğiz, burjuvazinin değil emekçilerin Marx'ını ele alacağız, esas olarak Marx'ın (ve Marksistlerin) devrim ve sosyalizm kuramının gelişimine yoğunlaşacağız ve yapabildiğimiz oranda Marx'ın kuramının günümüz koşullarında da esin kaynağı olup olmadığını tartışacağız.

MARX AVRUPA-MERKEZCİ VE EKONOMİST MİYDİ?

Tarihsel süreçleri ele alırken yapılan çok tipik bir hata, günümüzde ulaşılan düşünsel düzeyi geçmişte aramaktır. Oysa tarihsel süreçler kendi zamanlarının ve mekânlarının nesnel koşulları dikkate alınarak değerlendirilir. Marx bir kâhin değildi, bilimsel yöntemi kullandı. Kendi döneminin ve coğrafyasının verilerinden ve olgularından hareket etti, bu olguların elverdiği ölçüde geleceğe uzandı, aşırı (ve kolaycı) genellemelerden kaçındı. Bu yazdıklarımızdan Marx'ın teorik risk almayan soğuk bir "olgucu" olduğu anlaşılmasın. Marx devrimci bir kuramcıydı, olguları devrimci bir tarzla yorumladı ve sinekten yağ çıkarırcasına öngörülerde bulurdu. 70 günlük Paris Komünü deneyiminden genel anlamda bir sosyalizm kuramı çıkarmasını da bildi. Marx'ta dahice bir analiz gücü ve öngörü yetisi vardır; ama kâhinlik yoktur. Dolayısıyla biz de,

Marx'ın devrim ve sosyalizm kuramlarını 150 yıl sonra değerlendirirken, öncelikle zamandan ve mekândan kaynaklanan sınırlılıkları tespit etmeye çalışalım.

Marx'ın kuramının Avrupa-merkezci bir nitelik taşıdığı, toplumların dönüşümüne ilişkin söylediklerinin ekonomist ilerici güçler teorisine kapı araladığı sık sık söylenir. Avrupa çapında bir devrim beklediği, sosyalizmin kuruluşunun ancak kapitalizmin en ileri aşamalarına ulaşmış toplumlarda gündeme girebileceğini söylediği, dolayısıyla sonraki yüzyılın gelişmeleri göz önüne alındığında yanılmış olduğu belirtilir. Bunlar aşırı yorumlardır ve 20. yüzyılda Avrupa'nın çok uzağındaki toplumlarda gündeme gelen sosyalizm deneylerinin nasıl olup da Marx'ın düşüncelerinden esinlendiğini açıklayamaz. Avrupa-merkezci bir kuram, Sovyet devrimcilerinin bayrağı olabilir miydi? Sosyalizmin ancak en ileri kapitalist ülkelerde kurulabileceğini söyleyen ekonomist bir kuram, Çin'in yoksul köylü denizinden devrim çıkaran hareketlerin esin kaynağı olabilir miydi? Marx'tan sonra gelen "Marx'tan çok Marxçı" bazı kuramcıların, Marx'ı bu şekilde okuyup, Avrupa dışındaki ülkelere devrimi yasakladıkları doğrudur; ama bunların yanılgıları Marx'a yüklenemez.

Marx neyi, ne kadar biliyordu?

Marx'ın *Kapital*'e hazırlık olarak kaleme aldığı taslakların bir bölümü olan ve ülkemizde *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri* adıyla yayımlanan eserine[2] Marksist tarihçi Eric J. Hobsbawn'ın yazdığı uzun Önsöz, bu konuları çok esaslı bir biçimde ele alıyor. Hobsbawn'ın, toplum kuramını oluştururken Marx'ın neyi ne kadar bil(ebil)diğine ilişkin verdiği ayrıntılı bilgiler gerçekten çok önemli (s.20-27). O dönemde Marx'ın ulaşabileceği bilgi birikiminin düzeyini ve aynı zamanda sınırlılıklarını bilerek bir Marx değerlendirmesi yapmak gerekir. Nasıl Newton'u atom-altı parçacıkların hareketlerini dikkate almamakla, Darwin'i evrim kuramında genetik bilgiye yer vermemekle suçlayamazsak, Marx'ı da Avrupa

2) K. Marx, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri*, Sol Yayınları, 1. Baskı, Çev. Mihri Belli.

dışındaki toplumların tarihsel gelişimlerini dikkate almamakla suçlayamayız. Nasıl bilebilir(ler)di ki? Bilimciler peygamber değildirler; onlara vahiy inmez!

Hobsbawn, Marx ve Engels'in genel tarih bilgileri hakkında ayrıntılı verileri aktardıktan sonra şu özeti yapar:

"Bu bilgiler, tarihöncesi alanında, ilkel komün toplumları ve Kolomb öncesi Amerika alanında yetersizdi. Afrika'ya dair hemen hemen hiç bilgi yoktu. Ortaçağ konusundaki bilgiler de pek doyurucu sayılamazdı. Ama, Asya'nın bazı bölgeleri için ve özellikle Hindistan için (Japonya hariç) durum çok daha iyiydi. Klasik antikçağ ve Avrupa ortaçağı hakkında bilgi edinme durumu iyiydi, ama Marx'ın ve bir dereceye kadar da Engels'in bu dönemlere karşı duydukları ilgi, sürekli değildi. Buna karşılık, kapitalizmin yükselişi hakkında zengin bir bilgi hazinesi vardı. Tabii ki her ikisi de tarihi çok yakından incelemişlerdi. Öyle anlaşılıyor ki, Marx'ın kariyerinde, sanayi öncesi ve Avrupa-dışı toplumların tarihi ile özellikle ilgilendiği iki dönem olmuştur: Ekonomi Politiğin Eleştirisi'nin yazılışından önce gelen 1850 yılları dönemi, ve Marx'ın tarih incelemelerinde, Rusya'da bir ihtilal imkânı üzerinde durarak, özellikle Doğu Avrupa ve ilkel toplumlar üzerine eğildiği, *Kapital*'in birinci cildinin yayımlanmasından ve ikinci ile üçüncü cildinin özünün taslak olarak kaleme alınmasından sonraki dönem."(3)

Görüldüğü gibi Marx'ın Avrupa-dışı toplumların tarihine ilişkin bilgileri oldukça kısıtlıydı. Bu toplumların düşünsel birikimlerine -ciddi bir çözümleme yapmaya yetecek oranda-ulaşabilmesi de zaten olanaksızdı. Dolayısıyla Marx'ın toplum kuramı, esas olarak Avrupa ve yakın çevresindeki toplumların tarihsel gelişimlerinin analizine dayanır. Marx'ın kendisi de bu sınırlılığın farkındaydı ve evrensel genellemelerden özellikle kaçındı. 20. yüzyılın bazı Marksistlerinin toplumsal gelişmeye ilişkin yaptıkları "ilkel komünal-köleci-feodal-kapitalist-sosyalist" türünden kaba (ve Avrupa'nın bütünü için dahi yanlış olan) sıralamalara, Hobsbawn'ın da özellikle vurguladığı gibi, ne Marx'ta ne de Engels'te rastlanabilir. Marx, kapitalizm öncesi toplum biçimlerini incelerken, komünal top-

3) Age, s.26-27.

luluktan sınıflı topluma geçiş yolu olarak dört kategori saymıştı: Doğu, kadim, Cermen ve bir ölçüde Doğu'nun bir versiyonu sayılabilecek Slav biçimleri. Bunlar arasına kesinlikle bir sıralama, bir tarihsel hiyerarşi koymamıştı. Sadece, Hobsbawn'ın dikkat çektiği gibi, "Bunlar arasındaki önemli fark, tarihi bakımdan dayanıklı olan ve direnen sistemlerle, tarihi evrime elverişli olan sistemler arasındaki farktı".(4) Marx'ın, yukarıda sözünü ettiğimiz kaba sıralamaya en fazla uyan kadim tarzı, Cermen tarzını ve ömrünün son dönemlerinde de Slav tarzını incelediği; bütün bu tarzların bulunduğu bölgelerin -gerek nüfus gerekse coğrafi olarak- belki 3-5 katı büyüklüğündeki Asya toplumlarını ise "Doğu tarzı" veya "Asya tipi" diyerek çok yüzeysel geçtiği, Afrika ve Amerika tarihi konusunda ise esas olarak bilgi sahibi olmadığı biliniyor. Marx, kapitalizm öncesine ilişkin bu kısıtlı incelemelerden sonra, entelektüel çabasını kapitalizmin gelişimi ve analizine (dolayısıyla Avrupa toplumlarının yakın geçmişine ve o gününe) hasretmiştir.

Marx daima devrimi aradı; koşulları neredeyse orada...

Avrupa-merkezcilik, 18. yüzyılda ortaya çıkan, Avrupalı toplumların dünyanın diğer halklarına göre üstün olduklarını, uygarlığın öncülüğünün tarih boyunca Antik Yunan-Batı ekseninde oluştuğunu, Avrupa dışındaki toplumların yapabilecekleri şeyin ve yapması gerekenin bu "üstün" Avrupalıları izlemek olduğunu savlayan ırkçı (daha sonra kültürel ırkçı) bir burjuva ideolojisidir. Batı kapitalizminin sömürü ağını dünya çapında genişletme hedefinin başat ideolojisi olmuştur. Avrupalı bazı "sosyalistler" de, bu kadar kaba biçimde olmasa da, devrimin ve sosyalist kuruluşun ancak ileri Avrupa ülkelerinde gerçekleşebileceğini, diğer coğrafyalardaki girişimlerin başarısızlığa mahkûm olduğunu, ileri Avrupa ülkelerinde gerçekleşecek bir devrimin beklenmesi gerektiğini savlayarak, bu burjuva ideolojisinin sol kanadını oluşturmuşlardır. "Geri" denilen ülkelere devrimi ve sosyalizmi yasaklayan bu "sosyalistlerin" sonuçta emperyalist burjuvazilerinin kuyruğuna takıldıkları biliniyor.

---

4) Age, s.33.

Marx'ın kuramının böyle bir burjuva ideolojisine kapı araladığını söylemek hem büyük bir haksızlık olur hem de olguları tersyüz etmek anlamına gelir. Marx yaşamı boyunca -koşullarını nerede saptadıysa orada- devrimi aradı. Onun, devrimin ancak sanayileşmiş ileri kapitalist ülkelerde oluşabileceğini savunduğu önermesi de yanlıştır. Hobsbawn da aynı noktaya vurgu yapıyor: "Marx hakkında hiçbir yorum, onun, devrimi, sadece Batının ileri sanayileşmiş ülkelerinden beklediği yolundaki yorum kadar yanlış ve kabasaba bir yorum olamaz."(5)

Birkaç çarpıcı örnek verelim. Marx'ın İngilizlerin Asya'daki sömürgeci faaliyetlerini sorguladığı ve Avrupa-merkezcilik eleştirisiyle en fazla damgalanan, 1850'li yıllara ait gazete makalelerinden bir pasaj:

"Diyelim ki, Çin sosyalizmi ile Avrupa sosyalizmi arasında, Çin felsefesi ile Hegel felsefesi arasındaki kadar bir benzerlik vardır. Ama yine de, dünyanın en sağlam ve en eski imparatorluğunun, İngiliz burjuvalarının pamuk balyaları yüzünden, uygarlık için her halükârda önemli sonuçlar verecek bir toplumsal değişikliğin eşiğine sekiz yıl içinde gelmesi, sevindirici bir olaydır. Bizim Avrupa gericileri, yakında Asya'ya kaçtıkları ve nihayet en katmerli muhafazakârlığın ve gericiliğin kalesine açılan kapılara; Çin Seddine vardıkları zaman, belki de şu yazılarla karşılaşacaklar: ÇİN CUMHURİYETİ: ÖZGÜRLÜK, EŞİTLİK, KARDEŞLİK."(6)

Bu pasajın alındığı makalenin tarihi 1850. Tam tamına 100 yıl sonra Beijing'de, Marx bayraklarının dalgalandığı meydanda, Çin Komünist Partisi lideri Mao Zedung sosyalist Çin Halk Cumhuriyeti'ni ilan edecektir.

Marx'ın söz konusu gazete makalelerine yöneltilen Avrupa-merkezcilik eleştirisine katılmak da olanaksız. Marx'ın İngilizlerin Hindistan'daki korkunç uygulamalarına fazlaca soğukkanlı yaklaştığı, İngilizleri "tarihin kör aleti" olarak değerlendirdiği, Hintli bir devrimcinin konuyu böyle ele alamayacağı doğrudur. Ama Marx

---

5) Age, s.51.

6) K. Marx, F. Engels; *Sömürgecilik Üzerine*, Gerçek Yayınevi, 1. Baskı, Ekim 1966, Çev. Selâhattin Hilav, s.12.

bütün bu yazılarda, Avrupa-merkezciler gibi Hint ve Çin halkına devrimi yasaklamaz, tam tersine orada devrim olanaklarını araştırır ve İngiliz dayatmasının da sonuç olarak bu olanağı artırdığını vurgular. Yani Marx devrimcidir; doğal olarak Hintli bir devrimci değil, Avrupalı bir devrimci.

Marx ömrünün son yıllarında, Engels ile birlikte, Rusya'daki devrimci gelişmeleri yakından takip etti ve bu "geri kapitalist" ülkenin Avrupa devriminin anahtarı olduğunu saptadı. Rusya'daki "Emeğin Kurtuluşu" adlı Marksist bir grubun önderlerinden Vera Zasuliç'in mektubu üzerine yaptığı teorik çözümleme, Marx'ın hiçbir Avrupa-merkezci ve ekonomist önyargı (dahası hiçbir teorik saplantı) taşımadan olgulardan hareket ettiğinin ve sürekli devrimi aradığının en güzel kanıtıdır.

Zasuliç Marx'a, "Rusya gibi kapitalist gelişme açısından oldukça geri bir ülkede sosyalizmin şansı nedir?" sorusunu yöneltmişti. Marx'ın *Kapital*'de ve *Kapital* öncesi çalışmalarında yazdığı gibi, bir üretim tarzı sonuna dek yaşanmadan daha ileri bir üretim tarzı gündeme gelemeyecekse, Rusya'da yapılması gereken şey kapitalist gelişmeyi desteklemek miydi? Zasuliç'in soruları, Rusya'nın geniş kırlık alanlarında hâkim üretim tarzı olan tarım komünlerinin, sosyalizmin altyapısını geliştirmek için değerlendirilip değerlendirilemeyeceği somutundan yola çıkılarak sorulmuştu.

Bu konuyu daha önceki yazılarımızda[7][8] geniş olarak ele aldığımız için, Marx'ın 4 adet taslaktan sonra verdiği yanıtındaki temel saptamaları aktarmakla yetinelim:

- *Kapital*'deki analizler, esas olarak Batı Avrupa ülkelerinin geçirdikleri süreçlerden yola çıkılarak yapılmıştır.

- Bütün ülkelerin (bu örnekte Rusya'nın) aynı yolu (kapitalist gelişme yolunu) izlemeleri bir zorunluluk değildir.

- Bu ülkeler kapitalizmi sonuna dek yaşamadan (onun katkılarını da hızlandırılmış biçimde özümseyerek) daha ileriye sıçrayabilirler.

---

7) E. Helvacıoğlu, "Gerinin Sıçrama Potansiyeli", *Bilim ve Gelecek*, Kasım 2006, Sayı: 33.

8) E. Helvacıoğlu, "Marksist Kuramın Dünyalılaşma Süreci: Batı'dan Doğu'ya... Doğu'dan Dünyaya...", *Müdahale*, Aralık 2007, Sayı: 2.

- "Gerilik"leri (tarım komünleri), bir ilerilik unsuruna dönüşebilir.

- Fakat bunun ön şartı köklü bir toplumsal devrimdir.[9]

Görüldüğü gibi Marx, bilimsel yöntemi kullanmaktadır. Mevcut kurama uymayan yeni ve farklı bir olguyla karşılaşıldığında, olgu yok sayılamayacağına göre, kuramın çerçevesi genişletilir, hatta kuram değiştirilir. Marx'ın yazdıkları "Allah'ın emri" değildir; bunu en iyi bilen de bizzat Marx'ın kendisidir. Marx ve Engels, sadece toplumların gelişim yasaları konusunda değil, daha pek çok konuda, kendi yazdıklarını sorgulamışlar, hiçbir saplantıya kapılmadan gerektiğinde hatalı olduklarını teslim etmişler, sınırlılıklarını görmüşler ve fikirlerini değiştirmişlerdir. Marx'ın düşüncelerinin 20. yüzyılda ve günümüzde hâlâ esin kaynağı olabilmesinin sırrı da buradadır. Marx kapalı bir kuramsal sistem sunmadı, onun düşünceleri bir dogmalar bütünü değildir.

Bu bölümü bitirmeden önce, Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı eserine yazdığı ve ekonomist "üretici güçler teorisi"ne kapı aralamakla suçlanan ünlü Önsöz'üne değinmek zorundayız. Marx şöyle yazıyor:

"İçerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları, eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini almazlar. Onun içindir ki, insanlık kendi önüne, ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar, çünkü yakından bakıldığında, her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi, ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar."[10]

Marx bu satırları, 1859 yılında, 1848 devrimlerinin -*Komünist Manifesto*'da öngörüldüğü gibi- proletaryanın zaferine değil, burjuvazinin feodalizme indirdiği son darbeye ve sanayi devrimlerinin ilanına dönüşmesini gördükten sonra yazar. "Demek ki" der Marx, "burjuvazinin ilerici barutu henüz tükenmemiş, proletaryanın

9) Age, s.18.

10) K. Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, 4. Baskı, Çev. Sevim Belli, s.26.

günü henüz gelmemiş", "içerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz"mış. Özellikle Batı Avrupa'daki toplumsal pratiklerin analizinden hareketle yapılan bu tespitler kesinlikle doğrudur ve pratikte de kanıtlanmıştır. İlerici barutunu, yani üretici güçleri (en büyük üretici gücün insan olduğunu unutmayalım) geliştirme potansiyelini tüketmemiş bir üretim ilişkisinin miadı henüz dolmamıştır. Ama bu analizi, dünyanın her yerinde, sosyalizmin, ancak kapitalizm sonuna kadar yaşandıktan sonra gündeme girebileceği biçiminde yorumlamak kadar yanlış bir şey olamaz. Marx, özellikle 1871 Paris Komünü deneyiminden sonra, burjuvazinin devrimci barutunu tükettiğini net olarak saptar. Bu noktadan sonra proletarya devrimi gündeme girmiştir. Bu devrimin İngiltere'de mi, Fransa'da mı, Rusya'da mı, yoksa dünyanın herhangi başka bir yerinde mi gündeme geleceği tamamen somut siyasal koşullara bağlıdır. Marx'ta, bütün ülkelerin Batı Avrupa toplumlarının geçtiği aşamalardan geçmesi gerektiği türünden bir dayatmaya rastlayamayız. Önsöz'deki saptamalar bu şekilde yorumlanırsa, Marx'ın, yukarıda örneklerini verdiğimiz, Çin'de, Hindistan'da ve çok daha somut olmak üzere Rusya'daki devrim arayışlarını nasıl açıklayacağız?

Toparlarsak: Marx, bir Avrupa-merkezci veya ekonomist değildi; bir devrimciydi. Yaşamı boyunca yaptığı bütün analizler ve ortaya attığı kuram, devrimin olanaklarını -nerede olursa olsun- arama hedefine kilitlenmişti. İkincisi, Marx bilimsel yöntemi kullandı. Kuramlarını bilgisine vakıf olduğu olguların tahliliyle oluşturdu, bu olgulardan yola çıkarak öngörülerde bulundu, ama kesinlikle kâhinlik yapmadı. Bilgisi, Avrupa ve yakın çevresindeki toplumların tarihsel süreçleriyle sınırlıydı. Doğal olarak, oluşturduğu kuramlar bu sınırlılığın izlerini taşır.

MARX'TAN SONRA...

Marx'ın toplum kuramı, bu doğal sınırlılıkların yanı sıra, evrensel bir içeriğe sahipti. Marx, sadece kapitalizmi değil, toplam olarak sınıflılığı eleştirdi; sadece kapitalizmden değil, insanların sınıflara bölünmüş olmasından kaynaklanan her türlü sömürü, eşitsizlik ve özgürlük yoksunluğundan kurtulmanın yollarını araştırdı. Ku-

ramın kapsamının (gerek tarihsel derinliğinin, gerekse ufkunun) bu denli genişliği, 19. yüzyıldan sonra ve günümüzde dünya çapında yaşanan toplumsal süreçlerin analizinde, Marx'ın sunduğu yöntemlerin hâlâ "iş görür" olmasının nedenidir. Tabii ki bu "her kilidi açan altın anahtar" değildir. Marx'ın kuramını böyle okumak, onu bir dogmalar bütününe indirgemek anlamına gelir ve 19. yüzyıl Avrupa'sında dondurur. Böylesi "Marx'tan çok Marksistler", devrim yapmak için her yerde ileri bir kapitalizm, gelişmiş sanayi proletaryası vb. arıyorlar ve bulamayınca hem Marx'ı hem de devrimi küpeşteden atıyorlar. Oysa Marx, sınırlı bir bölgenin deneyiminden ürettiği anahtarı dayatmadı, esas olarak farklı kilitleri açabilecek anahtarların nasıl yapılacağına dair öneriler sundu ve bunu kendi yaşamı süresince yukarıda da söz ettiğimiz Çin, Hindistan ve Rusya'ya ilişkin analizlerinde göstermeye çalıştı.

Marksizm, 20. yüzyılda dünyalılaşabildi

20. yüzyıldan itibaren dünyanın Avrupa'dan çok farklı coğrafyalarında, yüz milyonlarca emekçiyi harekete geçiren sınıflılığı aşma pratikleri yaşandı. Marx'ın hayal bile edemeyeceği çaptaki bu pratikler ve günümüzün gelişmeleri, Marx sonrası sosyalist kuramcılar için son derece zengin bir birikimdir.

Büyük kuramlar büyük pratiklerin ürünüdür. Öte yandan mevcut kuramlar yeni pratiklerde sınava çekilir. Ortaya çıkan yeni olgular, süreçler ve bunları çözümleme çabası mevcut kuramın içeriğini zenginleştirir, kapsamını genişletir; bu zenginleşme ve genişleme, kuramın hatalı veya gündemden düşen yönlerinden arınması anlamına da gelir. Bazen de öylesine yeni ve güçlü toplumsal olgular ve süreçler ortaya çıkar ki, bunlar mevcut kuramın çerçevesini zorlar. Mevcut kuram bu olguları açıklamakta yetersiz kalır. O zaman yeni olguları da açıklayan daha kapsamlı bir kurama ihtiyaç duyulur. Eski kuram, yeni kuram tarafından -reddedilmez ama- aşılır. İnsanlığın çözümleme düzeyi böyle gelişir. Teorinin anası pratiktir.

20. yüzyılın dev sosyalizm pratikleri Marksist kuram açısından tam da böyle bir sınav oldu. Bu pratikler, Marksizm'in kök aldığı koşullardan çok farklı koşullara sahip bölgelerde oluşmalarına karşın Marksist kuramın ışığında gerçekleştiler ve yolla-

rına devam ettiler. Bu bir zorlama değildi. Bireylere, kadrolara, partilere kuram dayatılabilir belki, ama kitlelere (yani nesnelliğe) dayatılamaz. Tam tersi bir ilişki geçerlidir: Nesnelliğe kuram dayatılamaz ama nesnellik kendini kurama dayatır ve gözünün yaşına bakmaz. 19. yüzyılın ileri kapitalist ülkelerindeki emekçi hareketlerinden kaynaklanan bir kuramın, 20. yüzyılda Asya'nın kapitalizmden fazla nasibini almamış steplerinde ve bozkırlarında, yoksul köylü denizlerinde de esin kaynağı olabilmesi Marksist kuramın gücünü göstermiştir. Marksist kuram bu gücü, daha önce de belirttiğimiz gibi, sadece bir kapitalizm eleştirisi değil bir sınıflılık ve uygarlık eleştirisi olmasından ve dönüşümün motoru olacak bir "kaldıraç" önerebilmesinden almıştır. Öte yandan çok farklı koşullara sahip pratiklerde sınava çekilmesi, Marx'ın kuramının sınırlılıklarının fark edilmesine, yük haline gelen ezberlerinden kurtulmasına, zenginleşmesine, kısacası "dünyalılaşmasına" yol açmıştır. 19. yüzyılın devrim ve sosyalizm modelleri ile 20. yüzyılınkiler karşılaştırıldığında bu gelişme net olarak görülebilir. Marksizm, "yerel" bir kuram olmadığını, "dünyalılaşabilme" potansiyeline sahip olduğunu göstermiştir.

"Üç kaynak"ın anlamı

Marx'ın kuramının evrensel yönü, sadece olgulardan giderek değil, düşünsel düzlemde kalarak da gösterilebilir. Bu alandaki en popüler ve en çok tartışılan değerlendirme, Lenin'in "Marksizm'in üç kaynağı ve üç öğesi" adlı makalesinde[11] yer alıyor. Lenin, "Marx'ın dehası, tamamen, insanlığın en önde gelen beyinlerinin getirdiği sorulara yanıtlar sağlamış olmasındadır. Onun öğretisi, felsefenin, ekonomi politiğin ve sosyalizmin en büyük temsilcilerinin öğretilerinin, dolaysız ve doğrudan bir **devamı** olarak doğmuştur" diye yazdıktan sonra "Marksizmin üç kaynağı ve aynı zamanda üç öğesi" olarak şunları sayıyor: "Alman felsefesi, İngiliz ekonomi politiği ve Fransız sosyalizminin temsil ettiği, insanlığın 19. yüzyılda yarattığı en iyi ürünlerin, meşru mirasçısıdır." Tabii Lenin makalenin

11) V. İ. Lenin, Marx Engels Marksizm, Sol Yayınları, 3. baskı, Ankara 1997, Çev.: Vahap Erdoğdu, s.82-88.

devamında, Marx'ın bu üç kaynağı aynen sürdürmediğini, eleştirerek aştığını ve kendi kuramını oluşturduğunu anlatıyor.

Lenin'in Marksizm'in gücünü ve kapsamını vurgulamak için, 1913 tarihli makalesinde yaptığı bu "üç kaynak" saptamasını, bugün, Marx'ın Avrupa-merkezciliğinin en yetkili ağızdan gelen bir itirafı olarak değerlendirenler vardır. Bu "üç kaynağı", insanlığın düşünce tarihindeki yerinden soyutlayarak durağan bir teorik miras olarak ele alırsak, bu eleştiriler haklı olur. Bırakalım günümüzü, 20. yüzyılın başlarındaki dünyayı anlamak için bile söz konusu üç kaynaktan beslenen bir kuramın yeterli olduğunu söylemek olanaklı değil (Burada tartışılan sorun kaynakların aşılıp aşılmaması değil, bizzat kaynakların sınırlılığı). Lenin, bu saptamalardan önce "Felsefe tarihi ve toplumsal bilim tarihi bize tam bir açıklıkla gösteriyor ki, marksizmde, **dünya uygarlığının gelişim çizgisi** (abç) dışında doğmuş, dar görüşlü, taşlaşmış bir öğreti olan 'sektarizm'e benzer hiçbir şey yoktur" diye yazmasına karşın, bu kısa makalesinde, saydığı kaynakların ne anlama geldiği üzerinde fazla durmuyor; dolayısıyla bu tür eleştirilere de zemin hazırlıyor.

Bu "üç kaynağın", "dünya uygarlığının gelişim çizgisi" içindeki yerinin vurgulanması gerekiyor. (Fikir akımlarını ulusal simgelerle nitelemenin bir kabalaştırma olduğunu teslim ederek) Alman felsefesi (Hegel, Feuerbach), İngiliz ekonomi politiği (A. Smith, D. Ricardo) ve Fransız sosyalizmi (ütopik sosyalistler), insanlığın haraçlı[12] düzenleri ve ideolojilerini (aristokrat düzenler ve dinsel düşünceyi) aşma yolundaki -şu ana kadarki- en büyük atılımının (Rönesans, Bilimsel Devrim, aydınlanma, demokratik devrimler, sanayi devrimleri) 19. yüzyıldaki halkasıdır. Bu büyük atılımı, insanlığın kendi kaderini kendi ellerine alması anlamında "Modernite" üst başlığı altında da toplayabiliriz. Dolayısıyla Marx'ın kuramı, süreklilik anlamında Moderniteden kaynak alır, ama kopuş anlamında burjuva Modernitesinin en kapsamlı eleştirisi ve aşılmasıdır (aman, postmodernizmle karıştırılmasın!).

---

12) "Haraçlı" kavramını, Samir Amin, kapitalizm öncesi toplum biçimlerinin tümü için kullanıyor. Biz de benimseyerek aldık.

Modernite de bir "mucize" değil. Onun da köklerinde -Avrupamerkezcilerin hep göz ardı ettikleri ve küçümsedikleri- Ortaçağ Doğu uygarlığının (Çin ve Hint uygarlıkları dahil) insanlık hazinesine yaptığı büyük katkılar, onun köklerinde de Antik Ege uygarlığının o güne dek benzeri görülmemiş katkıları, daha da gerilere gidersek Mezopotamya ve Eski Mısır'ın kattığı birikim bulunur.

Kısacası Marx'ın kuramı, insan uygarlığının sıçramalarla ilerleyen ana damarının -şu güne kadarki- son halkasıdır. Dolayısıyla söz konusu "üç kaynak", uygarlığın gelişim çizgisi içinde, Marx'tan önceki halkanın (Modernitenin, Batı uygarlığının) 19. yüzyıldaki alt aşamasıdır sadece. Kökleri daha gerilere götürdüğümüzde Marksist kuramın evrenselliğini de daha iyi anlayabiliriz.

MARKSİZMDEN SONRA (MI?)

20. yüzyıl sosyalizm deneyleri, bir duraklama ve donma döneminden sonra, yüzyılın sonuna doğru yıkıldı. İnsanlığın kapitalizmi ve sınıflılığı aşma yönündeki ikinci büyük dalgası da geri çekildi. Bu yazıda geri çekilişin nedenleri üzerinde durmayacağız, sadece günümüze ve geleceğe büyük etkileri olan bir olgu olarak değerlendireceğiz.

21. yüzyılda yol alıyoruz. Dünya, 100 yıl öncesinden, hatta 30 yıl öncesinden çok farklı. Yeni olguları ve süreçleri fark edebiliyoruz. Marx'ın kuramı ve bu kuram ışığında girişilen pratikler bir insanlık yanılgısı mıydı, fos mu çıktı; yoksa günümüzün gelişmelerini çözümlemek için başvuracağımız kuram yine Marx'ınki midir; yoksa bu yeni süreçler o kuramı da aşan yeni ve daha kapsamlı bir kurama olan ihtiyaca mı işaret ediyor? Bu konuda bazı ipuçları yakalamaya ve bir zihin jimnastiği yapmaya çalışacağız; daha fazlasına girişmek deyim yerindeyse kafadan atmak olur. Öncelikle bazı olguların altını çizelim.

Sermaye küreselleşirken, kitleler sürüleşiyor

Dünya eskiye oranla çok daha küçük. Farklı coğrafyalarda yaşayan toplumlar arasındaki iletişim çok daha hızlı. Herhangi bir bölgede ortaya çıkan politik veya kültürel gelişmeler hızla dünyalılaşabiliyor ve birbirini çok daha çabuk biçimde etkileyebiliyor. Yakın

bir zamana dek uygarlığın ana mecrasının ve tarihin dışında veya kenarında kalmış toplumlar, bütün ağırlıklarıyla sahneye giriyorlar ve rollerini oynamaya başlıyorlar. İnsanlığın sorunları da, o sorunların kaynakları da, çözüm arayışları da küreselleşmiş durumda. Kısacası insanlık, -bugünden yarına değil belki ama- tek bir dünya uygarlığına doğru hızla yol alıyor. Dolayısıyla insanlığın kadim çelişkilerini çözme iddiasındaki bir kuram ve hareket, eskisine oranla çok daha küresel olmak, çok daha fazla kaynaktan dem almak, daha küresel stratejiler ve araçlar geliştirmek ve çok daha kapsamlı bir sentez oluşturmak durumunda. Daha doğrusu bunun yapılabilmesinin zemini eskiye oranla çok daha fazla oluşmuş durumda.

Öte yandan, özellikle düşünsel planda tam bir dağılma, karmaşa ve belirsizlik yaşanıyor. Birbirlerine benzemeyen, çok farklı tarihsel koşulların ürünü olan, farklı değerlere ve geleneklere sahip olan halklar bir araya geliyor. Geleceğin belirsiz olması, kitlelerde ve toplumlarda belli olana, geleneksel olana, yani geçmişe sarılma eğilimini artırıyor. İnsanlar fizik olarak, ister istemez, yakınlaşıyorlar, ama düşünsel olarak dağılıyor ve uzaklaşıyorlar. Giderek küreselleşen bir dünyada mikro milliyetçiliklerin, etnikçiliğin, dinciliklerin, mistisizmin, hem bireyciliğin hem de cemaatçiliğin arttığını gözlüyoruz. Toplumlar ve insanlar birbirlerine yaklaştıkça, evrensel ideallerden ve kuramlardan uzaklaşıyorlar. Çünkü kendilerine yön verecek büyük stratejilerden henüz yoksunlar. Bir araya geldiklerinde, hem tek tek kendi oluşturdukları sentezlerin diğerini de kapsayacak yeterlikte olmadığını hem de bu yeni durumda onları bir arada tutacak yeni bir sentezin henüz var olmadığını fark ediyorlar. Dolayısıyla tek tek aldıkları yolun da daha gerisine (sakin ve bilinen sulara) çekilme eğilimi baş gösteriyor. Kısacası, tam bir geçiş aşaması yaşanıyor. Çelişkilerle, birbirine ters eğilimlerle dolu, kaotik bir aşama.

Bu kaotik durumun nedeni küreselleşmenin bugünkü motorunun kapitalizm (küresel sermaye) olmasıdır. Küresel kapitalizmin insanlığa sunabileceği hiçbir ideal kalmadı; insanlığın hiçbir temel sorununa çözüm üretemiyor. Tam tersine sistem, çözümsüzlük üreterek devamını sağlayabiliyor. İnsan emeğinin ve doğal kaynakların tepesine çökmüş bir avuç azınlık olan küresel burjuvazi ile insanlı-

ğın büyük çoğunluğu arasında keskin bir çelişme doğmuştur; sistem bu kadar gericileşmiştir. İşte küreselleşme, tarihin gördüğü en gerici ve çürümüş sınıfın öncülüğünde ilerliyor ve yukarıda özetlediğimiz tablo ortaya çıkıyor. Sermaye küreselleşirken, kitleler sürüleşiyor.

Üretici güçler arasındaki yarılma

Bu durum, üretici güçler arasında da bir yarılmaya işaret ediyor. Bir yandan teknoloji ve üretim teknikleri gelişirken, diğer yandan en büyük üretici güç olan insan (emek) ve yanı sıra doğa yıkıma uğratılıyor. Teknoloji ile insan ve doğa arasında müthiş bir çelişki ortaya çıkıyor ve giderek keskinleşiyor.

Üretici güçler arasındaki bu yarılma kapitalizm dönemine özgü bir olgudur ve çözümlenmesi gerekir. İnsanı ve doğayı yıkıma uğratan bir ilerleme, nasıl bir "ilerleme"dir? Bu "ilerleme"nin sonu nedir? Sosyalizm ile kapitalizm arasındaki mücadele, üretici güçleri hangisinin daha hızlı geliştirdiği anlamında bir yarış mıdır? Sosyalizm bir "ilerleme yarışı"na indirgenebilir mi? 20. yüzyıl sosyalizm deneyleri bu konuda çok kötü bir sınav vermediler mi? Üretici güçler arasındaki bu yarılmayı, Marksist kuramın çerçevesi içinde analiz edebilir miyiz? Bu, yeni ortaya çıkan ve Marksist kuramın kapsamını zorlayan ciddi (ve acil) bir sorudur.

Ezilen dünya nasıl aydınlanacak?

İnsanlığın önündeki bir diğer acil sorun, hâkim kapitalist sistemin ezilenler kutbunda yer alan ama küreselleşme süreciyle tarihe bütün ağırlıklarıyla giren toplumların kendi ortaçağlarından kurtulma, yani aydınlanma sorunudur. Ezilen dünyanın aydınlanma stratejisi ne olabilir? Bu konuda önümüzde iki model var.

Birincisi, klasik Batı yoludur. Batılı toplumlar, burjuvazileri önderliğinde "aydınlandılar". Feodal düzeni, aristokrasiyi, dinsel düşünceyi, "Tanrı egemenliği"ni, kendi ortaçağlarını burjuvazileri önderliğindeki devrimlerle yıktılar ve aştılar. 500 yıllık bu pratik, insanlığın düşünsel hazinesine büyük bir katkı yaptı ve gözbebeği gibi korunması gereken bir miras bıraktı.

Fakat bu modele ilişkin iki sorun var: 1) Burjuva aydınlanması kendi anavatanında ne kadar başarılı olabildi? 2) Bu model evren-

sel mi, ezilen dünyada da geçerli olabilir mi? Günümüzden baktığımızda görüyoruz ki, burjuvazi önderliğindeki aydınlanma, bu iki noktada da tıkanma yaşamıştır. Neden?

Burjuvazinin temsil ettiği sistem (kapitalizm) başından itibaren; a) Sermayenin emek üzerindeki egemenliğine ve sömürüsüne, b) Kapitalist-emperyalist ezen ülkelerin, dünyanın dörtte üçünü kapsayan ezilen ülkeler üzerindeki yıkım ve talanına, tahakkümüne, sömürüsüne dayanır. Dolayısıyla burjuva aydınlanması, burjuva laikliği, burjuva insan hakları ve özgürlüğü, toplumun egemen, yönetici, elit kesimleriyle sınırlıdır. Emekçi sınıflara ve ezilen halklara gelindiğinde ise, burjuva aydınlanması, gericiliğe, ortaçağ karanlığına, dinciliğe, despotizme, yıkıma, talana, köleliğe ve sömürüye dönüşür. Emekçiler ve ezilen halklar, burjuvazinin istediği ve sınırladığı kadar "aydınlanabilir", ötesi yasaktır.

Burjuvazinin ideologları, burjuva aydınlanmasının bu güdüklüğünü perdelemeye çalışır. Onlara göre, aydınlanma aklın egemenliği demektir ama, bu "aklı" burjuvazi ve onun devleti temsil etmektedir. Böylece "aklın egemenliği", burjuva sınıfının ve onun devletinin egemenliğine dönüştürülür. Emekçiler ve ezilen halklar kendilerine dayatılan bu akıl kadar "akıllı" olabilir. Emeklerini kime satacaklarına (yani kim tarafından sömürüleceklerine) karar verebilecek kadar "özgür" olabilirler. Mülkiyetleri ne kadarsa o kadar "hak sahibi"dirler. Kısacası, paran kadar aydınlanırsın, özgürleşirsin ve hak sahibi olursun. Burjuvazinin sistemi böyle işler.

Marx'ın aydınlanmaya yönelik tavrı, reddetmek değil, eleştirerek aşmaktı. Bilimsel Devrim ve aydınlanmaya sahip çıktı, kendi kuramının kaynağı olarak gördü ve miras kabul etti. Öte yandan, mevcut aydınlanma hareketinin burjuva karakterini ve sınırlılıklarını da tespit etti, bu hareketin keskin bir eleştirmeni oldu ve aşmaya çalıştı.

Marx, burjuva aydınlanmasını geçmişin (feodal/haraçlı ideolojinin) perspektifinden eleştirmedi; bu hareketi, sınıfsal karakterinden kaynaklanan sınırlılıklarından dolayı geçmişi köktenci bir biçimde aşamadığı noktasında eleştirdi ve aydınlanmayı derinleştirmenin yollarını aradı. Bu bakış açısıyla Marx, geleceğe uzanabilecek bir hat çizebildi.

Kısacası burjuva aydınlanması, Marx'ın da 150 yıl öncesinde tespit ettiği gibi, ne kendi anavatanında kökleşebildi ne de ezilen dünyada başarıyla uygulanabildi. Olgular, aydınlanmanın burjuvazi önderliğindeki modelinin -iç çelişkileri dolayısıyla- tıkandığını gösteriyor. Zaten bu tıkanma günümüzde çok daha net bir biçimde gözlemlenebiliyor.

Ezilen dünyanın aydınlanma stratejisine ilişkin **ikinci** model, sosyalizm ve emekçi aydınlanması yoludur. 20. yüzyılda özellikle Sovyetler Birliği'nde ve Çin'de uygulanan yol, yani Marx'ın kuramı ışığında oluşturulmaya çalışılan model. Bu yolun ciddi başarılar kazandığı, uygulandığı coğrafyaların yüzyıl öncesi ile bugünü karşılaştırıldığında görülebilir. Sosyalizm deneyleri yıkılmasına karşın, ne Rusya 1917 öncesinin Rusya'sıdır ne de Çin 1949 öncesi Çin'i. Bu modele ilişkin -burjuva aydınlanması yolunda söz ettiğimiz gibi- bir tıkanmadan söz edilemez; ama daha işin çok başında olunduğunu, net bir değerlendirme için çok daha köklü pratiklerin yaşanması gerektiğini söyleyebiliriz.

Aydınlanmanın burjuva yolu barutunu tüketmiş ve tıkanmıştır, artık insanlığa bir aydınlanma değil yeni bir ortaçağ önerebiliyor; emekçi yolu ise henüz çocukluk çağını yaşıyor; düşe kalka yoluna devam ediyor. Ama ezilen dünya (aslında tüm dünya) için daha kapsamlı bir aydınlanma stratejisi oluşturma sorunu günümüzde aciliyetini koruyor. Bunu Marksist kuramın çerçevesi içinde gerçekleştirebilir miyiz? Gelecek ne gösterir bilinmez, ama çıkış noktamızın Marx'ın kuramı olduğu açık.

Neden hâlâ Marksistiz?

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1) Kapitalist sistemin hâkim sınıfı (küresel burjuvazi) bugün, büyük insanlık akışının ana mecrasından tamamen koptu, hatta bu akışın önündeki bir tıkaca dönüştü. Ekonomik planda üretimden uzaklaştı ve esas kârını maddi karşılığı olmayan sanal ilişkilerden ve gayrimeşru faaliyetlerden edinmeye başladı. Küresel sermaye, hiçbir zaman gerçekleşemeyecek olan bir ütopyanın peşinde; emekten (yani anasından, kendisini doğurandan) bağımsızlaşmaya uğraşıyor. Bu eğilimin ifrata varması, bu sınıfı, insan ve doğa ile

karşı karşıya getirdi. "İnsan-üstü" ve "doğa-üstü" olına ütopyası, bu sınıfı yıkıcılaştırdı. Her şeyin, insanı insanlık yapan karşılıksız emek alanlarının bile metalaştırılmaya, alınır-satılır kılınmaya çalışılması muazzam bir "insan kirliliği" yaratıyor. Küresel burjuvazi, deyim yerindeyse, ipini koparmış anarşist bir sınıftır.

İnsanlığın ana mecrasından kopma eğilimi düşünsel plana da yansıyor. Küresel burjuvazinin ideologları, her türlü bütüncül kurarna, bütün insanlığı birleştiren (eşitlik, özgürlük, sömürüsüzlük, güvenlik gibi) idealleri yansıtan düşünce sistemlerine karşı savaş açıyor. Belirsizliği, bilinemezliği, yerelliği, dağılmayı, mutlak bireyciliği, anarşiyi, yıkıcılığı, aşırı yararcılığı teorize ediyorlar. Sadece sosyalist düşünce değil, Bilimsel Devrim ve aydınlanma atılımı da, yani toplam olarak Modernite, hatta klasik anlamda din bile bu ipini koparmış sınıfın hedef tahtasındadır.

Günümüz dünyası bu çürümüş sınıfın hâkimiyeti altındadır.

2) Öte yandan insanlık tarihte hiç olmadığı kadar bütünleşmiş ve sorunları ortaklaşmış durumda. Yakın döneme dek, düşünce tarihinden veya uygarlık tarihinden söz ederken, birbirinden nispeten bağımsız bölükler hesaba katılmak zorunda kalınıyordu. Uygarlık akışının dorukları diyebileceğimiz dönemler (Antik Ege, Ortaçağ Doğu, Batı) bile bütün insanlığı kapsamaktan çok uzaktı. Günümüzde ise gerek üretici güçlerin gelişim düzeyi gerekse insanlığın düşünsel birikimi, tek bir dünya uygarlığı hedefinin insanlığın ufkuna girmesinin zeminini oluşturuyor. Ayrıca insanlık öyle ortak sorunlarla karşı karşıya ki, bunları ancak büyük kamusal projelerle çözüme kavuşturabilir. Küresel burjuvazinin ideologlarının söylediğinin tam aksine, eskisinden de daha bütüncül ve kapsamlı stratejilerin oluşmasının hem zemini genişliyor, hem de bu yakıcı bir ihtiyaç haline geliyor.

3) Sözünü ettiğimiz bu iki zıt eğilim, aslında Marx'ın 19. yüzyıl Avrupa kapitalizmini tahlil ederken saptadığı sistemin temel çelişkisinin günümüzdeki görünümüdür: Üretimin giderek toplumsallaşması ile mülkiyetin giderek tekelleşmesi arasındaki uzlaşmaz çelişki. Bu çelişki öyle derinleşti ki, büyük güce sahip azınlık bir sınıf ile insanlığın neredeyse tamamının çıkarları arasında bir zıtlık oluştu. Bu çelişkinin çözümü gökten vahiy olarak inmeyecek.

İnsanlık, sınıflılığa karşı binlerce yıllık mücadele birikimine başvuracak. Bu birikimin günümüzdeki doruk noktası olarak Marx'ın kuramını görüyoruz. Hem somut olarak kapitalizmi hem de genel olarak sınıflılığı daha köklü biçimde eleştiren ve bu durumu aşmanın daha geçerli yollarını üreten daha kapsamlı bir kuram henüz geliştirilmiş değil. On bin yıldır kurtulmaya çalıştığımız sınıflılığın günümüzdeki temsilcisi olan küresel burjuvaziye karşı, bugün elimizdeki en gelişmiş silah Marx'ın kuramıdır. Yeni bir başlangıç için elimizde Marx'ın kuramı var.

4) Peki, bu silah yeterli mi? Değil mi? Bu sorunun yanıtını teorisyenler değil, küresel kapitalizme karşı mücadele edecek emekçi kitleler verecek. Pratiğin alacağı seyir, teorinin çerçevesini de içeriğini de belirleyecek. Düşünce sistemleri ancak büyük pratiklerle aşılabilir. Kapitalizmi aşmayı hedefleyen büyük pratikler oluştuğunda, bu pratikler kendi düşünce sistemlerini de oluşturacak. O zaman göreceğiz Marx'ın hâlâ yol gösterip gösteremediğini, yeterli olup olmadığını.

Konuya kuramsal olarak yaklaştığımızda, Marx aşılabilir mi? Aşılamayacağını söylemek, Marksist bir yaklaşım olmaz! Aşılamayacağı iddia edilen kuram, bir dogma haline gelmiş ve ölmüş demektir. Marx da aşılacak ve insanlığın müzesine kaldırılacak. İnsanlığın akışını çok daha kökten ve çok daha kapsamlı bir biçimde açıklayacak kuramlar oluşturulacak. İşin, daha çok başındayız.

Ama unutmayalım, bugün elimizdeki en gelişmiş silah Marx'ın kuramıdır. Ancak bu silahı kullananlar, daha gelişmiş bir silahı oluşturabilme olanağına sahip olabilir.

Bu nedenle bugün hâlâ Marksistiz. Geleceğe uzanmak ve geleceği kurmak için...

(Bilim ve Gelecek, Sayı 68, Ekim 2009)

Engels'in 'Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm' kitabı

19. yüzyıl Marksizm'inin özeti

Friedrich Engels'in *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* adlı eseri, sosyalist militanlar arasında en fazla bilinen ve okunan Marksist klasiklerden biridir. Bu açıdan *Manifesto* ve Lenin'in *Emperyalizm*'i ile yarışabilir. Sosyalist partilerin yeni üyelerine yönelik eğitim programlarının temel metinlerinin başında gelir. Bunun nedeni çok iyi bir "özet" niteliği taşımasıdır. Eser, 50 yıllık bir Marx-Engels külliyatının, toplumsal pratiğin acımasız değirmeninde öğütülmüş, süzgecinden geçmiş ve damıtılmış ifadesidir. Ve tabii, bizzat o külliyatın yaratıcılarından ve o pratiğin önderlerinden birinin kaleminden çıkmış olması bu esere ayrı bir değer katar. Marx-Engels külliyatının olağanüstü derinliğini ve zenginliğini, oldukça didaktik ve anlaşılır biçimde verebilmeyi başarmış bir eserdir *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*. Hani tarihçiler, yüzlerce yıl öncesinin bir fikir akımını tartışır, değerlendirir ve tarihsel yerine oturturlar ya, Engels, bizzat kurucularından ve geliştiricilerinden biri olduğu 19. yüzyıl Marksist kuramını değerlendirmiş ve yerli yerine oturtmuştur bu eserinde. "Biz kimiz, nereden köklendik, neyi-nasıl aştık ve neyi keşfettik?" sorularına son derece net yanıtlar üretmiştir. Yüzyıllar sonrasının tarihçilerinin işini kolaylaştırmıştır böylece.

1880'de yazılmış *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'i 1848'de yazılmış *Komünist Parti Manifestosu* ile karşılaştırabiliriz. Bu kitabın okurlarına böyle bir okuma da öneririm. Çünkü ikisi de -32 yıl arayla- "Biz kimiz?" sorusuna yanıt üretiyor. Biri genççe, dinamik, deli dolu, ama oldukça naif bir yanıt veriyor; diğeri ise görmüş geçirmiş bir bilgenin ayakları yere basan yanıtını içeriyor. Birinde hayaletler cirit atıyor, diğerinde ise bilgeler ağır ağır yürüyor. İkisi de geleceği istiyor; ama biri geleceğe uzanmaya vurgu yapıyor ve uzanıyor kör topal, diğeri ise geçmişi değerlendiriyor üstün bir bilinçle ve geleceğe uzanmak için köklü olmanın gereğini vurguluyor. Biri Dimyat'taki pirinç; diğerinde ise o eski pirinç evdeki bulgura dönüşmüş.

Geçmişi aşmak ve geleceğe uzanmak için bugünü ve geçmişi acımasızca eleştirmek gerek. Bu, gerek şart; ama yeterli değil. Aynı zamanda geçmişten de güçlü bir kök almak gerek; çünkü geçmişi olmayanın geleceği de olamaz. Bu iki önerme birbirine zıt ve birbirini dışlar gibi görünebilir; ama aslında diyalektik bir bütün oluştururlar. *Manifesto* ile *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, işte bu diyalektik bütüne birlikte güzel bir örnektirler.

***

Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm adlı eser, Engels'in, sosyalist olduğunu söyleyen bir Alman akademisyen olan Eugen Dühring'i kum torbası olarak kullanıp sosyalist felsefe ve politikanın temel ilkelerini açıkladığı kapsamlı çalışması olan *Anti-Dühring*'ten kaynaklanır. Engels, Paul Lafargue'ın tetiklemesiyle bu çalışmanın üç bölümünü ayrı bir kitap olarak hazırlar ve *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* adını alan bu kitap ilk kez 1880'de Paris'te Fransızca olarak yayımlanır. Kısa süre içinde Lehçe (1882), İtalyanca (1883), Rusça (1884), Danca (1885), İspanyolca (1886) ve Flamanca (1886) baskıları yapılır. Engels'in anadili olan Almancaya 1882 yılında çevrilir. Yapıtın İngilizce baskısı ancak 1892 yılında yayımlanmıştır. Engels bu İngilizce baskıya burjuva materyalizmini irdeleyen geniş bir sunuş yazar ve bu sunuş daha sonraları eserin tamamlayıcı bir parçası olur. Kısacası eser üç ana makaleden oluşur: İngilizce baskıya yazılan "Sunuş" (eserin girişi de diyebiliriz), "Ütopik Sosyalizm" ve "Bilimsel Sosyalizm". 1892'deki sunuşu da

hesaba katarsak, bu eserin, 1895 yılında ölen Engels'in son hacimli çalışması olduğunu söyleyebiliriz. Dedik ya, Marx ile ortaklaşa gerçekleştirilen 50 yıllık çalışmaların bir özeti, bir tür vasiyetnamedir bu eser.

***

Peki, bu kitabı sadece bir vasiyetname olarak mı okuyacağız? Tarihimizin epey eski bir döneminden kalma arkaik bir eser olarak mı değerlendireceğiz? Engels'in eserinin günümüz tartışmaları açısından bir yeri ve değeri yok mu? Var; hem de çok büyük bir değeri var.

Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm hem bir kopuş eseridir, hem de büyük insanlık yürüyüşüne eklemleniş. İkisi birden olabilir mi? Olabilirden öte, ikisi birden olmazsa ikisi de olmaz. Çünkü en büyük kopuş (ve aşma), aslında zincire yeni bir halka eklemektir. Engels'in eseri bunun birinci elden belgesidir. Engels hem Marksizm'in köklerini ve kaynaklarını vurgular, hem de o köklerin ve kaynakların hangi noktalarda, nasıl aşıldığını açıklar. Bu yöntemi iyi kavramalıyız; çünkü günümüzde hem Bilimsel Sosyalizm, hem de Bilimsel Sosyalizmin kökleri saldırı altında. Küresel sermayenin has ideolojisi olan postmodernizmin hedef tahtasında hem materyalizm var, hem de diyalektik ve tarihsel materyalizm. Hem ütopik sosyalizm var, hem de bilimsel sosyalizm. Hem aydınlanma var, hem de sosyalizm. Hem Newton ve Darwin var, hem de Marx ve Engels. Böyle komple bir saldırıyla karşı karşıya kaldığımız günümüzde, Engels'in eserinin yöntemini kavramak, düşünce tuzaklarına düşmemek için önemlidir.

Engels, kitabın Almanca birinci baskısına (1882) yazdığı önsözü şöyle bitirir: "...biz Alman sosyalistleri, hem Saint-Simon, Fourier ve Owen'dan, hem de Kant, Fichte ve Hegel'den kaynaklandığımız için gurur duyuyoruz."[1] Ütopyacı sosyalizmi, burjuva materyalizmini ve klasik Alman felsefesini eleştirmek için yazılan bir eserin önsözünde -çoğu kişinin bir çelişki olarak niteleyebileceği- bu satırları okuyoruz. Oysa ortada bir çelişki yok. Engels, kendinden

1) F. Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, Sol Yayınları, Çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, 10. Baskı, Ankara 2008, s.12.

emin bir tavırla, ütopik sosyalistleri ve büyük Alman filozoflarını "müzedeki" nadide yerlerine yerleştiriyor. Biz onları eleştirdik ve aştık, ama onlar olmasaydı biz de olmazdık demeye getiriyor. *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* bir olgunluk dönemi eseri. Genç Marx-Engels'de bu tür satırlara pek rastlanmaz. O dönemde Marx-Engels, kendi kuramlarını oluşturmak, sınırlarını ve farklılıklarını vurgulamak, öncülleriyle hesaplaşmak durumundaydı. Bu hesaplaşmadan -pratikte sınanarak- başarıyla çıktıktan ve alanlarındaki düşünsel hegemonyalarını oluşturduktan sonra, kapsayıcılığa ve düşünce tarihine eklemlenmeye vurgu yapacak aşamaya gelmişlerdi. Aşmak böyle bir şeydir. *Manifesto* bir "kopuş" eseridir; *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* ise "aşış"...

İdeolojik savaşımın en önemli cephelerinden biri de tarih. Köksüz, ipsiz sapsız, tarihsiz bir fikriyatın başarı şansı yoktur. Uygarlık tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir. Ezilenlerin, sömürülenlerin, yönetilenlerin, ezenlere, sömürenlere, yönetenlere karşı mücadelelerinin tarihidir. O halde bu binlerce yıllık tarih devrimci bir perspektifle damıtılmalı, ezilenlerden yana olan hiçbir unsur atlanmadan, günün savaşımında bir silaha dönüştürülmelidir. Tarihe karşı hovardalık yapma lüksümüz yok. Engels bu yöntemi hem tavizsiz hem de çok ince bir biçimde uyguluyor. Ütopik sosyalizm ile bilimsel sosyalizm, burjuva materyalizmi ile diyalektik ve tarihsel materyalizm arasındaki farkı ortaya koyarken, eleştirdiği ütopyacı sosyalistleri ve materyalist filozofları da kendi tarih hazinesine (kendi müzesine) katıyor. *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'in bu perspektifle okunmasında da fayda var.

Örneğin Lenin de "Marksizmin üç kaynağı ve üç öğesi" adlı makalesinde bu yöntemi çok güzel özetlemiştir: "Onun (Marx'ın) öğretisi, felsefenin, ekonomi politiğin ve sosyalizmin en büyük temsilcilerinin öğretilerinin, dolaysız ve doğrudan bir devamı olarak doğmuştur... Alman felsefesi, İngiliz ekonomi politiği ve Fransız sosyalizminin temsil ettiği, insanlığın 19. yüzyılda yarattığı en iyi ürünlerin, meşru mirasçısıdır."[2]

---

2) V. I. Lenin, *Marx Engels Marksizm*, Çev. Vahap Erdoğdu, 3. Baskı, Ankara 1997, s. 83.

Engels, Marx ile birlikte 50 yıldır eleştirdiği bu fikir akımlarını *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* adlı eserinde kendi hazinesine katmıştır, yani aşmıştır. "Nasıl bilirdiniz?" diye sorar imam; "İyi bilirdik" diye yanıtlar cemaat. Yaşayanlar, kendi ölülerini "iyi bilirler"! Cenaze törenleri, müzeye kaldırılış (hakkını veriş) törenleridir aslında! Engels, ütopyacı sosyalistlerin, klasik Alman felsefecilerinin, İngiliz materyalistlerinin cenaze törenini düzenlemektedir *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* adlı eserinde: "İyi bilirdik!"

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Modernitenin iki büyük fikir akımı aydınlanma ve sosyalizmin bugün kaderleri çakışmış durumda. Küresel sermaye, insanlığın sadece sosyalizm pratikleriyle elde ettiği kazanımları değil, Bilimsel Devrim ve aydınlanmayla elde ettiklerini de yok sayma gibi bir "kara ütopya" peşinde. Çok kullanılan bir tanımla "yeni ortaçağ" hayalini kuruyor. Aydınlanma ve sosyalizm, belki bambaşka bir düzlemde/biçimde ve bu kez dünya çapında, ortak düşmana karşı aynı saftalar. *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'de sunulan kapsayıcı sosyalizm anlayışı, bu ortak mücadele için esaslı bir teorik zemin oluşturuyor ve güçlü bir yöntem öneriyor. Engels'in eserinden günümüzün mücadele stratejileri açısından esinlenebileceğimiz birinci nokta budur.

***

Buna bağlı olan ikinci nokta da şu: Engels, özellikle İngilizce baskıya yazdığı geniş sunuşta ve yer yer "Ütopik Sosyalizm" bölümünde, burjuvazinin kendisi için materyalist olduğunu, aristokrasiyi tasfiye etmeye ve iktidarı almaya başlamasıyla devrimci barutunu hızla yitirdiğini çok güzel açıklıyor. Daha o çağda görüyoruz ki, Bilimsel Devrim ve aydınlanma burjuvazinin üvey evladıdır. Burjuvazi, aristokrasiye ve onun en önemli parçası olan Kiliseye karşı mücadele ederken materyalisttir, aydınlanmacıdır, laiktir, hatta dinsizdir. Bu mücadele ne kadar köktenci olduysa (örneğin Fransa'da), o kadar materyalist ve aydınlanmacıdır. Ama iktidarı aldıktan ve sağlamlaştırmaya başladıktan itibaren, tüm sömürücü sınıflar gibi o da gerçek evladına, yani dine dönüverir. Ortada ne materyalizm kalır ne de aydınlanma.

Engels burjuvazinin bu niteliğini "Sunuş"ta, İngiliz materyalizminin serüvenini anlatırken net olarak ortaya koyar. Kapitalizmin

olduğu gibi modern materyalizmin de beşiği İngiltere'dir. Engels'in deyimleriyle, "İngiliz materyalizminin ve tüm modern deneysel bilimin gerçek atası Bacon", "Bacon'ın materyalizmini sistemleştiren Hobbes", "Bacon ve Hobbes'un 'bilgilerin ve fikirlerin kökeni duyulur dünyadadır' biçimindeki temel ilkelerini temellendiren Locke", bu üç büyük düşünür, Fransız Devrimine esin kaynağı olan köktenci Fransız materyalistlerinin de babalarıdır. 17. yüzyıl İngilizlerin, 18. yüzyıl da Fransızların öncülüğünde materyalizmin yüzyılları olmuştur. Bu dönem, tam da burjuvazinin aristokrasiye karşı kıyasıya mücadele ettiği dönemdir. 1640 İngiliz Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi iki büyük doruktur ve burjuvazi siyasal iktidarı ele geçirir. Ve iktidar "zorunlulukları" baş gösterir. İngiliz materyalizmi bilinemezciliğe (Engels'in deyimiyle "utangaç materyalizm") sapar; hele Fransız Devrimi'nden sonra ihtilalci dalgalardan ürken İngiliz burjuvazisi materyalizm ve devrim düşmanı kesilir. "Böylece materyalizm Fransız Devrimi'nin amentüsü haline gelirken, tanrı korkusuyla yaşayan İngiliz burjuvası dinine daha sıkı sarılır."[3] Fransa'da ise aynı süreç çok daha hızlı işler. Köktenci bir biçimde iktidarı alan Fransız burjuvazisi çok çabuk çark eder ve özeleştiri yapar: "Halk için bir din gereklidir"!

Engels, burjuvazideki bu dönüşümün gerçek nedenini şöyle açıklar: Proletaryanın ortaya çıkışı! Bilimsel düşüncenin, materyalizmin ve aydınlanmanın emekçi sınıfların elindeki bir silaha dönüşme tehlikesi, sömürücü bir sınıf olarak düzenini kurmakta olan burjuvaziyi gericileştirir ve dincileştirir. Bilimsel düşünce ve yöntem, materyalizm ve aydınlanma burjuvazinin amacı değildir, aracıdır; kullanılıp hızla terk edilmesi gereken bir araç...

Günümüzde bu tespiti yapmak zor değil. Dünya üzerinde ilerici ve aydınlanmacı bir burjuvazi kaldı mı, sanmıyorum. Tam tersine, dünya çapında bir hâkim sınıf olan küresel burjuvazi açık açık aydınlanma düşmanlığı yapıyor. Ama aydınlanmaya öncülük etmenin başta proletarya olmak üzere emekçi sınıfların vazgeçilmez bir görevi olduğunun sol tarafından kavranması konusunda bazı so-

3) F. Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, Sol Yayınları, Çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, 10. Baskı, Ankara 2008, s.33.

runlar var. Bir kesim sol, aydınlanmayı burjuva felsefesiyle eşitleyip (bu noktada bence postmodernizmin tuzağına düşüp) küpeşteden atıyor. Böyle bir anlayışla, ister istemez, bırakalım bilimsel sosyalist kuramı, aydınlanma ve klasik materyalizm öncesine düşülüp, dinsel düşünceye tavizler verme noktasına varılıyor. Tabii, bilimsel sosyalist eleştiriyle buluşamamış bir materyalizmin ve aydınlanmacılığın da hüsranla sonuçlanacağını görmek gerekir. Engels bu noktayı bütün kitap boyunca vurguluyor. Bu da günümüzde dinsel gericiliğe karşı mücadele etmeye çabalarken, bir türlü sosyalizm (ve emekçi) düşmanlığını bırakamamış kesimlerin düştüğü bir tuzak. Sonuç ise aynı: dinsel düşünceyle uzlaşı. Bu iki tuzağa da düşmemek için, Engels'in *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'de yaptığı burjuvazi-materyalizm ve burjuvazi-aydınlanma ilişkisinin serüvenine dair analizi anımsamakta ve yeniden değerlendirmekte fayda var.

Bir kez daha belirtelim: Aydınlanma burjuvazinin üvey evladıdır; dünya çapında emekçilerin ise öz evladı. Emekçilerin elinde aydınlanma, bir dönem kullanılıp bırakılacak bir araç olmayacak, gerçek niteliğini bulacaktır. Burjuva aydınlanması, ne dinsel düşünceye tavizler vererek ne de postmodernist yaklaşımlarla, sadece **emekçi aydınlanmasıyla (sosyalist modernleşmeyle)** aşılabilir. Formül kabaca şöyle: Ne kadar aydınlanma o kadar sosyalizm ve ne kadar sosyalizm o kadar aydınlanma... Engels'in eseri bu konuda bize sağlam bir teorik zemin sunuyor.

***

Marx-Engels külliyatının tamamını bu açıdan taramadım ama, "bilimsel sosyalizm" kavramı sanırım ilk kez bu kitapta (daha doğrusu bu kitabın da üç bölüm olarak içinde yer aldığı *Anti-Dühring*'de) kullanılıyor. Sonraları Marksistler arasında çok tartışıldığı için (ve tabii kitabın adını oluşturan iki temel kavramdan biri olduğu için) bu kavram üzerinde biraz durmak gerekiyor. "Bilim" ile bir ideolojiyi niteleyen "sosyalizm" kavramının bir arada kullanılmasının doğru olup olmadığı, -gerçi farklı bir tartışma ama- Marksizm'in bir bilim olup olmadığı konuları, hem yakın geçmişte hem de sosyalizmin bütün türleriyle bir "ütopya" olduğunun iddia edildiği günümüzde tartışıldı durdu.

Bu, galiba biraz skolastik bir tartışma. Engels'in bu kavramı kullanırken pratik bir sorundan hareket ettiği anlaşılıyor. Günümüzde olduğu gibi o dönemde de, hatta Marx öncesinde de kendisini "sosyalist/komünist" olarak niteleyen birçok akım vardı. 19. yüzyılın başlarında Owen, Fourier, Saint Simon ve takipçileri için bu terim kullanılmaktaydı. Yıllar sonra Engels'in *Anti-Dühring*'de yerden yere vurduğu Eugen Dühring de kendisini sosyalist olarak niteliyordu. Engels "bilimsel sosyalizm" kavramını, Marx ile birlikte oluşturdukları kuramı diğer "sosyalizmlerden" ayırmak için kullanmıştır. "Diğerleriyle karıştırmayın, bizimkisi 'bilimsel' sosyalizm" demek istemiştir (Maazallah, ya kafası atıp "ben sosyalist falan değilim kardeşim" deyiverseydi kim bilir nasıl tartışmalara boğulurduk!).

Peki, Engels bu terimi kullanırken, yani kuramlarına "bilimsellik" atfederken isabetsiz bir kavramlaştırma mı yapmıştır? Üzerinde fazla düşünmeden ortaya atılmış bir kavram mıdır bu? Hiç öyle değil! Kitap boyunca gerekçesi açıklanan bu kavramın kökeni ta 11. Tez'e kadar gider (1845). Marx'ın "Feuerbach Üzerine Tezler"inin 11'si ve sonuncusu şöyledir: "Filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, sorun onu değiştirmektir." İşin içine "değiştirmek" girerse ister istemez "bilimsellik" de girer. Değişim ve değiştirme iradesi yoksa, bilginin kaynağı maddi (ve toplumsal) değişim değilse, bilime de gerek yoktur. "Göklerden inen" veya "büyük ustalar"ın zikrettiği mutlak ve değişmez olan "bilgi"yi yorumlarsınız ve bu yorumlar üzerinde tartışırsınız ancak; bu da bilim değildir. Bilim, evrendeki, doğadaki, toplumdaki ve bireydeki değişim ve dönüşümlerin yasalarını bulma ve bu yasaları açıklayan kuramlar oluşturma etkinliğidir. Bunun için olgulara bakarsınız, gözlem ve deney yaparsınız, verileri toplarsınız, akla vurursunuz, ölçüp biçersiniz, bazı yasalara ulaşırsınız, tezler oluşturursunuz. Öte yandan yeni olgular ortaya çıkacak, yeni araçlar ve teknikler geliştirilecek ve bunları da dikkate alarak/kullanarak doğruya daha yakın, daha kapsamlı tezler ve kuramlar geliştirilecektir. Bu süreç sonsuzdur; çünkü madde ve hareketi sonsuzdur; mutlak doğru yoktur.

Marx ve Engels içinde yaşadıkları topluma ve dünyaya bu gözle baktılar; toplumsal değişimin yasalarına ulaşmaya ve bu yasaların

ışığında toplumu değiştirmenin mekanizmalarını bulmaya çalıştılar. Yani "bilimsel" bir çaba içindeydiler. Oluşturdukları kuram bilimsel bir kuramdı; hatta Bilimsel Devrim'in en önemli halkalarından biriydi. Kopernik, Galileo, Kepler ve Newton astronomi ve fizikte, Lavoisier kimyada, Darwin biyolojide ne yaptıysa, Marx ve Engels de toplumbilimlerinde aynı şeyi yaptılar: Devrim. Bu nedenle Engels'in kendi kuramlarını diğer sosyalist yaklaşımlardan ayırmak için kullandığı "bilimsellik" terimi son derece isabetlidir ve meselenin bam telini vurgular.

Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'de bu noktayı çok net bir biçimde özetliyor. Biraz uzun olmasını göze alarak, kitaptaki "Marx'ın iki ana buluşu" başlıklı bölümden pasajlar aktaralım:

"Artık sosyalizmin görevi, elden geldiğince eksiksiz bir toplumsal sistem imal etmek değil ama ekonominin, bu sınıfları ve onların karşıtlıklarını zorunlu bir biçimde ortaya çıkaran tarihsel gelişmesini incelemek ve bu biçimde türetilen ekonomik durum içinde çatışmayı çözme araçlarını bulmaktı.

"Ama Fransız materyalizminin doğa anlayışı, diyalektik ve modern doğa bilimi ile ne denli bağdaşmaz idiyse, daha önceki sosyalizm de bu materyalist anlayışla o denli bağdaşmaz idi. Gerçi daha önceki sosyalizm varolan kapitalist üretim biçimi ile bu üretim biçiminin sonuçlarını eleştiriyordu, ama onu ne açıklayabiliyor, dolayısıyla ne de üstesinden gelebiliyordu; kötü diye kaldırıp atmaktan başka bir şey yapamıyordu. (...) Sorun bir yandan bu kapitalist üretim biçimini tarihsel bağlantısı ve tarihin belirli bir dönemi için zorunluluğu içinde, öyleyse yıkılma zorunluluğu ile birlikte düşünmek, öte yandan, eleştiri şimdiye değin bu üretim biçiminin işleyişinden çok, kötü sonuçları üzerine atıldığından, onun hâlâ gizli kalmış iç devinimlerini ortaya çıkarmaktı. **Artı-değer**'in bulunması, işte bu işi yaptı. (...)

"Bu iki büyük bulguyu: tarihin materyalist anlayışı ile kapitalist üretimin gizeminin artı-değer aracıyla açıklanmasını, **Marx**'a borçluyuz. Onun sayesindedir ki sosyalizm, şimdi bütün ayrıntıları üzerinde uzun uzun çalışılması gereken bir bilim durumuna geldi."(4)

---

4) Age, s.65-66.

Bunlar, kitabın "Ütopik Sosyalizm" adlı bölümünün son paragraflarıdır ve diğer sosyalizm türleri ile olan sınırı net olarak çizer. Bundan sonra gelen "Bilimsel Sosyalizm" bölümünde ise Engels, Marx'ın kapitalist üretim ilişkileri üzerine yaptığı iktisadi çalışmaları (özellikle *Kapital*'de) ve ulaştıkları sonuçları özetler. Ve en büyük buluşlarının altını çizer: Bu işin kaldıracı proletaryadır. Kendisiyle birlikte tüm sınıfları ve sömürüyü ortadan kaldıracak öncü sınıf proletaryadır. Dünyayı değiştirmenin kaldıracı noktasında da pratikte sınanmış gerçekçi bir öneri getirdikleri için Marx ve Engels'in kuramları "yorumsal" veya "ütopik" değil, "bilimsel"dir.

Dahası bu yönüyle, sadece "bilimsel" değil, "politik" ve "militan" bir sosyalizmdir Marx ve Engels'in geliştirdikleri kuram; 11. Tez'in ruhuna uygun olarak... Engels eserini şöyle bitirir:

"Bu dünyayı kurtarma işinin üstesinden gelmek: İşte modern proletaryanın tarihsel görevi. Bu işin tarihsel koşullarını ve bu yoldan niteliğini derinliğine irdelemek ve böylece bugün ezilen ve bu işi görmekle görevli sınıfa, kendi öz işinin koşulları ve niteliği üzerine bilinç vermek: İşte proleter hareketin teorik dışavurumu olan bilimsel sosyalizmin görevi."[5]

***

Marx ve Engels birer kâhin değildi; biliminsanıydılar. Toplumsal olguları kılı kırk yararcasına analiz ettiler ve sonuçlar çıkardılar. Ama olguların elvermediği konularda spekülasyon yapmadılar. Bu nedenle, mevcut kapitalizmin olabildiğince derin bir eleştirisini yapmalarına karşın, sosyalist toplumun niteliklerine ilişkin pek fazla fikir yürütmediler, genel önermelerle yetindiler. Yine de, Marx'ın ölümünden sonra 12 yıl daha yaşamış olan Engels'in son çalışmalarından biri olan *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'de 19. yüzyıl Marksizm'inin en gelişmiş ve derli toplu sosyalizm tahlilini bulabiliyoruz; özellikle "Bilimsel Sosyalizm" bölümünde. Bu bölüm, büyük toplumsal pratikleri içeren 20. yüzyıl sosyalizmine bir köprü ve sanki Lenin'in *Devlet ve Devrim*'ine yazılmış bir sunuş niteliğindedir.

Bugünkü bilgi birikimimizle değerlendirdiğimizde, Engels'in sos-

5) Age, s.90.

yalist toplumun özellikleri üzerine yazdıkları bize çok ilkel gelebilir; öyledir de. Marx ve Engels'in yaşadıkları tek sosyalizm deneyimi 70 günlük Paris Komünü pratiğidir. Bu kısa pratiği sinekten yağ çıkarırcasına incelediler ve bazı dersler çıkardılar. 20. yüzyılda ise dünyanın üçte birinde ve çok farklı coğrafyalarda on yıllar süren -hatasıyla sevabıyla- ciddi sosyalizm pratikleri yaşandı ve müthiş bir bilgi birikimi sağlandı. Sosyalizmin ne olduğu ve ne olmadığı konusunda 19. yüzyıl sosyalistlerine göre çok daha fazla bilgiye sahibiz. Dolayısıyla Engels'in sosyalizm üzerine yazdıklarını bir kutsal kitabı okur gibi değil, bu sınırlılıkları bilerek değerlendirmeliyiz.

19. yüzyıl sosyalizm modelinin, ancak en ileri kapitalist ülkelerde ve Avrupa çapında (en azından Avrupa'nın ileri kapitalist ülkelerinde eş zamanlı olarak) gerçekleşebilecek, üretici güçlerin sınıflaşmaya meydan vermeyecek düzeyde gelişmesiyle (bolluk toplumu) oluşabilecek, kapitalizmle komünizm (sınıfsız toplum) arasındaki kısa süreli bir geçiş aşaması olarak öngörüldüğü söylenir. Gerçi Marx ve Engels, olgun yaşlarında, Avrupa'nın çevresindeki toplumlarla ilgilendiklerinde ve buralardaki sosyalizm olanaklarını analiz etmeye çalıştıklarında farklı sonuçlara da varmışlardır. Örneğin Marx'ın Rus sosyalist Vera Zasuliç ile Rusya'da sosyalizm olanakları üzerine mektuplaşmaları bilinir.[6] Ama yine de 19. yüz-

---

6) Marx'ın Zasuliç'e yazdığı mektubun ilk üç taslağı ve 8 Mart 1881 tarihli mektubun aslı şu kitaptan bulunabilir: K. Marx, F. Engels; *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Sol Yayınları, Çev. Mihri Belli, İkinci (genişletilmiş) Baskı, s.232-264.
Rusya'daki "Emeğin Kurtuluşu" adlı bir Marksist grubun önderlerinden Vera Zasuliç Marx'a bir mektup yazarak, o dönemdeki Rus devrimcilerinin temel tartışmaları konusundaki fikirlerini iletmesini ister. Rusya gibi kapitalist gelişme açısından oldukça geri bir ülkede, sosyalizmin şansı nedir? Marx'ın *Kapital*'de ve *Kapital* öncesi çalışmalarında yazdığı gibi, bir üretim tarzı sonuna kadar yaşanmadan diğer üretim tarzı gündeme gelemeyecekse, Rusya'da yapılması gereken kapitalist gelişmeyi desteklemek midir? Zasuliç'in soruları, Rusya'nın geniş kırlık alanlarında hâkim üretim tarzı olan tarım komünleri somutundan yola çıkılarak sorulmuştur. Marx, Vera Zasuliç'e yanıt vermekte zorlanır. Yazdığı kısa yanıtın ardında 4 tane taslak vardır. Marx yoğun zihinsel çalışmadan sonra yazdığı yanıtta şu noktaları vurgular: *Kapital*'de yapılan analizler esas olarak Batı Avrupa süreciyle sınırlıdır. Bütün ülkelerin (bu örnekte Rusya'nın) aynı yolu (kapitalizmi) izlemeleri zorunlu değildir. Bu ülkeler, kapitalizmi yaşamadan (onun katkılarını da özümseyerek) daha ileriye sıçrayabilirler. "Gerilik"leri bir üstünlük unsuruna dönüşebilir. Fakat öncelikle köklü bir devrim gerekir.

yıl sosyalizm modelinin doğal olarak fazla gelişmemiş olduğunu söyleyebiliriz. 20. yüzyılda yaşanan geniş pratikler, 19. yüzyıl modellerini geliştirmiş ve değiştirmiştir. İlk sosyalizm deneyleri en ileri kapitalist ülkelerde değil, Rusya ve Çin gibi kapitalist gelişme açısından oldukça geri coğrafyalarda yaşanmıştır. Sosyalizmin kısa değil, çeşitli iç aşamaları, hatta geri dönüşleri içeren oldukça uzun bir süreç olduğu görülmüştür. "Üretici güçlerin gelişmesi"nden ve "bolluk toplumu"ndan ne anlaşılması gerektiği ise burada ele alamayacağımız çapta geniş bir tartışma konusu.

Daha fazla haksızlık etmeyelim! Biraz da Marx ve Engels'in *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* eserine formüller biçiminde yansıyan dahice öngörüleri üzerinde durmak gerek.

Engels sosyalizm üzerine yazdığı bölümde, devletin bugünden yarına ortadan kaldırılması (ilga edilmesi) yolunda fikir üreten anarşistleri eleştiriyor, sınıfların ve devletin ortadan kalkmasının bir süreç meselesi olduğunu ısrarla vurguluyor. "Proletarya, devlet erkliğini ele geçirir ve ilkin üretim araçlarını devlet mülkiyeti durumuna dönüştürür" diyor ve "Kişilerin hükümeti yerini, şeylerin idaresi ve üretim işlemlerinin yönetimine bırakır. Devlet 'ilga' edilmez, **söner**" diye yazıyor.[7] Burada Engels'in sosyalizm aşamasını, bugünden yarına geçilebilecek kısa bir süreç olarak görmediği anlaşılıyor. Zaten bu saptama, tarihin ilk sosyalist devrimine ve sosyalizm kuruluşuna önderlik etmiş Lenin'in ve Bolşeviklerin de çıkış noktasını oluşturur.

Engels'in "üretici güçlerin gelişmesi"nden kaba bir ekonomizmi ve salt teknolojik gelişmeyi kastetmediği de şu paragraflardan net olarak anlaşılabilir:

"Toplumsal üretim araçlarıyla, toplumun bütün üyelerine yalnızca maddi bakımdan adamakıllı yeterli ve gün günden zenginleşen bir yaşam değil ama onlara fizik ve entelektüel yeteneklerinin tam bir özgür gelişim ve kullanımını da güvence altına alan bir yaşam sağlamak olanağı, bugün ilk kez olarak var, ama var."[8]

---

7) F. Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, Sol Yayınları, Çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, 10. Baskı, Ankara 2008, s.84-85.

8) Age, s.87.

"Toplumsal üretim içindeki anarşi yerine, bilinçli planlı örgüt geçer. Bireysel yaşam savaşımı son bulur. Böylece ilk kez olarak insan, belli bir anlamda hayvanlar dünyasından kesinlikle ayrılır, hayvansal yaşam koşullarından gerçekten insanca yaşama koşullarına geçer."[9]

"İnsanlığın zorunluluk dünyasından özgürlük dünyasına atlayışıdır bu."[10]

Görüldüğü gibi Marx ve Engels'in sosyalizm modellerini ekonomist "üretici güçler teorisi"nin dar çerçevesine sığdırmaya çalışmak çok büyük bir haksızlık olur. Rusya'nın steplerindeki ve Çin'in bozkırlarındaki işçi ve köylülerin emperyalizmle savaşmak ve kapitalizmi aşmak için ayağa kalktıklarında, kendilerine bayrak olarak, Avrupa'nın sanayi bölgelerinde geliştirilmiş Bilimsel Sosyalizmi benimsemelerinin nedeni, işte bu evrensel öngörülerdir.

***

Toparlarsak: Engels'in *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* adlı eseri, 19. yüzyıl Marksizm'inin, insanlığın özellikle Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllarda geliştirdiği Bilimsel Devrim ve aydınlanma atılımını damıtıp (aşıp), 19. yüzyıl Avrupa proletaryasının katkılarıyla bezeyip, 20. ve 21. yüzyıl insanlığına sunduğu evrensel teorik mirasın özetidir. Geçmişin bilgece değerlendirilerek geleceğin dinamizmine sunuluşudur.

(Bilim ve Gelecek Kitaplığı'ndan çıkan "Marksizmin Başyapıtları" kitabı içinden)

9) Age, s.87.
10) Age, s.88.

Sosyalizm için 'sonuna kadar kapitalizm' şart mı? - 1

19. yüzyıl tartışmaları

Kapitalizm açısından geri kalmış ülkelerde sosyalizmin şansı konusu (daha genel ifadeyle sosyalizmin ne zaman ve hangi koşullarda gündeme gelebileceği konusu) Marksistlerin baştan itibaren temel tartışması olmuştur. 19. yüzyılda konu doğal olarak "Avrupa çapında" tartışıldı. 20. yüzyılda ise artık dünya çapında bir tartışmaydı ve ciddi toplumsal pratikler eşliğinde gerçekleşti. 20. yüzyıldaki sosyalizm atılımlarının geri çekildiği ve dünyanın tarihte görülmedik ölçüde küreselleştiği günümüzde ise tartışma çok daha bütünsel yaklaşımlarla -elbette yeni ve farklı etkenler göz önüne alınarak- yapılabilir. Bu tartışma aslında "nasıl bir devrim ve sosyalizm modeli" tartışmasıdır ve toplumların değişim kuramları zemininde yapılır.

Nasıl bir zaman ve mekânda...

Marx ve Engels 19. yüzyıl Avrupa'sında (esas olarak Almanya, Fransa ve İngiltere) yaşadılar. Bu çağ (ve elbette mekân),

- İşçi sınıfının "kendisi için" bir sınıf olarak belirginleşmeye başladığı ve yoğun proletarya hareketlerinin yaşandığı;

Endüstri devriminin ikinci büyük dalgasının gerçekleştiği, yani kapitalist sistemin daha da geliştiği ve derinleştiği;

- Dünya siyaset arenasının esas olarak Avrupa ve yakın çevresinden (Rusya, Osmanlı gibi) ibaret olduğu, diğer toplumların (özellikle Hindistan ve Çin gibi Asyalı toplumların) Avrupalı kapitalist devletler tarafından sömürgeleştirilmeye çalışıldığı bir çağdı.

Marx ve Engels'in gerek toplumların gelişimine ilişkin geliştirdikleri kuramlar, gerekse proleter devrim ve sosyalizm süreci hakkında oluşturdukları modeller ister istemez bu koşulların ürünüydü ve insanlığın toplumların tarihine ilişkin mevcut bilgi birikimiyle de sınırlıydı. Marx ve Engels birer kâhin değil biliminsanıydılar; olgulardan hareket ettiler ve fikirlerini bu olgular ışığında geliştirdiler.

İki laboratuvar: 1848 Devrimleri ve Paris Komünü

Marx ve Engels'in esas olarak iki "toplumsal laboratuvarları" vardı. 1848 Avrupa devrimleri ve 1871 Paris Komünü. Bu pratikleri kılı kırk yararak incelediler, dersler çıkardılar, hatalarını düzelttiler ve bu pratiklerden yola çıkarak bir devrim ve sosyalizm modeli geliştirdiler.

Marx ve Engels, 1848 devrimleri yaklaşırken, Avrupa'nın bir proleter devrimin eşiğinde olduğunu ve kapitalizmin yenilgiye uğrayacağını düşünüyorlardı. 1848 devrimlerinin arifesinde (ilk silahlar patladığı ve ilk barikatlar kurulduğu sırada) yazılan *Manifesto*'ya bu yaklaşım hâkimdir.

Fakat süreç onların öngörüleri doğrultusunda ilerlemedi. 1850 yılındaki görünüm, beklenenin tam tersi bir tabloyu gözler önüne serdi. Proleter devrimi yenilmiş, devrimci dalga geri çekilmiş, kapitalizm krizini aşmış ve genel bir refah ve ekonomik atılım dönemi başlamıştı.

1848 devrimlerinden çıkan ders, burjuvazinin toplumları ilerletici (devrimci) barutunu henüz tüketmediği, miadını doldurmadığı, dolayısıyla bir sosyalist devrim için koşulların henüz olgunlaşmadığıydı. Marx'ın 1850'de kaleme aldığı *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri - 1848-1850* ve *Louis Bonaparte'ın Hükümet Darbesi (18. Brumaire)* adlı eserleri ile Engels'in 1850-52 yılları arasında yazdığı *Almanya'da Burjuva Demokratik Devrim* adlı eseri, yanılgıların nedenlerinin analiz edildiği ve bu süreçten çıkarılan ders-

lerin özetlendiği çalışmalardır. *Manifesto*'nun sonraki baskılarının önsözlerinde de bu dersler özetlenmiştir.

'Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın önsözü

Proletarya hareketinin geri çekildiği yıllarda Marx kuramsal çalışmalara yoğunlaştı. Öncesi ve sonrasıyla kapitalizmin analizi temel ilgi odağıydı; sonuç anıt eseri *Kapital* olacaktı. Marx, *Kapital*'e hazırlık niteliği taşıyan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı eserinin ünlü Önsöz'ünde "Ulaşmış olduğum ve bir kez ulaşıldıktan sonra incelemelerime kılavuzluk etmiş olan genel sonuç, kısa şöyle formüle edilebilir" diye yazdıktan ve toplumların gelişim mekanizmalarına ilişkin ulaştığı sonuçları özetledikten sonra şu tespiti yapar:

"İçerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları, eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini almazlar. Onun içindir ki, insanlık kendi önüne, ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar. Çünkü yakından bakıldığında her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi, ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar."[1]

Kapital'e de ışık tutan bu tespit, özellikle kapitalist gelişim açısından geri toplumların devrimcileri tarafından çok tartışılmıştır (buna birazdan geleceğiz). Marx'ın 1871 Paris Komünü öncesinde olası bir işçi iktidarının umutsuz bir girişim olacağını söylemesi de, bu teorik kavrayışı nedeniyledir. Paris işçileri bir kez Komün girişiminde bulundukları zaman elbette bu hareketi desteklemiştir, ama sonuçta haklı da çıkmıştır. Engels de, yaşamının son yıllarında yazdığı makalelerde, 1871 Paris'inin, Avrupa'da köktenci bir hareketin ancak işçi eylemi ile oluşabileceğini, burjuvazinin 18. yüzyıldan kalma devrimci barutunun tükendiğini, fakat proletaryanın da ele aldığı iktidarı pekiştirme potansiyellerinin henüz yetersiz olduğunu kanıtladığını belirtir.

Görüldüğü gibi gerek Marx gerekse Engels, Avrupa ülkelerin-

---

1) Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Temmuz 1979.

de sosyalizmin olanağını tartışırken (bir sosyalist devrim stratejisi çizmeye çalışırken), kapitalist üretim ilişkilerinin ulaştığı seviyenin ("içerebildiği bütün üretici güçleri geliştirip geliştirmediğinin") gerçekçi analizinden yola çıkılmasını salık vermiştir. Kapitalist Endüstri Devriminin bütün hızıyla devam ettiği bir zamanda ve mekânda (19. yüzyıl Avrupa'sında) sosyalist devrimin ve sosyalizmin şansı meselesi incelenmektedir çünkü.

Öte yandan sosyalizm kavrayışlarının "kapitalizmi aşma" perspektifi ile sınırlı olduğu da görülüyor. Onlardan daha ötesini beklemek de -tıpkı Newton'dan görelilik veya kuantum kuramı beklemek gibi- metafizik bir yaklaşım olurdu zaten. Kaldı ki bu mesele -bunca deneyimden sonra bile- hâlâ tartışmalı ve çetrefilli bir konudur.

"Tarihin kör aleti" İngilizler

Sosyalizmin "tükenen kapitalizmi aşmak" olarak kavranması, "geri" toplumlarda da sosyalizmin gündeme gelebilmesinin koşulunun öncelikle kapitalizmin gelişmesi olduğu yaklaşımını getirir. Gerçekten de Marx, İngilizlerin Hindistan'daki faaliyetlerini incelediği 1853 tarihli bir makalesinde "İngiliz müdahalesi, iplikçiyi Lancashire'a dokumacıyı da Bengal'e yerleştirerek ve hatta hem Hint iplikçisini hem de dokumacısını ortadan kaldırarak, bu yarı-barbar yarı-uygar küçük toplulukları, ekonomik temellerini bozmak suretiyle yok etmiş ve Asya'da gerçekleşmiş olan en büyük; daha doğrusu biricik *toplumsal* devrimi yaratmıştır" diye yazdıktan sonra şöyle devam eder:

"Hindistan'da bir toplumsal devrim yaratırken, İngiltere'nin, en aşağılık menfaatleri göz önünde tutarak hareket etmiş ve amaçlarına varmak için budalaca davranmış olduğu besbellidir. Ama önemli olan, işin bu yanı değil. Önemli olan, insanlığın, kendisini bekleyen geleceği, Asya'nın bugünkü durumunu altüst eden bir devrim olmaksızın gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceğidir. Gerçekleştiremeyeceği doğruysa, İngilizlerin cürümleri ne olursa olsun, bu cürümleri, sözü geçen devrimi ortaya çıkarmış olmalarından dolayı tarihin birer kör aleti olarak görmemiz gerekir."[2]

---

2) K. Marx - F. Engels, *Sömürgecilik Üzerine*, Çev. Selahattin Hilav, Gerçek Yayınevi,

Marx yine 1853 tarihli bir diğer makalesinde, "Asıl mesele, İngilizlerin Hindistan'ı istila etmeye hakları olup olmaması değildir. Asıl mesele, Türkler, İranlılar ya da Ruslar tarafından istilâ edilen Hindistan'ı, İngilizler tarafından istila edilen Hindistan'a tercih edip etmeyeceğimizdir" diye yazdıktan sonra tercihini şöyle gerekçelendirir: "İngiltere'nin, Hindistan'da yerine getireceği iki iş vardır: Bunlardan biri yıkıcı öteki yapıcıdır: 1) Eski Asyai toplumun ortadan kaldırılması, 2) Batı toplumunun maddi temellerinin Asya'da atılması."

Marx, aynı makalede, yöntemlerinin tüm kötülüğüne karşın İngiliz burjuvaları "Ama Bengal'de Madras'ta ve Bombay'da yapılan tarımı devrimlerine girişmiş bir başka devrimci grup gösterilebilir mi?" diye olumladıktan sonra stratejisini şöyle açıklar:

"Burjuva sanayi ve ticareti, yeni bir dünya için gerekli olan bu maddi şartları, tıpkı jeolojik devrimlerin dünya yüzeyini yarattığı gibi yaratmaktadır. Büyük bir toplumsal devrim, burjuva devrinin bu ürünlerini; dünya pazarını ve üretimin modern kuvvetlerini yönetimi altına aldığı ve **en ileri halkların** (vurgu yazarın) kontrolüne verdiği zaman; evet ancak o zaman, insani ilerleme, tanrısal içkisini kurbanlarının kafatasından başka şeyin içinde içmekten hoşlanmayan o korkunç mabuda benzemekten kurtulacaktır."(3)

Görüldüğü gibi Marx, Avrupa proleter devriminin çıkarları açısından bakarak bir dünya devrimi stratejisi çizmektedir. Kabaca ifade edecek olursak: Avrupa burjuvazisi Asya'yı sömürgeleştirsin (yöntemleri kirli ama sonuçları itibarıyla Asyatik gericiliği tasfiye ettiği için devrimci; yani tarihin kör aleti), Avrupa proletaryası bu burjuvaziyi devirdiği zaman dünya devrimi de gerçekleşmiş olur. Bu "bir taşla iki kuş" stratejisinin altında, sosyalizmin ancak kapitalizm tam anlamıyla yaşandığı zaman gündeme gelebileceği anlayışı vardır. Dolayısıyla Asyalı halklara, Avrupa proletaryasının devrimine dek "tarihin kör aletine" (kapitalizmin oralarda da gelişmesine) katlanmak kalmaktadır.

Marx'ın 1847-1853 yılları arasında yazdığı politik makalelerde

---

Ekim 1966 içinde "Hindistan'da İngiliz Egemenliği" başlıklı makale, s.26.

3) Aynı eser içinde "Hindistan'daki İngiliz Egemenliğinin Doğuracağı Sonuçlar" başlıklı makale, s.37.

çizdiği bu yol haritasının her açıdan (sadece Asya halkları açısından değil, Avrupa proletaryası açısından da) yanlış olduğu, sürecin Marx'ın öngördüğünün tam tersine işlediği sonraki yıllarda (20. yüzyılda zaten) ortaya çıkmış, Marx ve Engels de bu tür tahlilleri bırakmışlardır. Fakat aktardığımız metinlerde ifade edilen "en ileri halklar" (yani kapitalizmde en fazla ilerlemiş, dolayısıyla sosyalizme en yakın halklar) anlayışı devam etmiştir.

Marx ve Engels'in Rus devrimcileriyle tartışmaları

Marx ve Engels, "geri" ülkelerde sosyalizmin olasılığı sorununu, ömürlerinin sonlarına doğru, bu kez Rus devrimcileriyle tartışmak durumunda kalır. Aşağıda vereceğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi Marx'ın ve Engels'in bu konudaki yaklaşımları farklılıklar taşır.

Doğal olarak Rus devrimcileri, bulundukları ülkede devrimin ve sosyalizmin olanağını araştırmaktaydı. Fakat Marx'ın *Katkı*'daki önsözü (yukarıda aktarmıştık) kafaları karıştırmıştır. Marx'ın yazdıkları, Rusya'da sosyalist devrimin ancak Rus kapitalizmi gelişimini tamamladığında gündeme gelebileceği, bunu beklemek gerektiği biçiminde anlaşılmıştır. Doğrusu pek de haksız sayılmazlar!

Rus Narodniklerinin radikal kanadının temsilcilerinden Pyotr Tkaçyev, 1874 tarihli "Engels'e Açık Mektup" adlı makalesinde, Engels'i devrimci coşkudan yoksun olmakla suçlar ve devrimin geri ülkelerdeki şansıyla ilgili kendi görüşlerini geliştirir. Tkaçyev'e göre, özellikle eski ekonomik ilişkilerin zamanı dolup, yaşamını tamamlayıp, yenilerinin yeterince gelişmediği geçiş dönemlerinde, tümüyle yeni bir evreye geçme **olanağı** vardır. Tkaçyev daha da ileri gidip, Alman köylü önderi Thomas Münzer'in yenilgisinin tarihsel açıdan kaçınılmaz bir sonuç olduğunu söyleyen Engels'in hatalı düşündüğünü söyler ve "Münzer pekâlâ kazanabilirdi ve onun zaferi Alman kitlelerini, kapitalizm düzeni sırasında çekecekleri sıkıntılardan kurtarmış olurdu" diye yazar.[4][5]

---

4) Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi - Aydınlanmadan Marksizme*, Çev. Alâeddin Şenel, İletişim Yayıncılık, 2. Baskı, Haziran 2013, s.380.

5) Thomas Münzer, 1525'te tüm Almanya'yı saran köylü ayaklanmasının önderidir. Ayaklanma sırasında köylüler feodal angarya ve yükümlülükleri reddettiler ve serfliğin kaldırılmasını istediler. Ayaklanmanın yenilgiye uğramasından sonra yakala-

Tkaçyev'in bu sert eleştirisine Engels'in yanıtı gecikmez. 1875 tarihli "Rus Tarım Komünü Üzerine Düşünceler" başlıklı makalesinde Engels, Tkaçyev'in Rus halkının/köylüsünün, bilinçsiz de olsa, sosyalizme, eğitimli Batı Avrupa halklarından daha yakın olduğu iddiasıyla dalga geçer; Tkaçyev'in sosyalizmin abc'sinden bile habersiz olduğunu söyler ve şöyle yazar:

"Bu ancak komünal mülkiyetin kesin olarak dağılıp yok olmasından önce, Rus köylüsüne, geçişin gerekli koşullarını sağlayacak olan, özellikle bu yüzden tüm tarım sisteminde gerekli altüst oluşu gerçekleştirebilmek için gereksindiği maddi kaynakları sunacak olan Batı Avrupa'da muzaffer bir proletarya devrimi başarıldığı takdirde olabilir. Sonuç olarak, Bay Tkaçev, Rus köylülerinin 'mülk sahibi' oldukları halde, mülksüz olan Batı Avrupa işçilerinden 'komünizme daha yakın' olduklarını iddia ederken saçmalamıştır. Bunun tam tersi doğrudur. Eğer Rus komünal mülkiyetini kurtaracak ve ona yeni, capcanlı bir biçime dönüşme olanağını sağlayacak olan bir şey varsa, o da Batı Avrupa'daki proletarya devrimidir."(6)

Görüldüğü gibi Engels, Rus Narodniklerine Rusya'da kapitalizmin gelişmesini beklemelerini salık vermemiştir belki ama Batı Avrupa'daki proleter devrimi beklemeleri gerektiğini, başka bir çarelerinin olmadığını da eklemiştir. İlginçtir, daha sonraki yıllarda Plehanov aynı fikirleri Lenin'e karşı kullanmış, Lenin'i Tkaçyevcilikle suçlamıştır (Oysa yazımızın ikinci bölümünde anlatacağımız gibi Lenin'in stratejisi Engels'inkiyle bağdaşmaz ama Tkaçyev'inkinden de farklıdır; tabii iki tartışma arasında dünya çapında önemli gelişmelerin yaşandığı bir 30-40 yıl bulunduğu da göz ardı edilmemeli).

Marx, ömrünün son yıllarında, yine Rusya'dan gelen bir salvo atışı nedeniyle tartışmaya girmek zorunda kalır. Ama Engels'e göre çok daha ihtiyatlı bir biçimde...

Kapital'i okuyan Rus Narodniklerinden Mihayilovski

---

nan Münzer, ağır işkenceler sonrasında kafası kesilerek idam edildi. F. Engels, *Köylüler Savaşı* adlı eserinde (Sol Yayınları, Çev. Kenan Somer) bu ayaklanmayı analiz eder, Harekete ve Münzer'e büyük değer biçer, ama tarihsel olarak yenilgisinin kaçınılmaz olduğunu belirtir.

6) K. Marx - F. Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, İkinci (genişletilmiş) Baskı, Nisan 1977, s.280.

(Tkaçyev'den farklı olarak devrimci değildir), 1877 yılında "Karl Marx, Bay Jukovski'nin Mahkemesi Önünde" başlıklı bir makale yazar. Marx'ın fikirlerinin Rus sosyalistini edilgin bir duruma düşüreceğini iddia eder. Marx'ın "tarihsel determinizminin", Rus sosyalistini kapitalist ilerlemenin trajik yönleriyle uzlaşmaya zorlayacağını, kendi idealinin yıkılmasını kabul etmek zorunda kalacağını, bunu yapamayacağı için de yalnızca edilgin bir izleyici, toplumsal süreçlerin tutkusuz bir gözlemcisi durumuna düşeceğini belirtir.[7]

Marx bu eleştirilere yanıt vermek amacıyla Kasım 1877'de "Oteçestvenniye Zapiski (Vatan Yıllıkları) Yazıkuruluna Mektup" başlıklı bir metni kaleme alır; fakat mektubu yollamaz. Önemli kuramsal açılımlar içeren bu metinde Marx, *Kapital*'de sözü edilen birikim sürecinin yalnızca feodalizmden kapitalizme geçiş dönemindeki Batı Avrupa ile ilgili olduğunu ve mekanik biçimde, dünyanın öteki ülkelerine bire bir uygulanamayacağını; bu ülkelerde Batı Avrupa'nınkine şaşılacak derecede benzer süreçler görülebilse de, bunların farklı tarihsel koşullar içinde oluşmuş, dolayısıyla tümüyle farklı sonuçlara varabilecek gelişmeler olabileceğini belirtir.[8]

Kısacası Marx, *Kapital*'de geliştirdiği fikirlerin Batı Avrupa ile sınırlı olduğunu teslim eder ve eleştiricisinin onu tüm halklar için bir "tarihsel yazgı" oluşturmakla itham ederek haksız yere suçladığını söyler.

Yazıldığı tarihte gönderilmeyen bu mektup ancak 1886'da (Marx'ın ölümünden üç yıl sonra) yayımlanabilir. Engels mektubu 1884'te Plehanov'un Emeğin Kurtuluşu grubuna verir. Plehanov mektubu yayımlamak istemez; ama mektup 1886'da *Halkın İradesinin Habercisi* adlı Narodnik dergide yayımlanır. Narodnikler bu metni, bizzat Marx'ın, Rus izleyicilerinin görüşlerine katılmadığının kanıtı olarak yorumlar ve Marksistlerle yaptıkları tartışmalarda kullanırlar.

Yaşlı kurt Engels ise Marx'ın yazdıklarını taktik bir nedene

---

7) Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi - Aydınlanmadan Marksizme*, Çev. Alâeddin Şenel, İletişim Yayıncılık, 2. Baskı, Haziran 2013, s.601.

8) Aynı eser, s.601. Mektubun tamamı için: K. Marx - F. Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, 2. Baskı, Nisan 1977, s.271-275.

bağlar ve Marx'ın, köy komününün ilerde açacağı olanaklara duydukları fazlaca inançla işe sarılan Rus devrimcilerinin heveslerini kırmak istemediği için böyle yazdığını söyler. Ama Engels'in bu yorumunun geçersiz olduğu Marx'ın aynı açılımları içeren başka bir mektubu ile ortaya çıkacaktır: Vera Zasuliç'e yazdığı 1881 tarihli mektup.

Rusya'daki "Emeğin Kurtuluşu" adlı Marksist grubun önderlerinden Vera Zasuliç, Marx'a bir mektup yazarak, o dönemdeki Rus devrimcilerinin temel tartışmaları konusundaki fikirlerini iletmesini ister. Rusya gibi kapitalist gelişme açısından oldukça geri bir ülkede, sosyalizmin şansı nedir? Marx'ın *Kapital*'de ve *Kapital* öncesi çalışmalarında yazdığı gibi, bir üretim tarzı sonuna kadar yaşanmadan diğer üretim tarzı gündeme gelemeyecekse, Rusya'da yapılması gereken kapitalist gelişmeyi desteklemek midir? Zasuliç'in soruları, Rusya'nın geniş kırlık alanlarında hâkim üretim tarzı olan tarım komünleri somutundan yola çıkılarak sorulmuştur.

Marx, Vera Zasuliç'e yanıt vermekte zorlanır. Yazdığı kısa yanıtın ardında 3 tane taslak vardır.[9]

Marx öncelikle, *Kapital*'de yaptığı analizlerin Batı Avrupa ülkeleriyle sınırlı olduğunu özellikle vurgular ve ele aldığı konunun bir özel mülkiyet biçiminden (feodalizm) diğer bir özel mülkiyet biçimine (kapitalizm) geçiş olduğuna, ama Rus toprağının hiçbir zaman özel mülkiyet haline gelmemiş olduğuna dikkat çeker.

Marx sonraki pasajlarda, Rusya'nın kapitalizm aşamasını atlayabileceğine değinir, ilkel tarım komününün "modern komün"e dönüşebilme olanağını tartışır. Hatta buna karşı çıkanları da "kapitalizmi alırken sıçramaları kabul ediyorsunuz da, neden sosyalizm olanağını yadsıyorsunuz?" diye azarlar.

Devam eder: "Demek ki, o (Rus tarım komünleri), modern toplumun yöneldiği ekonomik sistemin doğrudan doğruya başlangıç noktası olabilir ve kendi kendini yok etmekle işe başlamadan deri değiştirebilir. ... Kapitalist düzenden, sadece olabilecek süresi ba-

---

9) K. Marx, F. Engels; *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Sol Yayınları, Çev. Mihri Belli, İkinci (genişletilmiş) Baskı, s.232-264. Kitapta birinci, ikinci ve üçüncü taslaklar ile 8 Mart 1881 tarihli mektubun aslı bulunuyor.

kımından toplumun tüm yaşamı içinde hesaba katılmayacak kadar kısa ömürlü olan kapitalist düzenden geçmeden kapitalist üretimin insanlığa sağladığı ürünleri ele geçirebilir."

Marx, kapitalizmi yaşamadan (onun katkılarını da özümseyerek) daha ileriye sıçrayabilme olanağını, "geriliğin" bir üstünlük unsuruna dönüşebilme ihtimalini tartışmaktadır. Fakat bir koşulun gerekli olduğunu vurgulayarak taslağı bitirir: "Rus komününü kurtarmak için bir Rus devrimi gerekli." Bu son vurgu, Marx'ın üretici güçler teorisini savunan bir reformcu olmadığını (böyle eleştirenler vardır) bir kez daha kanıtlar. Marx'ın toplum kuramında "devrim", belirleyici ve tetikleyici bir unsur olarak vazgeçilmezdir.

Taslaklar oldukça uzun olmasına ve tekrarlar içermesine karşın, Zasuliç'e gönderilen asıl mektup kısadır. Belli ki Marx epey kafa yorduktan sonra ulaştığı sonuçları süzmüştür. Sonuçtaki mektupta şöyle yazmış: "Demek ki, Batıya özgü bu harekette (feodalizmden kapitalizme geçiş) söz konusu olan, bir özel mülkiyet biçiminin yerini bir başka özel mülkiyet biçiminin almasıdır. Rus köylülerinde ise, tersine, onların ortak mülkiyetini özel mülkiyet biçimine sokmak gerekecektir. Demek ki, *Kapital*'deki tahlil, tarım komününün yaşama yeteneği konusunda ne lehte, ne aleyhte nedenler ileri sürmemektedir; ancak orijinal kaynaklarda malzeme arayarak yapmış olduğum özel inceleme, bu komünün, Rusya'da toplumsal yeniden doğuşun dayanağı olduğuna beni inandırdı, ama komünün bu biçimde bir işlevi yerine getirebilmesi için, ilk önce onu her yandan kuşatan baltalayıcı etkilerden kurtarmak ve sonra da kendiliğinden-gelme bir gelişmenin doğal koşullarını kendisine sağlamak gerekir."

Marx'ın ömrünün son yıllarında yazdığı bu taslaklarda, bir zihin jimnastiği biçiminde de olsa, ortaya attığı görüşler, yaptığı açılımlar, 20. yüzyıl sosyalizmine bir köprü işlevi görmektedir; hatta günümüz kuramsal çalışmaları açısından bile değerlidir.

Marx bir dogmatik değil, bilimsel düşünce ve yöntemi ustalıkla uygulayan bir kuramcıdır. Kuramını olgulara dayandırır; ama yeni olgular ortaya çıktığı zaman yeni açılımlardan ve kuramın kapsamını genişletmekten, hatta yenilemekten kaçınmaz.

Üretim ilişkileri zinciri ve Marx

Bu bölümü bitirmeden önce, daha sonraki bölümler için önem taşıdığından, bir noktaya daha değinelim. Marx'ta hiçbir zaman, daha sonra bazılarının Marksizm adına yaptıkları gibi, tüm toplumlar için geçerli "zorunlu olarak birbiri ardına gelen üretim ilişkileri biçimleri zinciri" gibi bir yaklaşım yoktur.

Marx'ın toplum kuramı, esas olarak Avrupa ve yakın çevresindeki toplumların tarihsel gelişimlerinin analizine dayanır. Marx'ın kendisi de bu sınırlılığın farkındadır ve evrensel genellemelerden özellikle kaçınır. 20. yüzyılın bazı Marksistlerinin toplumsal gelişmeye ilişkin yaptıkları "ilkel komünal-köleci-feodal-kapitalist-sosyalist" türünden kaba (ve Avrupa'nın bütünü için dahi yanlış olan) sıralamalara, ne Marx'ta ne de Engels'te rastlanabilir.

Marx, kapitalizm öncesi toplum biçimlerini incelerken, komünal topluluktan sınıflı topluma geçiş yolu olarak dört kategori sayar: Doğu, kadim, Cermen ve bir ölçüde Doğu'nun bir versiyonu sayılabilecek Slav biçimleri. Bunlar arasına kesinlikle bir sıralama, bir tarihsel hiyerarşi koymaz. Sadece, E. Hobsbawn'ın dikkat çektiği gibi, "Bunlar arasındaki önemli fark, tarihi bakımdan dayanıklı olan ve direnen sistemlerle, tarihi evrime elverişli olan sistemler arasındaki farktı(r)".[10]

Marx'ın, yukarıda sözünü ettiğimiz kaba sıralamaya en fazla uyan kadim tarzı, Cermen tarzını ve ömrünün son dönemlerinde de Slav tarzını incelediği; bütün bu tarzların bulunduğu bölgelerin -gerek nüfus gerekse coğrafi olarak- belki 3-5 katı büyüklüğündeki Asya toplumlarını ise "Doğu tarzı" veya "Asya tipi" diyerek çok yüzeysel geçtiği, Afrika ve Amerika tarihi konusunda ise esas olarak bilgi sahibi olmadığı biliniyor. Marx, kapitalizm öncesine ilişkin bu kısıtlı incelemelerden sonra, entelektüel çabasını kapitalizmin gelişimi ve analizine (dolayısıyla Avrupa toplumlarının yakın geçmişine ve o gününe) hasretmiştir.

Marx'ın bu bilimsel yaklaşımını vurgulamak önemli; çünkü yazımızın sonraki bölümlerinde, kapitalizmin her toplumun yaşa-

---

10) K. Marx, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri* (Formen), E. Hobsbawn'ın önsözü, Sol Yayınları, 1. Baskı, Çev. Mihri Belli, s.33.

mak zorunda olduğu evrensel bir üretim tarzı olup olmadığı; tarihe girişin -Marx'ın da belirttiği- birbirini takip etmek zorunda olmayan farklı biçimleri olduğu gibi, tarihten çıkışın (yani sınıflılığa son verişin) da birbirini takip etmek zorunda olmayan farklı biçimleri olup olmayacağı; günümüzün küreselleşmiş dünyasının ve uygarlığın bütünleşme düzeyinin, sözünü ettiğimiz kaba zincir gibi olmasa da toplumsal gelişimin daha evrensel yasalarına ulaşmaya izin verip vermediği türünden soruları sorup yanıt aramaya çalışacağız.

(Bilim ve Gelecek,
Sayı 174, Ağustos 2018)

Sosyalizm için 'sonuna kadar kapitalizm' şart mı? - 2

20. yüzyıl: Daha farklı ve daha büyük bir dünya

Kapitalist gelişme açısından geri kalmış toplumlarda sosyalizmin olanağı meselesi, 19. yüzyıl sosyalistleri arasında -yazımızın ilk bölümünde (*Bilim ve Gelecek*, Sayı: 175, Eylül 2018) vurguladığımız gibi- kuramsal bir tartışmaydı. 20. yüzyılda ise bu soru araziye indi; çok geniş coğrafyalarda on milyonlarca insanın pratiği eşliğinde tartışılır oldu. 20. yüzyılın Avrupa dışındaki halkları bu soruya öyle bir yanıt ürettiler ki, neredeyse soru tersinden sorulmaya başlandı, kapitalizm açısından ileri gitmiş (Avrupalı) toplumlarda sosyalizmin olanağı sorgulanır oldu.

Kuramsal tartışmalarda son sözü her zaman pratik söyler. 20. yüzyıldaki sosyalizm pratikleri, ilk önce Ekim Devrimi'yle kapitalizmin çevresi denebilecek bir ülkede Rusya'da baş gösterdi. Hadi buna "tarihin cilvesi" diyelim, ama ikinci büyük sosyalizm atılımı da kapitalizm açısından çok daha geri bir ülkeden, Çin'den geldi. Bunları Kore, Küba, Hindiçini ülkeleri (Vietnam, Laos, Kamboçya) izledi. Artık net bir biçimde, devrimin odağı Avrupa değil Asya'ydı. Öte yandan Avrupa'nın ileri kapitalist ülkelerinde devrimci proletarya hareketleri geri çekildi ve işçi sınıfları sosyal demokrasinin etkisi altına girdi. Olgular böyleydi. Dolayısıyla kuramsal tartışma

bu yeni olguları dikkate alarak ve açıklamaya çalışarak sürdürülmek zorundaydı. Elbette ortaya yeri sorular da çıkacaktı.

20. yüzyılda siyaset sahnesi büyüdü, ama hangi yönde?

20. yüzyılda dünya siyaset arenası genişledi, yeni aktörler bu arenaya girdi. Bu yüzyılın en büyük gerçeği, o güne dek "tarihsiz" denilen, "durağan" denilen Asya, Afrika ve Latin Amerikalı toplumların kendi öz temsilcileriyle dünya siyaset sahnesine girmeleriydi.

Peki, bu genişleme hangi biçimde ve hangi yönde gerçekleşti? Avrupa'nın kapitalistleşme sürecinde olduğu gibi, bu kez dünya çapında yeni bağımsız kapitalist ülkelerin ortaya çıkmasıyla mı? Bu tarz bir "sahneye giriş" en son Japonya'da gerçekleşmişti. Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın dışındaki geniş coğrafyaların ve kalabalık toplumların sahneye girişi kapitalistleşerek değil, tam tersine kapitalist (ve emperyalist) sömürüye başkaldırarak gerçekleşti. Yani "tarihin kılıçlarına" karşı mücadele ederek. Kısacası, kapitalist değil, anti-kapitalist yönde genişledi dünya siyaset sahnesi.

Aslında bu olguyu 1850'lerin sonundan itibaren Marx da fark etmiştir. Yazımızın -19. yüzyıl tartışmalarını ele alan- ilk bölümünde, Marx'ın 1853 tarihli Hindistan ve Çin konulu yazılarında, İngiliz sömürgecilerin yöntemlerini eleştirse de tarihsel rollerini olumladığından söz etmiştik. Öte yandan, en çarpıcı örneklerinden biri 1848 tarihli *Komünist Parti Manifestosu* olmak üzere, Marx, burjuvazinin üretici güçleri devrimci bir biçimde geliştirdiğini vurgulamıştı o yıllarda. Fakat 1850'lerin sonundan itibaren Marx'ın düşüncelerinde çarpıcı bir değişim görülür. Avrupa burjuvazisinin "devrimci barutu"nun tükendiğine ilişkin analizler ve köklü kapitalizm eleştirileri öne çıkar. Hindistan'da ve Çin'de sömürgeciliğe karşı mücadele eden yerli güçleri selamlayan ve İngiliz sömürgecilerini ağır biçimde eleştiren yazılar yazar. Deyim yerindeyse Marx özeleştiri yapmaktadır.

Konumuz Marx ve 19. yüzyıl sosyalistleri arasındaki tartışmalar olmadığı için fazla uzatmak istemiyorum. Fakat Türkçede yeni çıkan ve bu konuları ayrıntılarıyla ele alan bir kitabı okurlara önermek istiyorum (keşke makalemin ilk bölümünü yazmadan önce

çıkmış olsaydı ve ben de okumuş olsaydım; neyse, sorun değil): Kevin B. Anderson, *Marx Sınırlarda*, İngilizceden çeviren: Deniz Gedizlioğlu, Yordam Kitap, Temmuz 2018. Konuyla ilgilenenler mutlaka okumalı. Marx'a haksızlık yapmamak ve onun 20. yüzyıl sosyalistlerine -bu konuda dahi- nasıl ciddi bir miras bıraktığını kavrayabilmek için.

Yazımıza dönersek, Marx'ın 50 yıl önce fark ettiği mesele, 20. yüzyıl sosyalistlerinin en yakıcı sorusu olmuştur artık. Tarihe yeni giren halkların meselesi kapitalistleşmek değildir, tam tersine kapitalist sömürünün nasıl son bulabileceği sorunsalıdır. Henüz kapitalist bile olmayan toplumlar, kapitalizmden nasıl kurtulacaklarının yollarını aramaktadır ve bu arayış içinde hem tarihe girmekte hem de tarihi değiştirmekte ve yeniden yazmaktadır. Kapitalizmin dünyalılaşması beklenirken, anti-kapitalizm dünyalılaşıvermiştir. Tarihin cilvesi!

Bu "cilve", ister istemez, 19. yüzyıl sosyalistlerinin dünyasına hâkim olan devrim ve sosyalizm modellerini ve anlayışlarını da kökten değiştirecektir.

Lenin'in devrim modeli: 19,5. yüzyıl kuramı

Ekim Devrimi bir 19. yüzyıl devrimi midir yoksa bir 20. yüzyıl devrimi mi? Bu soruya 1905-1920 arasında "19,5. yüzyıl devrimi" diye yanıt vermek en iyisi. Ama daha sonra ortaya çıktı ki, tam bir 20. yüzyıl devrimidir. Ama 21. yüzyılı sürdüğümüz günümüzde soru yeniden gündeme geldi. Tarihte "cilve" bitmiyor! Fizikte olanaksız ama, toplum ve insan bilimlerinde geçmişi değiştirmenin bir yolu var: Geleceğe müdahil olmak...

Lenin'in, Rusya devrimi süreci diye tanımlayabileceğimiz 1900-1917 arasında yaptığı analizlere baktığımızda ikili (ve çelişkili) bir durum göze çarpar. Lenin, 19. yüzyıl sosyalistlerinin (esas olarak Marx ve Engels) geliştirdiği devrim ve sosyalizm modelinden kopmuş değildir (Yani devrimin ve sosyalizmin en ileri kapitalist ülkelerde gündeme gelebileceği ve proletaryanın öncülüğü). Diğer yandan, Rusya gibi kapitalizm açısından geri bir ülkede çelişkilerin derinleştiğini sezmekte ve sosyalist devrimin yolunu aramaktadır. Lenin'in analizlerinde bu ikisini bir şekilde uyumlulaştırma çabası

görülür. Teoriyi ve pratiği birbirine yaklaştırmaya çalışmaktadır. Kuramsal olarak bir 19. yüzyıl sosyalistidir, ama pratikte bir 20. yüzyıl devriminin lideridir.

Lenin'in bu çabasının en belirgin olduğu eseri, 1905 devriminin arifesinde yazdığı *İki Taktik*'tir (alıntılar: V. İ. Lenin, Demokratik Devrimde Sosyal-Demokrasinin İki Taktiği, Çev. Muzaffer Ardos, Sol Yayınları, 5. baskı). Lenin yazılarında, Rusya'nın burjuva devrimi aşamasında olduğunu belirtir (1899'da yazdığı *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı yapıtında bu tespitin iktisadi temellerini koymuştur). Bu aşamadan geçilmesi zorunludur. Rusya'nın kapitalist gelişmeyi atlayacağı, kapitalizmden kaçınacağı türünden fikirleri "narodnik ve anarşist laf kalabalıkları" olarak niteler. Hatta ona göre, "işçi sınıfının kurtuluşunun, kapitalizmin daha da gelişmesi dışında başka bir yerde aranması düşüncesi, **gerici** (vurgular: Lenin) bir düşüncedir", "kapitalizmin geniş, özgür ve hızlı genişlemesini engelleyen eski düzenin bütün kalıntılarının ortadan kaldırılması, işçi sınıfının kesin olarak **yararınadır**" (s.50-51).

Lenin elbette bir "burjuva demokrat" değildir. Sadece "geçilmesi zorunlu bir aşama"ya vurgu yapmaktadır. Bu tespitten sonraki bütün analizleri, bu zorunlu aşamanın nasıl daha çabuk geçilebileceği üzerinedir. Lenin'e göre "burjuva devrimi **bir anlamda** burjuvaziden çok proletaryanın **işine yarayacaktır**" (s.51). Çünkü Rus burjuvazisinin çıkarı bu devrimin tutarlı, kararlı ve amansız olmamasıdır. O halde proletarya, burjuva devriminin tutarlı, kararlı ve amansız olması için mücadele vermelidir ve "devrimin önderliğinin burjuvazinin eline geçmesine izin vermemelidir" (s.53). Çünkü "Çarlığa karşı kesin bir zafer kazanabilecek başka bir güç yoktur" (s.59). Bu görev hakkıyla yerine getirilirse ortaya çıkacak olan rejim sosyalist bir diktatörlük değil "demokratik bir diktatörlük" olacaktır. Lenin'in formülasyonuyla: "Proletaryanın ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü" (s.59). Öte yandan Lenin, Rusya'da yaşanacak böyle bir gelişmenin Avrupa'daki proleter devrimi de ateşleyeceğini vurgular. Lenin'in *İki Taktik*'te savunduğu taktik budur.

Aslında gerek Menşevikler gerekse Lenin önderliğindeki Bolşevikler, Rusya'nın burjuva devrimi ve kapitalizm aşamasından

geçmesinin zorunlu olduğu noktasında hemfikirdir. Menşevikler bu sürecin (aşamanın) "normal" seyri içinde yaşanması ve önderliğinin de "doğal olarak" gerçek sahiplerine bırakılması gerektiğini savunurken, Bolşevikler bu süreci (işçi sınıfının önderliği burjuvaziye bırakmayıp kendi üstlenmesini önererek) hızlandırmanın yollarını aramaktadır.

Lenin'in, Menşevikler tarafından "zorlamacı" ve "narodnik" olarak suçlanmasının nedeni de budur. Aslında çok da haksız sayılmazlar. Lenin'in önerdiği taktik de (proletarya önderliğinde burjuva devrimi) bir tür "atlama" sayılabilir. Narodnikler bu atlamayı, tarım komünlerinin sosyalizmin tabanı olabileceğini (köylü sosyalizmi) ve kapitalizm aşamasının yaşanmasının gereksiz olduğunu ileri sürerek yapmayı önerirken, Lenin önderliği köylülüğe değil işçi sınıfına vererek bu zorunlu aşamanın deyim yerindeyse "apar topar" (hatta yaşanmadan) geçilmesini önermektedir.

Menşeviklerin 19. yüzyıl Marksizminin klasik devrim modelini izledikleri söylenebilir. Hatta onlar "Marx'tan çok Marksist'tirler" (Marx'ın ölmeden önce Rus devrimcilerinin sorularına ve eleştirilerine verdiği yanıtları özetlemiştik). Lenin ise 19. yüzyıl devrim modelinden kopmamakta, ama doğrusu epey zorlamaktadır. Devrimci Lenin'in yeni olguları (Rusya'da sosyalizmin olanağı, köylülüğün önemi vb.) gördüğü ve kuramı bu olguları kapsayacak biçimde esnetmeye çalıştığı söylenebilir (Bu esnetmenin 1917'ye doğru, özellikle emperyalizm kuramıyla çok daha artacağını göreceğiz). Bu nedenle Lenin'in stratejisine "19,5. yüzyıl modeli" diyoruz.

Tartışmayı 'emperyalizm' bitiriyor (veya farklı bir düzlemde yeniden başlatıyor)

Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı kitabını (başvurular: V. I. Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Çeviren: Cemal Süreya, Sol Yayınları, 5. Baskı) 1916 ilkbaharında, 1917 devrimlerinin arifesinde yazar. Bu yapıt, sadece Rusya devriminin değil bütün 20. yüzyıl sosyalizm atılımlarının kuramsal altyapısını oluşturur. 19. yüzyıl devrim modelinden oldukça farklı bir devrim modelinin de kuramsal altyapısı geliştirilmiştir bu yapıtta.

Konumuz açısından en önemli tespitlerden biri "dünyanın en büyük kapitalist güçlerce toprak bakımından bölüşülmesinin tamamlanmış" olması ve dünya çapında bir emperyalist zincir oluşmasıdır. Emperyalizm aşamasına ulaşmış kapitalizm, gerek Avrupa'da gerekse dünyanın diğer coğrafyalarında gericiliğin merkezidir. Devrim, emperyalist zincirin en zayıf halkasından kırılması biçiminde gündeme gelecektir. Bu "zayıf halkalar" da öyle görülmektedir ki, kapitalizmin Avrupa'daki kadim merkezleri değil, emperyalist sömürüye maruz kalan ezilen ülkelerdir.

Şu nokta önemli: Artık devrime yakınlığın kıstası, kapitalizmde en ilerlemiş olmak değil, antiemperyalizmde en güçlü olmaktır. Bu, 19. yüzyıl devrim modelinde ciddi bir esneme anlamına gelir. Fakat yine de, Lenin'in emperyalizm kuramının 19. yüzyıl paradigmasından tam olarak koptuğunu söylemek yanıltıcı olur. Mevcut paradigmanın, hem tüm dünyayı dikkate alan hem de Rusya'ya özgü bir varyantı olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Çünkü Lenin, eserinin adından da anlaşılabileceği gibi, bir dünya sistemi haline gelen emperyalizmin kapitalizmin "en yüksek", başka bir deyişle "son" aşaması olduğunu belirtir. Bu "son aşama" olma durumu sadece Avrupa'nın ileri kapitalist ülkeleri için değil tüm dünya için geçerlidir. Yani kapitalizm tüm dünya için "sonuna kadar yaşanmış" durumdadır. Tartışma "sonun başlangıcının" nereden geleceğiyle ilgilidir. Lenin bu noktada sistemin "zayıf halkalarına", daha doğrusu ezilen kutba dikkat çeker (Bunu da vurgulamasaydı zaten, Menşevik olurdu!).

Kaldı ki Lenin, Sovyet iktidarının yaşayabilmesinin garantisinin Avrupa proletaryasının devrimci atılımı olduğunu belirtmiş, özellikle Almanya'da oluşacak bir proleter devrime gözünü dikmiştir. Burada da Engels'in yaklaşımının (Asya'daki anti-sömürgeci ve anti-emperyalist hareketlerin Avrupa proletaryasının yedek gücü olduğu anlayışı) devamını görüyoruz. Ancak 1919'da Almanya sosyalist devrimi -deyim yerindeyse- direkten dönünce, artık iş başa düşer.

Buraya kadar yazdıklarımız, Lenin'in yaklaşımıyla 19. yüzyıl paradigmasının devrim modelleri açısından karşılaştırılması. Konu proletarya iktidarı altında sosyalizm yolunda ilerlemek meselesine

gelince tartışmanın -farklı bir düzlemde ve çok daha yakıcı bir biçimde- yeni başladığını görüyoruz: Evet devrim, önceden söylendiği gibi en ileri kapitalist ülkelerde değil kapitalist gelişme açısından daha geri ülkelerde gerçekleşmiştir, ama böyle "geri" ülkelerde sosyalizmin inşası yönünde nasıl ilerlenebilir? İlerlenebilir mi?

Bu noktada Sovyet deneyimine (örneğin NEP dönemi) değinmeden önce Çin Devrimi sürecine göz atmak anlamlı olur. Çünkü Avrupa'dan beklenen devrim, kapitalist gelişme açısından çok daha geri bir ülkeden, Çin'den fışkırıverir. Zorlamalar ve "cilveler" devam mı ediyor, yoksa -kuram ne derse desin- hayat aslında doğal akışını mı izliyor?

Mao'nun "yeni demokrasi" kuramı

20. yüzyıl sosyalizm atılımları belki öngörüldüğü gibi Avrupa'da, yani en ileri kapitalist ülkelerde başlamadı ama Sovyet devrimi, kapitalizmin nispeten geliştiği Rusya Avrupa'sından ve işçi sınıfının yoğun olarak bulunduğu büyük kentlerden başlayarak Asya'ya doğru yayılmıştı; kentlerden kırlara doğru bir hat izlemişti. Yani 19. yüzyıl modeli, bir anlamda, Rusya özelinde doğrulanmış oluyordu.

Çin Devrimi de başlangıçta benzer bir yol izledi; daha doğrusu Çinli komünistler -bildikleri, devraldıkları- bu yolu izlediler. Devrimin, geniş Çin coğrafyasında kapitalist adacıklar biçiminde bulunan büyük kentlerde yoğunlaşmış işçi sınıflarının öncülüğünde kent ayaklanmaları ile başlayacağını ve giderek kıra yayılacağını düşündüler.

Hayat ise kuramın öngördüğünden bambaşka bir yol izledi. Kent ayaklanmaları yenilgiyle sonuçlandı, Mao Zedung önderliğindeki Çinli komünistler katliamdan kaçarak Çin kırına çekildiler (Uzun Yürüyüş). Kırlık alanlarda feodal ağalara karşı köylü kitleleriyle birleşerek "kurtarılmış bölgeler" kurdular ve devrim yapa yapa sonuçta dönüp dolaşıp merkezi iktidarı ele geçirdiler. Yani Çin Devrimi kırlardan kentlere, kapitalist ilişkilerin hemen hemen hiç bulunmadığı bölgelerden küçük kapitalist merkezlere doğru bir hat izledi. Emperyalizm döneminde, yarı-sömürge yarı-feodal bir ülkede gerçekleşen ve 19. yüzyıl paradigmasına hiç uymayan bir devrim pratiğiydi bu.

Mao Zedung "Yeni bir Çin kurmak istiyoruz" hedefiyle yola çıktı ve aşamalı bir devrim stratejisi önerdi. Ona göre Çin Devrimi önce "demokratik devrim" sonra da "sosyalist devrim" aşamalarından geçecekti.

Aslında Mao, Lenin'in *İki Taktik*'te önerdiği devrim stratejisini geliştirdi. Emperyalizm çağında ezilen ülkelerde gündeme gelen anti-emperyalist anti-feodal devrimlerin (o dönemdeki formülasyona göre "burjuva demokratik" devrimlerin), artık kapitalist dünya devrimlerinin bir parçası değil yeni dünya devriminin, proleter sosyalist dünya devriminin bir parçası olduğunu net olarak ifade etti. (Mao Zedung, *Seçme Eserler*, Cilt II, "Yeni Demokrasi Üzerine" adlı makale - Ocak 1940, Kaynak Yayınları, 3. Baskı, s.348) Aynı makalede şöyle devam eder:

"Sömürge ve yarı-sömürge bir ülkede böyle bir devrim, birinci aşaması ya da birinci adımı sırasında, toplumsal niteliği bakımından temelde hâlâ burjuva demokratik olduğu ve nesnel hedefi kapitalizmin gelişmesi için yolu açmak olduğu halde artık, burjuvazinin diktatörlüğü altında kapitalist bir toplum ve kapitalist bir devlet kurmak amacıyla burjuvazinin önderlik ettiği eski tipte bir devrim değildir. Bu devrim, birinci aşamada, yeni demokratik bir toplum ve bütün devrimci sınıfların ortak diktatörlüğü altında bir devlet kurmak amacıyla proletaryanın önderlik ettiği yeni tipte bir devrimdir. Böylece bu devrim, gerçekte, sosyalizmin gelişmesi için daha da geniş bir yol açma görevlerini yerine getirir." (aynı eser, s.348)

Görüldüğü gibi Mao da Lenin gibi, ilk aşamada "emekçiler önderliğinde burjuva demokratik devrimi" önermekte, sosyalizme ilerlemenin yolunun bu stratejiden geçtiğini belirtmektedir. Fakat çözümlemesinde -bence- çok önemli bir açılım daha var. Devrimin iki aşaması bir arada düşünüldüğünde ve yaptığı "eski tip demokratik devrim (tipik örneği Fransız Devrimi) / yeni tip demokratik devrim" karşılaştırması göz önüne alındığında Mao'nun "Sosyalist Modernite Devrimleri" tanımına yaklaştığı ve kuramsal altyapısını oluşturduğu görülebilir.

Gerek Lenin'in gerekse -çok daha net olarak- Mao'nun çizdiği devrim modeline "aşamalı devrim" nitelemesi yapılmasının yanlış

olduğunu düşünüyorum. Sözü edilen aşamalar bir arada ele alındığında (ki öyle yapmak gerekir) önerilen model için tam tersine "sıçramalı devrim" tanımının kullanılması daha doğru olur. Bu büyük devrimciler, kapitalizm sonuna kadar yaşanmadan, hatta neredeyse kapitalizm yaşanmadan sosyalizme ilerleme olanağının kuramını yapmışlar ve bizzat pratiğine önderlik etmişlerdir. Süreç çok daha geniş düşünüldüğünde yeni tip "Modernite Devrimleri"dir bunlar; Avrupa'daki gibi kapitalizme açılmayan yeni tür Modernite Devrimleri...

Lenin ve Mao'nun geliştirdiği stratejinin doğruluğu (hatta zorunluluğu) pratikte kanıtlanmıştır. Sadece Sovyet ve Çin sosyalizm pratiklerinden söz etmiyorum; bizzat burjuva sınıfının ve kapitalizmin niteliğindeki değişim (emperyalizm) bu stratejiyi zorunlu kılmıştır. İster toplumsal demokrasi ister sosyalizme açılım açısından ele alınsın, Modernitenin genel hedeflerini (eşitlik, özgürlük, kardeşlik), 18.-19. yüzyıl Avrupa'sında, Amerika'sında ve Japonya'da olduğu gibi gerçekleştirebilecek bir burjuva sınıfı yoktur artık. İnsanlık Modernite yolunda ilerleyecekse başka yollara ve başka sınıfların önderliğine ihtiyaç duymaktadır artık. Bu saptamanın -tersten de olsa- en verimli laboratuvarlarından biri ülkemiz Türkiye'nin cumhuriyet deneyimidir.

(Bilim ve Gelecek,
Sayı 177, Kasım 2018)

Samir Amin'den ne öğrendik?

Son 60 yılın önde gelen Marksist kuramcısı Mısırlı iktisatçı Samir Amin 12 Ağustos 2018 günü 87 yaşında hayata gözlerini yumdu. Bu 60 yıl hem sosyalizmin ikinci dalgasının özellikle Çin Devrimi ile birlikte dünyalılaştığı, hem de 1990 sonrası Sovyetler Birliği'nin ve Sosyalist Blok'un çözülmesiyle birlikte gelen neoliberal saldırının yaşandığı zaman kesitini kapsıyor. Birbirine zıt süreçler içeren bu iki dönemde de kapsamlı kapitalizm eleştirileri yapan ve sosyalizm stratejileri ve modelleri geliştiren çok önemli bir sosyalist teorisyendi Samir Amin.

Amin'in -çağdaşı çoğu Marksist kuramcıya göre- ayırt edici bir niteliği vardır: Küresel süreçlere sadece Avrupa'dan bakmayan dünyalı bir Marksist olması. Bizce son derece önemli bir niteliktir bu ve yazımızda da esas olarak bu yönü üzerinde duracağız. Fakat öncelikle kısaca Samir Amin'i tanıyalım.

Samir Amin kimdir?

Samir Amin 1931 yılında Mısırlı bir babanın ve Fransız bir annenin çocuğu olarak Kahire'de doğdu. Yükseköğrenimini Paris'te tamamladı. Burada üç derece aldı: Siyasal bilimler (1954), istatistik (1955) ve iktisat doktorası (1957).

Amin, Mısır'ın İngiliz işbirlikçisi iktidarı bağımsızlığı ve bağlantısızlığı savunan Cemal Abdülnasır ve Hür Subaylar önderliğinde devrildiğinde Paris'te doktora öğrencisiydi. Doktorasını

aldıktan sonra Mısır'a dönerek 1957-1960 arasında Kahire Planlama Örgütü'nde görev yaptı. 1960-1963 arasında Mali Hükümeti nezdinde (Mali'de o sırada "Marksist" olduğunu açıkça ilan eden bir iktidar bulunuyordu) planlama danışmanı olarak çalışan Amin, 1963'te ekonomi profesörü olarak Paris ve Dakar (Senegal) üniversitelerinde çalışmak üzere akademik hayata döndü. 1970-1980 arasında Dakar'da Birleşmiş Milletlere bağlı Afrika Ekonomik Kalkınma ve Planlama Enstitüsü'nü yönetti. 1980'den ölümüne dek Üçüncü Dünya Forumu'nun yöneticiliğini üstlenmişti.

Arapça, Fransızca ve İngilizce yayımlanan çok sayıda eseri bulunan Samir Amin'in birçok önemli kitabı Türkçeye de kazandırılmıştır. Bunlar arasında *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, *Avrupamerkezcilik*, *Mısır'da Sosyalizm*, *Avrupa ve Arap Dünyası*, *Modernite Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi*, *Liberal Virüs*, *Kapitalizmden Uygarlığa*, *Maoizmin Geleceği*, *Kapitalizmin Hayaleti*, *Kaos İmparatorluğu*, *Küreselleşme Çağında Kapitalizm*, *Entelektüel Yolculuğum* adlı kitaplar sayılabilir.

Samir Amin birkaç kez ülkemizi de ziyaret etmiş, toplantılara katılmış, konferanslar vermişti. 2005'te Irak Dünya Mahkemesi'ne katılmak üzere İstanbul'da bulunduğunda kendisiyle tanışma fırsatı bulmuş ve *Bilim ve Gelecek* için bir söyleşi de yapmıştık ("Samir Amin ile dünyanın geleceği ve ideolojiler üzerine", Söyleşi: Betül Kapıcıoğlu / Ender Helvacıoğlu, *Bilim ve Gelecek*, Ağustos 2005, Sayı: 18, s.10).

İlk çalışmaları

Samir Amin'in ülkemizde pek bilinmeyen ilk çalışmalarının konularına göz atıldığında[1] onun genç yaşlardan itibaren oluşan entelektüel formasyonu ve yaşamı boyunca taviz vermediği ideolojik-politik duruşunun ardındaki birikim net olarak anlaşılabilir.

Amin'in ilk yayını 1955 yılında yazdığı "Mısır Nereye Gidiyor?" adlı makaledir ve Mısır İstihbarat Servisi'nin ilgisinden kaçınmak için takma adla (Said El Mısri) çıkmıştır. Doktora tezinin başlığı ise

1) Bu konuda etraflı bilgi için, Samir Amin'in Kaynak Yayınlarından Semih Lim çevirisiyle çıkan *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme* adlı eserindeki (1. Baskı, Mayıs 1992) Aidan Foster Çarter imzalı Önsöz'e başvurulabilir.

şöyledir: "Kapitalizm öncesi ekonomilerin uluslararası bütünleşmelerinin yapısal etkileri: Azgelişmiş denen ekonomileri yaratan mekanizma üzerine teorik bir inceleme". Amin'in bu çalışmayla alternatif bir teorinin unsurlarını formüle etmeye başladığı söylenir.

Samir Amin, 1960-70 arasında 20 kadar Afrika ülkesinin yapılarını çeşitli açılardan incelediği 8 kitap ve çok sayıda makale yazdı. Bu çalışmalar, Amin'in daha sonra gelecek büyük yapıtlarının temelini oluşturdu.

1959 yılında yayımlanan ilk kitabı 1957 Mısır'ında parasal ve mali akımlar üzerine Arapça yazılmış bir incelemeydi. Fransızca yayımlanan (1961) ilk kitabı Mali'nin 1959 milli hesapları üzerineydi. 1964'te Hasan Riad takma adıyla yazdığı *L'Egypte Nasserienne* ("Nasır Mısır'ı" denebilir) yayımlandı. 1965'te, o dönemde kendilerine özgü sosyalizm deneyleri yürüttüklerini belirten üç Afrika ülkesini inceleyen kitabı yayımlandı: *Üç Afrika Kalkınma Deneyimi: Mali, Gine ve Gana.* 1966'da çıkan Mağrip ekonomisi üzerine iki ciltlik kitabı Amin'in o zamana dek yazdığı en derin ve kapsamlı eseri sayılır. 1967'de Fildişi Sahili'nde kapitalizmin gelişimi üzerine bir kitabı yayımlandı. 1969'da Senegal iş dünyası üzerine bir kitap yayımladı. 1970'de ise ilgi alanını Ekvator Afrika ülkelerine (Kongo, Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti, Gabon, Kamerun) doğru genişletti. 1971'de 11 Batı Afrika ülkesini inceledi: 9 frankofon ve Gana ile Gambia. Bu kitap İngilizcede *Neo-colonialism in West Africa* ("Batı Afrika'da Yeni Sömürgecilik") adıyla yayımlandı.

Bunlardan sonra Samir Amin'in asıl teorik eserleri başlayacaktır. Başta 1970 yayım tarihli *Accumulation on a World Scale* ("Dünya Ölçeğinde Birikim") ve 1973'te yayımlanan *Unequal Development* ("Eşitsiz Gelişme"). Daha sonra da sırasıyla *Tarihte Sınıf ve Ulus ve Çağımızın Bunalımı* (1976), *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme* (1976), *Bağlantıyı Kesmek* (1985), *Avrupamerkezcilik* (1988)... Bu eserlerde yapılan analizleri, önerilen devrim ve sosyalizm stratejilerini daha ayrıntılı ele alacağız.

Emperyalizm, antiemperyalizm ve Marksizmin yeni yükselişi

Samir Amin'e göre çağımızın merkezi sorunsalı emperyalizm-

dir; bütün analizlerinin temelinde bu tespit yatar. 19. yüzyıldan farklı olarak, 20. yüzyıla özgü devrim modeli bu temel olgu kavranmadan oluşturulamaz. Bu sadece emperyalist sömürüye maruz kalan ezilen halklar için değil, bizzat metropol emekçi sınıfları için de geçerlidir.

Bu tespiti yaparken Amin'in çıkış noktası Lenin'in *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı eseri ve elbette 20. yüzyıl pratiğidir. Kafası 19. yüzyılda kalmış "Marksistleri" sert bir biçimde eleştirir. "Ezilen halkların büyük ilerleme hamleleri başlatamayacakları, çünkü onların üretici güçlerinin yeterince gelişmemiş olduğu ve devrimin yalnızca merkezin işçi sınıflarından gelebileceği iddiası"[2] ile hesaplaşır ve aslında durumun tam tersi olduğunu vurgular: "Bu halklar, emperyalizme isyan ederek, sosyalizm davasını her şeyden ve herkesten daha fazla ilerlettiler."[3]

Amin'e göre emperyalizm çağında, "Emeğin sermaye tarafından (ve ilk olarak, sisteme bir bütün halinde hâkim olan tekelci sermaye tarafından) sömürülmesinin ağırlık merkezi sistemin metropollerinden periferisine kaymıştır."[4] Bunun sonucu da sosyalizmin gelişmesinin, sistemin merkezinden değil, kapitalizmin geri bölgelerinden başlamasıdır. Çağın tarihinin itici gücü anti-emperyalist mücadeledir ve sosyalizme doğru ilerlemenin çıkış noktası da budur. "Periferinin kapitalist sistemden kopuşu merkezdeki sınıf mücadelesinin koşullarını kesinlikle değiştirecektir."[5]

Amin, bu eksen değişiminin sosyalist stratejiyi nasıl etkilediğini açık açık yazar: "Bu yüzyılda sosyalizm, antiemperyalist mücadele yoluyla ilerlemektedir. Bütün 19. yüzyıl tarihi ise, tersine, Batı proletaryasının devrimci mücadeleleriyle belirlenmişti İngiliz Çartistleri'nden Paris Komünü'ne kadar. Paris Komünü, gerçekte, emperyalizm öncesi dönemdeki devrimci mücadelenin son örneğiydi. Geriye dönüp bakıldığında, Lenin'in büyük umutlar beslediği Orta Avrupa'daki hareketler çoktan başarısızlığı mahkûmdular.

---

2) S. Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Kaynak Yayınları, Çev. S. Lim, 1. Baskı, Mayıs 1992, s.55.

3) Aynı eser, s.55.

4) Aynı eser, s.56.

5) Aynı eser, s.60.

Ne 1968 olayları, ne de Portekiz ve İspanya'nın taze geçmişi, Batı'da devrimci bir perspektifin mümkün olabileceğini gösteriyor. Öte yandan, Üçüncü Dünya'daki her antiemperyalist mücadele potansiyel bir sosyalist boyut yarattı ve yaratıyor."[6]

Amin, bu gelişimin gelip geçici bir olgu olmadığını vurgular ve Marksizm'in kuramsal yapısında da değişikliklere yol açacağını (daha doğrusu kapsamını genişleteceğini) öngörür: "Bu gelişme çizgisine, Marksizm'in Avrupa'daki tarihsel ve kültürel köklerinden hızla kopuşunda açıkça görülebileceği gibi, Batı-merkezli bakış açısının sona ermeye başlaması gerçeği eşlik ediyor."[7] (Samir Amin Batı-merkezlilik meselesini, sonraları -özellikle *Avrupamerkezcilik* adlı eserinde-, sadece Marksist kuram açısından değil, çok daha kapsamlı bir biçimde ele alacak ve alternatif bir uygarlık tarihi yaklaşımı geliştirmeye soyunacaktır.)

Görüldüğü gibi Amin, dünyaya emperyalist sömürüye maruz kalan ezilen halkların safından bakmayı önerir. Önerdiği yol haritasının başlangıç noktası ezilen ülkelerdeki anti-emperyalist mücadelelerdir. Marksizm'in yeniden doğuşunun kaynağı da antiemperyalizmin radikalleşmesi ve emekçi mücadelesiyle buluşmasıdır. 19. yüzyıl Marksizm'inden farklı olarak, ancak böyle bir perspektifle, daha kapsamlı ve enternasyonalist bir sosyalizm modelinin geliştirilebileceğini vurgular. Ona göre 20. yüzyıl sosyalist pratiği (hem Ekim Devrimi ve özellikle Çin Devrimi, hem de metropol işçi sınıflarının sosyal-demokrasinin -"sosyal-emperyalist" diye de nitelerideolojik hegemonyası altında bulunması) böyle bir perspektifin gerekliliğinin kanıtlarını sunmaktadır.

Merkez-çevre ilişkisi ve ileri-geri diyalektiği

"Merkez-çevre ilişkisi" ve "eşitsiz gelişme" kavramları, Samir Amin'in kuramsal çalışmalarında merkezi öneme sahiptir. Sadece emperyalizm çağını ve bu çağda sosyalizmin olanaklarını incelerken değil, tüm uygarlık tarihi çalışmalarında bu kavramlar çıkış noktasını oluşturur. Amin'e göre, "merkez"i yakalama şansı olma-

6) Aynı eser, s.61.
7) Aynı eser, s.56.

yan "çevre" onu aşmak zorundadır. Bu, "eşitsiz gelişme"nin bir ürünüdür ve tarihsel gelişmenin temel yasalarından biridir.

Amin, temel kuramsal sorunsallarından biri olan "kapitalizmin neden Avrupa'da geliştiği ve neden diğer coğrafyaların bu açıdan geride kaldığı" sorularına yanıt bulmak için "haraçlı" genel başlığı atında tanımladığı kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini çözümlerken "ileri-geri diyalektiği" diyebileceğimiz yöntemi kullanır ve temelde yine aynı kavramlar yer alır.

Avrupa feodalizminin haraçlı dünyanın azgelişmiş ve güçsüz bir versiyonu olduğunu belirten Amin, Avrupa'nın bu "geriliğinin" daha sonra avantaja dönüştüğünü vurgular. Haraçlı dünyanın merkezini oluşturan Doğu imparatorluklarının "ileriliği" ise giderek onların dezavantajı olmuştur. Doğu ile haraçlılıkta yarışamayan Batı, başka bir üretim tarzı (kapitalizm) eşliğinde onu aşmıştır. Amin, Çin-Japonya ilişkisinde de Batı-Doğu ilişkisine benzer bir merkez/çevre bağlantısı olduğuna dikkat çeker.[8] Sadece haraçlılıktan kapitalizme geçiş ve kapitalizmden sosyalizme geçişte değil, Antik Çağ'da da benzer ilişkilere rastlandığını belirten Amin, bunun evrensel bir yasayı işaret ettiğini vurgular. Şöyle yazar:

"Sistemin merkezinde, yani üretim ilişkilerinin daha yerleşik olduğu yerde, bu ilişkilerce yönlendirilen üretici güçlerin yükselişi sistemin bütününde tutarlılığı artırırken, sistemin çevresinde, üretici güçlerin yeterince gelişmemiş olması ona daha büyük bir esneklik kazandırmakta, bu da erken bir devrimin gündeme gelmesini açıklamaktadır. Sonunda her gelişmenin iktisadi temelce belirlendiğini vurgulayan bu sav, tarihsel maddeci ilkelerin yadsınması değil, geliştirilmesi yönündedir."[9]

Gerek ezilen dünya halklarına sosyalizmi yasaklayan kafası 19. yüzyılda kalmış "Marksistleri" eleştirirken, gerekse Avrupamerkezci tarih anlayışının ideolojik tezlerini tek tek ele alıp hesaplaşırken, Samir Amin'in çıkış noktası bu sav olmuştur.

---

8) S. Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Ayrıntı Yayınları, Fransızcadan çeviren: Mehmet Sert, 1. Basım, Temmuz 1993, s.80.

9) Aynı eser, s.180.

Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi

Samir Amin *Avrupamerkezcilik* adlı anıt eserinde "mucize"lerle savaşır. Kökleri Rönesans'tan geriye uzanmayan, 19. yüzyılda kapitalist sömürgecilik emperyalizme evrilirken burjuva ideologlarca uydurulmuş, tüm tarihi "Yunan mucizesi" ve "Batı mucizesi" ekseninde okuyan ve diğer halklara bu "eşsiz" uygarlık çizgisini takip ve taklit etmelerini öneren Avrupamerkezci ideoloji ile hesaplaşır.

Amin'e göre, yeni ve daha kapsamlı bir sosyalizm kuramı/modeli geliştirmek için bu hesaplaşma şarttır: "Batı düşüncesinin yarım kalmış evrenselciliğinin yerine tam anlamıyla evrenselci bir toplum kuramı koymak tasarısı çok iddialı görülebilir. Ama bence bu, yüzyılımızın ilerici düşüncesinin en önemli görevi sayılmalıdır. Marx'ın başlattığı -ama yalnızca başlattığı- bu girişim ne yazık ki gerektiği gibi sürdürülemedi."(10)

Hemen belirtelim: Samir Amin bir "Avrupa düşmanı" değildir; kimilerinin yaptığı gibi Batı-merkezciliğin karşısına bir Doğu-merkezcilik koymaz. İslam fundemantalizminin özünde olan bu yaklaşımı da aynı sertlikte eleştirir. Amin'in derdi, dünyalı bir sosyalizme yol haritası çizmeye çalışmaktır.

Amin'e göre toplumların gelişim evreleri

Samir Amin, uygarlık tarihi boyunca evrensel nitelikte üç ardışık evre belirler: "İlkel komünizmi izleyen uzun geçiş dönemine karşılık gelen komünsel evre; gelişmiş kapitalizm öncesi toplamların tümünde belirgin olan haraçlı evre; ve nihayet, dünya sistemi haline gelen kapitalizm."(11)

Amin, bir dünya tarihi yazmak peşinde değildir. Bütün bu evreleri merkez-çevre ilişkisi bağlamında ve Avrupamerkezci tarih anlayışını eleştirmek açısından ele alır ve dönüm noktalarına (ve nedenlerine) yoğunlaşır.

Marx sonrası "kaba Marksizm'in" zincir teorisini (ilkel komünal-köleci-feodal-kapitalist-sosyalist) eleştiren Amin, örneğin köleciliğin evrensel bir tarz değil, haraçlı dünyanın ticari ilişkilerle

10) Aynı eser, s.7.

11) Aynı eser, s.155.

bağlantısı bulunan çok özel ve yerel bir biçimi olduğunu belirtir. Bir başka örnek, Türkiye solunu da epey meşgul etmiş "Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)" kavramıdır. Amin ATÜT'ün de Avrupa'nın "benzersizliğini" ve Asya'nın "geriliğini" iddia eden Avrupamerkezci bir uydurma olduğunu vurgular: "O zaman XI. yüzyılda Avrupa'nın XVIII. yüzyılda ürettiği kadar demir üreten ve nüfusu bir milyondan kalabalık beş kenti bulunan Çin'i nasıl sınıflı toplumun başlangıç aşamasında sayabiliriz? Oysa Avrupa üretici güçlerin gelişimi bakımından aynı düzeye geldiğinde sanayi devrimini başlatmak üzere değil miydi?"[12]

Amin, "Avrupa mucizesi" ve "Avrupa'nın benzersizliği" tezlerine de şöyle karşı çıkar: "Aslında tüm haraçlı toplumlar, üzerinde geliştikleri üretim ilişkilerini tartışma konusu etmek ve yeni ilişkiler yaratmak zorundaydılar, çünkü üretici güçlerin gelişmeye devam etmesi buna bağlıydı. Başlangıçta kapitalizm yalnızca Avrupa'ya özgü değildi. Ama Avrupa bu evreyi yaratan ilk kıta olarak, daha sonra diğer kıtaların bu yönde normal bir gelişme izlemesini engelledi. Demek ki burada açıklanması gereken nokta, kapitalizmin Avrupa'da nasıl yaratıldığı değildir yalnızca; orada az çok erken bir evrede ortaya çıkmışken, daha ileri haraçlı toplumlarda ortaya çıkmasının niçin bu kadar geciktiğidir."[13] Amin bu temel soruya -yukarıda da belirttiğimiz gibi- "merkez-çevre ilişkisi", "eşitsiz gelişim" kavramlarını kullanarak ve "ileri-geri diyalektiği" yöntemini geliştirerek yanıt arar.

Samir Amin, "Antik Yunan-Batı" ekseninin de tarihi gerçeklerle uyuşmayan bir Avrupamerkezci uydurma olduğunu söyler. Yunan uygarlığının temelindeki Mısır ve Mezopotamya etkisini vurguladıktan sonra bu eksen konusunda şunları yazar:

"Yunanistan = Batı / Mısır, Mezopotamya, İran = Doğu karşıtlığı Avrupamerkezciliğin daha sonra uyduracağı sahte bir karşıtlıktır. Çünkü o dönemde sınır, bölgenin bütününe göre daha geri olan Batı'nın coğrafi olarak Avrupa ve Kuzey Afrika'yı kapsayan kesimi ile, daha ileri olan Doğu arasındadır; ve Avrupa, Afri-

12) Aynı eser, s.158.

13) Aynı eser, s.155-156.

ka ve Asya'yı meydana getiren coğrafi bütünlerin uygarlık tarihi açısından hiçbir sürekliliği yoktur. Oysa Avrupamerkezcilik geçmişi, Akdeniz'i uzunlamasına kat eden modern bölünmeye göre tasarlamaktadır."[14]

"Bağlantıyı kesmek"

Samir Amin -çoğuna burada değinemeyeceğimiz- bütün bu tarih tartışmalarını "Avrupamerkezci olmayan bir sosyalizm modeli" hedefiyle yapmıştır. Bu amaçla hem 19. yüzyıl Marksizmi içindeki Avrupamerkezci unsurları, hem de Sovyet deneyini (elbette Çin deneyini de) eleştiri süzgecinden geçirir.

Amin'in bu noktada önerdiği temel kavram "bağlantıyı kesmek" kavramıdır: "Çağımızın meydan okumasına verilebilecek tek akla yatkın yanıt, sosyalist bir çerçeveye oturtulmuş, bağlantıyı kesmek seçeneğidir."[15] Amin, burjuvazinin böyle bir bağlantıyı kesme gücünden yoksun olduğu, ancak bir halk ittifakının bunu gerçekleştirebileceği, bunun gerçekleşmesi için ise sosyalizm perspektifinin zorunlu olduğu görüşündedir.

Samir Amin gerçekçidir; bağlantıyı kesmenin "bir çırpıda sosyalizm" biçiminde olamayacağını vurgular. "Gerçek tarih bizi, çevresel toplumlardaki anti-kapitalist devrimden ve ulusal kurtuluş hareketinin radikalleşmesinden kaynaklanan 'kapitalizmötesi'ne yönelik gelişmenin yapısı ve perspektifini çözümlemeye zorluyor"[16] diye yazar. Bunlar "oldukça karmaşık anti-kapitalist devrimlerdir".[17] "Marx'ın tasarladığı klasik sosyalist geçiş perspektifinde düşünülmemiş olan, bu özgül ve yeni çelişmenin ortaya konulması, kapitalizm sonrası rejimlerin asıl içeriğini (sosyalizm, kapitalizm, devletçilik eğilimlerini çatışmalı bir biçimde bir araya getiren ulusal ve halkçı bir yapı) de vurguluyor."[18] diye ekler. Amin bu noktada Çin Devrimi pratiğine ve bu devrimin önderi Mao Zedung'un katkılarına özel bir değer biçer ve bir çıkış noktası olarak değerlendirir.

---

14) Aynı eser, s.49.
15) Aynı eser, s.217.
16) Aynı eser, s.218.
17) Aynı eser, s.218.
18) Aynı eser, s.219.

Bu görüşleri kimilerince Amin'in sosyalizmden uzaklaştığı biçiminde yorumlanmıştır. Bu hem büyük bir haksızlıktır, hem de kapitalizmin ve dolayısıyla sosyalizmin dünyalılaştığı 20. yüzyıl gerçeklerini kavrayamamanın göstergesidir. Aşamaların reddi ve bir çırpıda sosyalizm hayalciliği, keskin söylemine karşın, dönüp dolaşıp sosyalizmin olanaksızlığıyla sonuçlanır. Oysa Samir Amin, Lenin'in öngördüğü ve Mao'nun hayata geçirdiği gibi "mevcut koşullarda devrimin ve sosyalizmin yolları"nı aramaktadır.

"Aşamacılık"la eleştirilen Samir Amin, aslında tam tersine "sıçramacı"dır. Onun tarihe ve dönemine ilişkin bütün kuramsal çalışması "ileri-geri diyalektiği" perspektifiyle sıçramaların analizine dayanır. Aşamaların gerekliliğini anlamayan, sıçramanın da önünü tıkar. Kaldı ki, dün Samir Amin'i aşamacılık ve sosyalizmden uzaklaşmakla eleştirenlerin çoğu, sosyalizm dalgasının geri çekildiği bugün onu aşırı sıçramacılıkla eleştiriyorlar.

Sosyalist Modernite

Artık Samir Amin'in Sovyetler Birliği'nin dağılışından ve Sosyalist Blok'un çöküşünden sonra başlayan neo-liberal dalga hakkında yaptığı çözümlemelere geliyoruz. Amin'in neo-liberalizmle ve postmodernizmle hesaplaştığı yazıları ve Modernite analizleri, bu yeni durumu da göz önüne alarak tekrar bir devrim ve sosyalizm modeli önermeye hasredilmiştir. Uzun aktarmalar yapamayacağımız için okurlara Amin'in bu dönemde yazılmış şu kitaplarını öneriyoruz: *Kaos İmparatorluğu, Liberal Virüs, Kapitalizmden Uygarlığa, Kapitalizmin Hayaleti, Modernite Demokrasi ve Din.* Fakat kısaca Amin'in Modernite ve aydınlanma-sosyalizm ilişkisi konularındaki analizlerine değinmek gerekiyor.

Samir Amin postmodernistleri eleştirmeye bir Modernite tanımı yaparak başlar: "İnsanlar bireysel ve kolektif olarak kendi tarihlerini yaparlar ve yapmalıdırlar savı." Amin'e göre "bu öyle bir savdır ki, -Avrupa'da olsun, başka yerlerde olsun- önceki toplumlarda geçerli egemen düşünceden kopuşu simgeler".[19]

19) S. Amin, *Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi*, Yordam Kitap, Fransızcadan Çevirenler: F. Başkaya, U. Günsür, G. Öztürk, 2014, s.15.

Amin bu tanımdan yola çıkarak, Modernitenin -aşılmak bir yana- ömrünü doldurmaktan çok uzak olduğu, hatta henüz Modernitenin çok başlarında bulunulduğu saptamasını yapar. Bu saptamalar, Modernite ile kapitalizmi eşitleyen, kapitalizmin bütün suçlarını Moderniteye yükleyen, kapitalizmi aşma kılıfı altında Modernite ve aydınlanmayı da küpeşteden atan ve dolayısıyla "post" değil "pre"-modernizme savrulan yaklaşımları eleştirmenin zeminini oluştururlar.

Amin, modern dünyanın oluşmasında son derece önemli iki tarihi dönemeçten söz eder. Bunlardan birincisi Modernitenin doğuşuyla ilgilidir; kapitalizmin de doğduğu Bilimsel Devrim ve aydınlanma dönemidir. Buna "burjuva Modernitesi" veya "Modernitenin ilk aşaması" da diyebiliriz. Amin, ikinci dönemeci de şöyle saptar: "İkinci önemli tarihsel an Marx'ın aydınlanma felsefesinin burjuva aklına yönelttiği eleştiriyle başlayandır. Bu eleştiriyle, Modernitede yeni bir sayfa açılıyordu ki, ben buna eleştirel Modernite diyorum."[20] Amin bu iki Modernite atılımını, Fransız devrimi ve Sovyet ve Çin devrimleriyle simgeler.

Amin, postmodernistlerin kapitalizmin ve emperyalizmin bütün suçlarını Moderniteye yüklemelerine şiddetle karşı çıkar. Şöyle yazar örneğin:

"Bazılarının yaptığı gibi, Modernitenin Auschwitz'in suçlusu olduğundan 'iflas' ettiğini iddia etmek anlamsızdır. Bütün aydınlanma düşüncesinin açık bir düşmanı olan Hitler, aydınlanmanın bir ürünü değildir. Hitler, aydınlanmanın en büyük kazanımları olan demokrasi ve yurttaşlık kavramlarını ortadan kaldırmaya, onların yerine ilkel komünal Yeni Düzeni getirmeye girişmişti."[21]

Samir Amin, bu dönemde yaptığı analizlerin, *Avrupamerkezcilik*'te ortaya attığı tezlerin devamı olduğunu da belirtir.[22]

---

20) Aynı eser, s.19-20.

21) S. Amin, *Kapitalizmin Hayaleti: Günümüz Entelektüel Modalarının Bir Eleştirisi*, Sarmal Yayınevi, Türkçesi: C. Algan, 1. Baskı, Ekim 1999, s.102.

22) S. Amin, *Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi*, Yordam Kitap, Fransızcadan Çevirenler: F. Başkaya, U. Günsür, G. Öztürk, 2014, s.11-12.

Teşekkürler Samir Amin

Samir Amin, 20. yüzyılın başında emperyalizm ve Ekim Devrimi ile başlayan, Çin Devrimi ile devam eden, yüzyılın sonunda küresel burjuvazinin saldırısı ve sosyalist dalganın geri çekilmesi ile süren çatışmalı ve karmaşık süreci büyük bir başarıyla analiz eden, sürecin her aşamasında devrim ve sosyalizm modelleri üreten önde gelen bir sosyalist kuramcıydı. Sosyalizm pratiklerini de eleştiri süzgecinden geçirerek, daha kapsamlı ve dünyalı bir sosyalist perspektifin temellerini atmaya çalıştı. Yaşadığımız sürecin daha geniş süreçler içindeki yerini ortaya çıkarmaya uğraştı ve bu uğraşla ufkumuzu genişletti. Gerek Avrupamerkezcilik eleştirileri gerekse Modernite analizleriyle geleceğe uzanabilmemiz için bize çok verimli bir külliyat ve önemli bir miras bırakarak doğaya karıştı.

Güle güle Samir Amin, teşekkür ederiz...

(Bilim ve Gelecek,
Sayı 175, Eylül 2018)

'Dışarıdan bilinç' meselesi

Sıradan işçilere ve emekçilere sosyalist bilincin ancak dışarıdan verilebileceği meselesi sosyalistlerin kadim bir tartışmasıdır. Politik bir tartışma olduğu kadar, öncü-kitle diyalektiği, öncü parti, kitleler içinde parti çalışması gibi -başta örgüt kuramı olmak üzere- kuramsal boyutları ve bilgi teorisine uzanan felsefi boyutları da bulunur. Esas olarak Lenin'in tamamen bu konuya hasrettiği ve Rusya'daki çeşitli sosyalist gruplarla tartıştığı *Ne Yapmalı?* adlı eserinden kaynaklanır. Ama farklı boyutları da düşünüldüğünde Marx ve Engels'in de, Mao Zedung'un da bu çerçeve içinde değerlendirilebilecek çözümlemeleri mevcuttur.

Lenin 1902 yılında kaleme aldığı *Ne yapmalı?*'da fikirlerini net bir biçimde formüle eder:

"İşçiler arasında sosyal-demokrat (o dönemde "komünist"lere verilen ad-eh) bilincin olamayacağını söyledik. Bu bilinç onlara dışardan getirilmeliydi. Bütün ülkelerin tarihi göstermektedir ki, işçi sınıfı, salt kendi çabasıyla yalnızca sendika bilincini, yani sendikalar içerisinde birleşmenin, işverenlere karşı savaşım vermenin ve hükümeti gerekli iş yasalarını çıkarmaya zorlamanın vb. gerekli olduğu inancını geliştirebilir. Oysa sosyalizm teorisi, mülk sahibi sınıfların eğitim görmüş temsilcileri tarafından, aydınlar tarafından geliştirilen, felsefi, tarihsel ve iktisadi teorilerden doğup gelişmiştir. Toplumsal konumlarıyla, modern bilimsel sosyalizmin kurucuları,

Marx ve Engels'in kendileri de, burjuva aydın katmanındandırlar."[1]

Açık bir nokta ama yine de belirtelim: Lenin bu eserinde "kendiliğinden bilinç"in kendisi ile değil, kendiliğinden bilinci abartan, kutsayan ve sosyalist bilinci küçümseyen kesimlerle, yani "kendiliğindencilik"le (çeviride "kendiliğindenlik" sözcüğü tercih edilmiş-eh) mücadele eder. Lenin'in bir olgu olan "kendiliğinden bilinç"e nasıl yaklaştığı ise ayrı konudur.

Anlamlı bir tartışma için, her yapıt gibi *Ne Yapmalı?*'nın da hangi koşullarda yazıldığını göz önüne almak gerekir. Lenin bu kitabı, dönemin Rusya'sında sosyalistler içinde etkin olduğunu düşündüğü ekonomizmle, kendiliğindencilikle, trade-unionculukla (mücadeleyi sendikacılıkla, kooperatifçilikle ve ekonomik mücadele ile sınırlamak) hesaplaşma hedefiyle yazmıştır. Bu nedenle kurama ve dışardan bilince özellikle vurgu yapması anlaşılır. Örneğin bürokratizmle, tepeden inmeci eğilimlerle tartışan bir yazıda elbette başka vurgular öne çıkacaktır (Lenin'in bu tür yazıları da vardır).

İkincisi, *Ne Yapmalı?*'nın yazıldığı dönemde (1902) Rusya'da sosyalist hareketin henüz zayıf ve toy olmasıdır. Burjuva ideolojisinin sosyalist ideolojiye oranla çok daha köklü olduğunu vurguladıktan sonra Lenin, -deyim yerindeyse- çubuğu dışardan bilinçten yana neden büktüğünü de şöyle açıklar:

"Ve herhangi bir ülkede sosyalist hareket ne denli genç ise, sosyalist olmayan ideolojiyi güçlendirme yolundaki bütün girişimlere karşı o denli gayretli savaşım verilmeli, ve işçiler o denli kararlı bir biçimde, 'bilinçli unsurun abartılması'na vb. karşı feryat eden kötü danışmanlara karşı uyarılmalıdır."[2]

Kısacası, Lenin'in *Ne Yapmalı?*'daki yaklaşımları bu toplumsal ve öznel koşullar bilinerek tartışılmalıdır. Her yazılanı, kendi bağlamı içinde (doğal sınırlılıklarını da dikkate alarak) değerlendirmek gerekir.

Fakat biz, şimdilik konunun başka bir boyutunu ele almak istiyoruz.

---

1) V. İ. Lenin, *Ne Yapmalı?*, Çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, 10. Baskı, Ankara, 2016, s.38-39.

2) Aynı eser, s.50.

Peki, aydınların 'dışarısı' neresi?

Sosyalizm teorisi, Lenin'in de vurguladığı gibi, ancak "mülk sahibi sınıfların eğitim görmüş temsilcileri tarafından, aydınlar tarafından" geliştirilebilir diyelim... Peki, Marksistler nasıl Marksist olur? Bu burjuva aydınları nasıl sosyalist aydınlara, işçi sınıfının aydınlarına dönüşür? Kendi başlarına sosyalist bilince ulaşamayacak olan işçilere bu bilinci verecek olan sosyalist aydınlar bu bilinci nasıl edinecektir? Aydınların "dışarısı" neresidir? Kimsenin anasından sosyalist olarak doğmadığını veya sosyalist bilincin vahiy yoluyla verilmediğini bildiğimize göre, sosyalist olmak çok kişisel ve tesadüfî bir olgu mudur? Sosyalist bilinç, diğer aydınlara (ve aydın adaylarına), bu bilinci önceden bir şekilde edinmiş olanlar tarafından mı, yani okuyarak veya parti eğitimi yoluyla mı verilir? Öte yandan, bu yollarla verilen ve sosyalist olduğu iddia edilen bilincin gerçekten sosyalist olup olmadığı nasıl belirlenecektir? Bunun kıstası nedir?

Bunlar spekülatif sorular değildir. Hatta işçilerin sosyalist bilince nasıl eriştikleri sorusundan çok daha kuramsal ve felsefi boyutlar içerirler; bilginin kaynağı nedir ve o bilginin doğruya yakınlığının ölçütü nedir türünden felsefi meselelerle ilişkilidirler ve yanıtları bazı yönleriyle "işçilere dışardan bilinç" konusuna da ışık tutabilir.

Bu sorular sosyalist olduğunu iddia eden her kişi (ve örgüt) için geçerlidir, ama bizzat bilimsel sosyalist kuramın kurucuları olan Marx ve Engels'in nasıl Marksist olduklarını belirlemek bu soruların yanıtını vermek için iyi bir örnek oluşturabilir.

Marx, nasıl Marksist oldu?

Genç Marx ve Engels'in teorik gelişmeleri, sol-Hegelcilikten, Feuerbach'çılıktan başlayıp, o dönem aydınlar arasında hayli popüler olan sosyalist fikirlerden geçerek, temel ilkelerini kendilerinin geliştirdiği bilimsel sosyalizmin ilk basamaklarına varan bir çizgi izler. Bu gelişim, topu topu dört senede, Marx ve Engels'in gençlik dönemlerini kapsayan 1840-1844 yılları arasında gerçekleşir.

Elbette ikisi de hem o güne değin etkili olmuş felsefe okullarını, hem de çağdaş fikir akımlarını incelemişlerdi. Fakat geç-

miş bilgi birikimini dağarcığına katmak, bilgiyi ilerletmek için gerekli koşullardan biri olmasına rağmen, hiçbir zaman yeterli olmamıştır.

Peki, Marx ve Engels'in bilinçlerindeki -aynı zamanda geçmiş birikiminden köklü bir kopuş anlamına da gelen- sıçramaya neden olan dinamikler nelerdi? Bu soruya yanıt verebilmek için; Marx ve Engels'in 1840 başlarında etkin bir düşünür olarak ortaya çıkmalarından, 1844'te çalışmalarını ortaklaştırmaya karar verdikleri güne kadarki yaşamlarını kısaca gözden geçirmek gerekli.

Marx Berlin'de öğrenimini sürdürürken, sol-Hegelcilere katıldı. Sol-Hegelci düşüncenin bir nevi teorisyenliğini yapan Ludwig Feuerbach'ın yazdığı yazı ve kitaplar, içlerinde Marx'ın da bulunduğu demokratik ve tanrı-tanımaz fikirlere sempati duyan gençleri büyük ölçüde etkilemişti.

Marx 1841 yılında eski Yunan felsefesi üzerine bir tez hazırlayarak doktorasını aldı, fakat kariyer yapmanın fikirlerini terk etmek anlamına geleceğini anlayınca akademiyi bıraktı. Ocak 1842'de Köln'de çıkmaya başlayan bir muhalefet yayını *Rheinische Zeitung*'da başyazar olarak çalışmaya başladı. Marx bu gazetede ilk siyasal yazılarını yazdı ve ilk kez yoğun bir siyasal mücadele içinde bulundu. Marx'ın başyazarlığında, Almanya'da halen etkili olan feodalizme karşı devrimci bir muhalefet yürüten gazete Mart 1843'te hükümet tarafından kapatıldı.

Marx'ın, bir yıl süren siyasal savaşım deneyimi kafasındaki Hegelci kalıntıları sildi ve Feuerbach'çılığı da aşıp sosyalizme hazır hale gelmesine yol açtı. 1843 Kasım'ında Paris'e gitti. Paris 1830'dan beri çeşitli işçi mücadelelerine sahne olmuş, sosyalist fikirlerin yaygın olduğu devrimci bir merkez konumundaydı.

Marx Paris'te aradığını buldu: Burjuvazinin kuyruğundan ayrılıp, kendi öz çıkarları için mücadeleye atılan ve örgütlenen proletarya. İşçilerle olan bu teması, katıldığı söyleşiler ve pratik mücadeleler, bilincinde bir sıçramaya yol açtı. Marx, kafasındaki büyük ideallere hangi toplumsal güce dayanarak, hangi sınıfın dinamizmiyle ulaşabileceğini net bir biçimde Paris'te kavradı. Fransa'da bir sayı yayımlanabilen *Fransız Alman Yıllıkları* adlı dergiyi çıkardı ve burada ulaştığı fikirleri ortaya koydu.

Friedrich Engels de siyasal hayatına genç Hegelcilerle ilişki kurarak başladı. 1841-42 yıllarında Berlin'de askerliğini yaparken Feuerbach'ın Hegelcilere yaptığı eleştirilerden etkilenmişti ve radikal demokrat bir çizgiye sahipti. 1843'te Manchester'a, babasının yanında çalışmak üzere gittiğinde henüz sosyalist değildi.

Kapitalizmin beşiği İngiltere'nin sanayi merkezi Manchester'da proletaryayı tanıdı. Babasının işyerinde işçilerle görüştü, onların yaşam tarzlarını inceledi. İşçilerin sefil koşullarda, yoksulluk içinde geçen yaşamları Engels'i etkiledi. Engels'in İngiltere'de geçirdiği ilk yıllarda Çartist hareketin saflarında mücadeleye katılması, işçi sınıfının yaşamı ve davranışları konusunda yaptığı dikkatli gözlemler, düşüncelerinin kökten değişmesine ve bilimsel sosyalizme doğru yol almasına neden oldu. Engels, 1845'te yazdığı "İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu" adlı makalesinde, yaptığı gözlemleri teorileştiriyor ve bilimsel sosyalizmin ilk eserlerinden birini oluşturuyordu.

1844 yılında Paris'te tanışarak düşünsel çalışmalarını ortaklaştıran bu iki felsefeci ve aktivist, hiçbir masa başı çalışmasında yapamayacakları keşiflerini bu pratikler içinde gerçekleştirdiler: Proletarya dünyayı değiştirebilir ve yepyeni bir sistemin kurucu öncüsü olabilir.

Genç Marx ve Engels bu keşiflerinden sonra artık -sadece parlak birer filozof değil- 'Marksist'tirler! Feuerbach üzerine yazdıkları tezlerinde de felsefecilere bu yöntemi önerirler. Yani yorumlamak yetmez, değiştirmek gerekir; mevcut teori yetmez, yeni pratik gerekir.

Marx ve Engels 1847'ye kadar yazdıkları çeşitli makale ve kitaplarda Hegelciliği ve Feuerbachçılığı aştıkları noktaları açıklarlar ve o dönem geçerli olan küçük burjuva sosyalizmi ile kendileri arasındaki farkları ortaya koyarlar. Marx'ın *1844 El Yazmaları*, 1845'te Engels ile birlikte yazdığı *Kutsal Aile*, 1845-46'da *Alman İdeolojisi*, 1847'de Proudhon'u eleştiren *Felsefenin Sefaleti* adlı eserleri ile Engels'in 1845'te yazdığı *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* ile 1847'de *Komünizmin İlkeleri* adlı eserleri, bilimsel sosyalist kuramın temellerini attıkları, o döneme kadar edindikleri felsefi ve pratik tecrübeleri özetledikleri çalışmalardır.

Sosyalist bilincin kaynağı

Bu kısa yaşamöyküsü parçasından hangi sonucu çıkarabiliriz? Bilimsel sosyalist kuramın yaratıcıları olan Marx ve Engels'in bu kurama ulaşmalarının altındaki dinamik, işçilerin ve emekçilerin şu veya bu düzeydeki mücadeleleridir. Onların eğitimle edindikleri "felsefi, tarihsel ve iktisadi teoriler" bu emekçi pratiği ile temasa geldiği noktada sosyalist bilinç oluşabilmiştir. Bu pratik olmasaydı veya onlar temasa geçmeseydiler, Marx ve Engels de birer parlak burjuva kuramcısı olarak kalacaklardı. O halde ironik bir biçimde şu sonuca varabiliriz: Sosyalist bilincin esas kaynağı, emekçilerin kendiliğinden bilincidir! Daha doğrusu teorinin esas kaynağı, toplumsal pratiktir.

Yani emekçilerin kendiliğinden bilincini de yabana atmamak gerekir. Bununla bir şekilde birleşemeyen ve feyz almayan bir bilinç sosyalist bir bilinç olamaz. Aydınlara da sosyalist bilinç "dışarıdan" verilir. O "dışarısı" emekçi sınıfların, kitlelerin bağrıdır. Ve bu bir kere yapılıp biten bir süreç de değildir. Bir kere sosyalist olan kişi veya örgüt, artık bu konuda "bağışık" olacak diye bir şey yok. Sosyalist olduğunu iddia eden kişi veya örgüt ile emekçi pratiği arasındaki kanallar sürekli açık olmalıdır. Sadece emekçileri sosyalist yapmak için değil, daha da önemlisi o aydın kişi veya örgütün sosyalist olarak kalmasını sağlayabilmek için... Sadece öğretmek için değil, öğrenmek ve yenilenmek için de...

Aslında Lenin de adı geçen yapıtında bunu vurgular, "kendiliğinden unsur, özünde **tohum** halindeki bir bilinçlenmeden başka bir şey değildir" diye yazar.[3] O "tohum", bir emekçi için de, eğitim almış bir aydın için de gerek şarttır. O tohum olmadan sosyalist bilinç de olmaz. Bir Marksist, serada veya saksıda yetişmez. Ayrık otlarıyla temas etmeden, pratiğin içine girmeden, pür-i pak kalmaya çalışarak sosyalist bilinç gelişemez. Hem ne malum pür-i pak olduğu iddia edilen kuramın (veya politikanın), bırakın pür-i pak olmayı, doğru olduğu? Bunun tek kıstası yine pratiktir, emekçilerin bağrıdır.

Son olarak, neden ustaları Feuerbach'ın değil de Marx ve

3) Aynı eser, s.37.

Engels'in bilimsel sosyalist kurama ulaşabildiğini irdeleyelim. Bu sorunun yanıtı teorinin nasıl ve kimler tarafından geliştirilebileceği konusunda güzel bir örneği oluşturuyor.

Feuerbach, tüm hayatı boyunca sınıf mücadelelerinden uzak kalmış, oturduğu küçük bir Fransız kasabasında pratikten kopuk felsefi soyutlamalar arasında gezinip durmuştur. Bu konumu Feuerbach'ın toplumsal savaşımların ortaya çıkardığı yeni sorunlardan ve bu sorunları çözme çabasından uzak kalmasına neden olmuştur. İşte tam da bu nedenle Feuerbach, siyasi mücadeleye dolaysız bir biçimde katılan ve saf tutan, toplumsal sınıfları ve gelişmeleri yakından izleyen eski öğrencileri Marx ve Engels tarafından aşılmış ve geride kalmıştır.

Kendiliğindenciliği elbette eleştirmek gerekir. Fakat bu eleştiriyi "kendiliğinden bilinci" eleştirme noktasına kadar götürüp abartanlar, beslenme kaynaklarını kesmiş ve sonuç olarak kendiliğindenciliğe hizmet etmiş olurlar. Çünkü sorun kendiliğinden bilinci eleştirmek değil, onun sosyalist bilince nasıl dönüşebileceğinin yollarını bulmak, bunun için çabalamaktır. Bu yaklaşım kavrandığında "kendiliğinden bilinç" küçümsenecek, aşağılanacak bir şey değil, çıkış noktası olarak değerlendirilebilecek bir olgu olur. Bir sosyalist örgüt, kendiliğinden bilince kapılarını kapatarak değil, onu kendi pratiği içinde dönüştürmeye ve geliştirmeye öncülük etmeye çalışarak sosyalist olarak kalabilir. Bunu yapmayan sosyalist örgütün sosyalistliği ancak "kendinden menkul" olur ve ciddiye alınacak bir tarafı kalmaz.

"Bilinç dışarıdan verilir" formülü diğer boyutları göz ardı edilir, tek başına ele alınır ve kutsanırsa, tipik burjuva yaklaşımı ile araya sınır çekilemez. Lenin'in devrimci formülü, bilenler bilmeyenlere anlatsın formülüne, eğitimin her şeyin anahtarı olduğu formülüne dönüşür. Teori-pratik diyalektiğini göz ardı eden, bilginin kaynağının yine bilgi olduğunu savlayan görüştür bu, yani idealizm... Tıpkı *İncil*'in ilk cümlesi olan "Başlangıçta söz vardı" önermesi gibi. Oysa biliyoruz ki, başlangıçta eylem vardı; doğanın evriminde de, canlılığın evriminde de, insanın evriminde de, toplumun evriminde de... "Söz"ü bu "eylem" yarattı.

Kitleler nasıl dönüşür?

Bilinç dışardan verilir; ama nasıl? Sosyalist bilince ulaşmış örgüt ile kendi başlarına taş çatlasa kendiliğinden bir bilince ulaşabilecek emekçi kitleler arasındaki açı nasıl kapatılacaktır?

Bu sorunun sadece "teknik" bir sorun olduğunu, bir örgütlenme ve kitleler içinde propaganda çalışması sorunu olduğunu düşünmek kadar hatalı bir şey yoktur. Böyle bir yaklaşım, sosyalist devrimin ne olduğunu, diğer devrimlerden (örneğin burjuva demokratik devrimlerden) ne farkı olduğunu kavramamak anlamına gelir. Sosyalizm sadece kapitalizmi devirmek değildir; sınıflılık durumunu tümden ortadan kaldırmak demektir. Marx, tarihte ilk kez bir sömürülen sınıfın (proletaryanın), kendisi ve giderek tüm toplum için harekete geçebilme potansiyeli bulunduğunu, ezilen insanlığın bu düzeye geldiğini savlar. Sosyalist devrim, (burjuva demokratik devrimlerde olduğu gibi) bir sömürücü sistemin yerini başka bir sömürücü sistemin alması değil, sömürünün tümden ortadan kaldırılması demektir ve proletarya bunu yapabilir. Zaten Marx'ın -kendi deyimiyle- en büyük buluşu da budur. Sosyalizm partinin iktidarı değildir, emekçilerin iktidarıdır. Bu da sadece teknik bir sorun değildir. Yani bilinçler arasındaki açının kapanması sorunu, partinin teknik bir derdi değil, başlı başına devrimin ve sosyalizmin kendisidir. Parti bir "amaç" değildir, zorunlu bir "araç"tır. Kısacası, parti (yani sosyalist bilinç) fazla "dışarıdan" kalırsa, onun yapacağı şey -eğer bir şey yapabilirse- sosyalizm olmaz. Sosyalizm "kendisi için sınıf (ve toplum)" ile gündeme gelebilir; "kendisi için parti" ile değil. "Kendisi için sınıf" ile "kendisi için parti" arasında ters orantı vardır.

Marx'ın bu noktada son derece öğretici bir çözümlemesi var; şöyle yazıyor:

"Devrim, yalnızca yönetici sınıfı devirmenin başka yolu olmadığı için değil, fakat aynı zamanda onu deviren sınıf ancak ve ancak bir devrim içinde kendisini geçmişin birikmiş pisliklerinden temizleyebileceği ve böylece toplumu yeniden kurabileceği için de zorunludur."[4]

---

4) K. Marx, *Marx'ın Toplum Kuramı - Seçme Metinler*, Çev. Özer Ozankaya, Doğan Yayınları, Ankara, 1971 s.19 (*Alman İdeolojisi*'nden).

Marx burada, devrimin sadece bir iktidar değişimi olmadığını, asıl olarak devrimi yapan emekçi sınıfların kendi pratikleri içinde dönüşümleri olduğunu belirtiyor ve kitlelerin devrimci pratiğinin devrim ve sosyalizm için belirleyiciliğini vurguluyor. Bu vurguyu Marx'ın 19. yüzyıldan 20. yüzyıla, hatta günümüze tuttuğu bir ışık olarak görmek gerek. Sosyalizm, bilinçli terzilerin topluma biçtikleri "mükemmel" bir elbise değildir; o elbise kitlelerin devrimci pratiği içinde dikilir. Emekçiler dışardan yapılacak salvo atışlarıyla değil, ancak kendi pratikleri içinde dönüşebilir, dönüştürülebilir. Öncünün rolü, bunun kanallarını açmaya çalışmaktır.

Ya 'bilinç vericiler' yozlaşırsa...

Bilinç vericilerin (yani öncü partinin) yozlaşmasına karşı ne gibi sigortaların geliştirilebileceği meselesi sosyalizm pratiklerinin en önemli sorunlarından biriydi. Hep kitlelerin (öğrencinin) geriliği-yozluğu üzerinde kafa yoruldu. Peki, öncülerin (öğretmenin) yozlaşması? Sosyalistlerin iktidarda olduğu dönemde çok daha yakıcı olmasına karşın, muhalefet dönemlerinde de farklı biçimlerde kendini hissettirir bu sorun. Partilerin tüzükleri, gelenekleri ne ölçüde sigorta işlevini görebilir? Bunların yeterli olmadığını, gerek 20. yüzyıldaki sosyalizm pratiklerinde gerekse tek tek kendi deneyimlerimizde gördük. Bu sorun sadece iç tedbirlerle çözülemiyor.

Sıradan emekçinin bir sigortası vardır: O doğal olarak bir sınıfın üyesidir. Verdiği yaşam kavgası, en doğalından sınıf mücadelesidir. Aydının (öncünün) ise böyle bir sigortası yoktur. O sınıfını kendisi seçer ve sürekli yeniden seçmek durumundadır. Emekçinin doğal bir kökü vardır, ama aydının yoktur. Bu durum onun savrulmasına yol açabilir. Özellikle iktidar gücü (hem büyük hem de küçük iktidarları kastediyorum) savrulmalara ve yozlaşmalara neden olabilir. Aydın (öncü) bunu kendi kendine bir dereceye kadar önleyebilir, ama tamamen önleyemez. Bu bilincin ona "dışardan" verilmesi gerekir; "dışarı"nın onu sürekli beslemesi, zorlaması, denetlemesi ve ayar vermesi gerekir. "Dışarısı", emekçi kitlelerin doğal sınıf mücadeleleri, yani kendiliğinden bilinçleridir. Buradan beslenmeyen bir öncü, bir sosyalizm, her türlü yozlaşmaya açık hale gelir.

Sosyalizm için asıl tehlike de, kitlelerin yozlaşması değil yönetenlerin yozlaşmasıdır. Kendiliğinden bilincin sosyalist bilince ihtiyacından çok, sosyalist bilincin kendiliğinden bilince ihtiyacı vardır. Emekçilerin partiye ihtiyacından çok, partinin emekçilere ihtiyacı vardır. Çünkü Modernite, aydınlanma, devrim ve sosyalizm -bilincinde olsun veya olmasınlar- esas olarak emekçi kitlelerin ihtiyacıdır, aydının, öncünün ve partinin değil. O halde yozlaşma sorunu yukardan aşağıya çözülemez, ancak aşağıdan yukarıya çözülebilir. Bu dinamiğin ve onun mekanizmalarının oluşması ve bu mekanizmaların emekçi kitlelerin inisiyatifinde olması, gerek sosyalizmin kurulması gerekse insanlığın toplumsal evriminin sürmesinin tek garantisidir. Yani devrim sürekli olmalıdır. Devrim gerekirse sosyalist iktidara veya iktidar parçalarına karşı da yapılmalıdır.

Bu, kolay bir şey değil. Kendiliğinden bilincin, ya da daha doğrusu doğal bilincin gelişmesi ve düzeyinin artması ile olanaklı. Fakat bir tedbir olarak, "devrim hakkı"nın, "iktidarları devirme hakkı"nın tüzüklere ve anayasalara (küçük-büyük toplum sözleşmelerine) konması gerekir. Sosyalist iktidarın "emekçi iktidarı" olmasının gereği budur. Yoksa "emekçi iktidarı" kolaylıkla "parti iktidarı"na dönüşebilir; kaldı ki geçmiş deneyimlerde dönüşmüştür de...

Kendiliğinden bilincin sosyalist bilince dönüşmesi en önemli sorun; ama bu sorunun çözümü dışarıdan bilinç şırınga etmekte değildir (bu, ancak burjuva sosyalizmi, devlet sosyalizmi olabilir). Çözüm sürekli devrimdir; "dayatılan" demokrasi değil, "doğrudan" demokrasidir. En üsttekinin değil en alttakinin tekrar ve tekrar harekete geçmesidir. Kolay değil, ama başka çare yok. Kitleler, devrim yapa yapa dönüşür, devrimcileşir.

Bu konu sadece sosyalizmin değil, genel anlamda Modernitenin de temel sorunudur. "İnsanlık nasıl aydınlanacak?" sorusuna yanıt arayışı... Geleceğin temel sorusu.

(Bilim ve Gelecek, Sayı: 188, Ekim 2019)

Uygarlıktan Kurtulmak

Uygarlık, Modernite, Marksizm tartışmaları

Ender Helvacıoğlu

Tarihin gelişimi hangi yöndedir? Uygarlaşma yönünde mi, uygarlıktan kurtuluş yönünde mi? Uygarlaşmaya çalışarak mı uygarlaşıyoruz, yoksa uygarlıktan kurtulmaya çalışarak mı? Uygarlık kurucularının temel iddiaları (can ve geçim güvenliği) uygarlaşarak mı sağlanabilir, yoksa uygarlıktan kurtularak mı? Daha soyutlayarak ve kavramsallaştırarak soralım: "İlerlemecilik" mi yoksa "kurtuluşçuluk" mudur tarihi sürükleyen asıl dinamik? İlerleyerek mi kurtuluyoruz, kurtularak mı ilerliyoruz?

Uygarlık kurucusu ve geliştiricisi egemen sınıflar (yani ilerlemeciler) tarihin öznesi gibi görülebilirler, oysa ilerlemeciliğin öznesi, ezilenlerin uygarlıktan kurtuluş mücadelesidir.

Şimdiye kadar hep yıkıcılar/kurtuluşçular, kurucuların/ilerlemecilerin aracı oldu. İnsanlık tam tersini becerdiğinde yeni bir dönem, post-uygarlık (komünizm) dönemi başlayacak. Böylece yıkıcı-kurucu, ilerlemeci-kurtuluşçu çelişkisi de son bulacak. Buna "tarihin sonu" da diyebiliriz. Bu bir hayal mi? Yoksa -bırakın hayal mi değil mi tartışmasını- türümüzün devamı için bir zorunluluk mu?

Okuyacağınız kitapta bu çelişmeli ve çatışmalı süreç ele alınıyor, Modernite'nin bu süreçteki en önemli dönemeç olduğu vurgulanıyor ve bilimsel sosyalizmin (Marksist kuram ve pratiğin) insanlığı geleceğe taşıma potansiyeli tartışılıyor.

ISBN 978-605-5888-66-4

Bilim ve Gelecek Kitaplığı